

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСЭРЛӘР

Луиза ЯНСУАР. Ә бәхетне бүләшәсе килә... <i>Шигърьләр</i>	3
Фәүзия БӘЙРӘМОВА. Ана. <i>Роман-хроника</i>	8
Таһир ШӘМСУАРОВ. Хәтер тынлык игълан итә... <i>Шигърьләр</i>	79
Равилә ШӘЙДУЛЛИНА-МУРАТ. Карт шомырт хатирәсе. <i>Роман</i>	83
Айгөл ӘХМӘТГАЛИЕВА. Учларымда учак яккан мәлем. <i>Шигърьләр</i>	124

ДРАМА ӘСЭРЛӘРЕ

Илгиз ЗӘЙНИЕВ. Мәдинә. <i>Трагедия</i>	128
---	-----

«ИЛЕҢ ТУРЫНДА УЙЛА» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Алинә ХӘБИБУЛЛИНА. Күңел нуры. <i>Хикәя</i>	154
--	-----

ГАЗИЗ ТАВЫШЛАР

Нәсим АҚМАЛ. Агыла да болыт, агыла... (<i>Хәсән Туфанның тууына 120 ел</i>).	160
Нәсим АҚМАЛ. Радионың якын дуслы иде (<i>Мөхәммәт Мәһдиевның тууына 90 ел</i>).	161

САЛИХ СӘЙДӘШЕВНҖ ТУУЫНА 120 ЕЛ

Равил ФӘЙЗУЛЛИН. Сискәнү (<i>«Сәйдәш» поэмасыннан өзек</i>).	162
---	-----

БЕРГӘЛӘП УКЫЙБЫЗ

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Ркаил Зәйдулла. «Ильяс Алкинның соңгы мөхәббәте».	164
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНКҖЙТЪ

Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА. «Барысы да ачыкланмаган»... (<i>З. Хәкимнҗ «Ана җыры» әсәренә рецензия</i>).	168
Сәғыйдулла ХАФИЗОВ. Татарлыктан татар качармы?	173
Тәлгат ГАЛИУЛЛИН. Камиллекнҗ чиге юк (<i>Соңгы еллар татар поэмасы ни хәлдә?</i>)	176
Абдулла ДУБИН. 2021 елда дини бәйрәмнәр һәм истәлекле көннәр.	159
«Казан утлары» архивыннан.	184
2020 елда «Казан утлары» журналында басылган әсәрләр исемлеге.	185
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	190

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрәва.

**Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Фирүзә Җамалетдинова,
Айсылу Имамиева, Камил Кәримов.**

Мөхәррирләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Җамалиева, Илгизә Сабирова.

Сайт мөхәррире: Рәзилә Хәйретдинова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыйров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 30.11.2020, график буенча 01.12.2020, басылып чыгу вакыты 10.12.2020.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70x108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ А-3253. Тираж 7675.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2020 елның 13 ноябрендә теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-79467.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

Луиза
Янсуар

Ә БӘХЕТНЕ БҮЛЕШӘСЕ КИЛӘ...

Яшәү

*Без – өчәү идек.
Беребез – Котластан, беребез
– Норильскидан, беребез –
Колымадан...*

Ибраһим Салахов
истәлектәреннән.

*Мы питаемся чувством вины и
стыдом, доктор...
«Суспирия» фильминнан.*

Кемнәр белән яшимен соң, диеп,
Бер күз йөртеп чык та тирәнә:
«Ник бу дәвер... һәм шушындый язмыш...
Нигә миңа мондый жирәбә?!» –
Дигән уйларыңны ераккарак
Яшереп куй!
Ялгыш катыйльләр
Уянмасын, айбалтасын айкап...
Ул мәхшәрләр әле хәтердә!

...Ак бураннар яшәү исен бөрки...
Ак биләүдә – ап-ак йомарлам –
Үз язмышы көтә аны, беләм:
Нәрсә төзер безнең хыялдан?
Юк, сораыйм!
Һәм юраыйм!
Жирдә
Килә Вақыт һәрчак вақытлы:
Кемнәр кемгә йодрык төйнәмәсен,
Ничек эзләмәсен хаклыкны...

Луиза ЯНСУАР (1981) – шагыйрә; Россия-Италиянең Халыкара «Белла» һәм Республиканың М.Жәлил, язучыларның С.Сөләйманова исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Мин күкләргә кайтам», «Болан кызы», «Без җан өргән учак» исемле китаплар авторы. Казанда яши.

Бер күз йөртеп чык та тирэ-юньгэ,
 Ак карларның йотып яктысын,
 Тор бэхетгән шашып:
 – Яшәү, – диеп, –
 Монда... бүген... нинди татлы соң!

Ә шикләрең яшер ераккарак,
 Уятмасын ялгыш... Яманны.
 Бер ялгарга тиеш иде кемдер
 Бу төзәлмәс тартыш яраны.

...Ак бураннар чәчләреңдә көйри...
 ...Ак бишектә йөрәк – йомарлам...
 Жир беразга гына аграк булсын –
 Без калдырып киткән
 Хыялдан.

Буран халкы

*И я стою в распахнутом пальто...
 Храни вас небо.
 Иосиф Бродский «Джозеф».
 Песня Земфиры.*

Бураннарның юк милләте, юк дәүләте,
 Телләре юк, әманәте, даулар хакы...
 Йөзә алар ак күбектәй, бөтерелеп...
 – Без бу илдә, жаным, – дисең, – буран халкы...

Күзләреннән зарлана һәм колагыннан:
 – Әйттеләр, – ди, – чирнең сездә бик азганы...
 Жыелышып, күрә пәри туйлаганын,
 Һәм ишетә бик еш тузга язмаганны.

– Сакласын Күк, – дип пышылдый, – бездәйләрне...
 Ә сүзләрен йота бозлы бияләе...
 Жир шулкадәр иркен юкса!
 Шундый якты!
 Хет кем анда «тар вә шыксыз» димәгәе!

Бураннарның паспорты юк, визалары,
 Гранатасы, автоматы, гильзалары...
 Яши алар Жиргә жәннәт иңгән төсле...
 – Без бу кышта икебез дә – буран халкы...

– Сакласын Күк!

Күперләр

Сакла мине бу дөньядан.
 Сакла мине үз-үзеңнән.
 Һәм – үземнән.
 Нәфес ертып
 Киерелгән көн күзеннән.

Сакла хәтта йөрәгеңнең
 Йөрәгемдә тибүеннән...
 Минутларның –
 Мәңгелектәй –
 Көчен жуеп кимүеннән.

Сакла мине...
Яхшы-яман
Гел янәшә йөри, энә...
Үз-үзенәң – Алласы да,
Иблисе дә чөнки бәндә.

Жирдән Күккә күперләренәң
Сагында тор иртә-кичен...
Тор сагында!
Без дөнъядан
Беркөн... керсез китсен өчен.

Тансыгым!

...ә син мине ишетәсең икән,
нәрсә кирәк тагын жир йөзәндә?
Бездән калыр ялантәпи эз дә,
резедалар, йолдыз исе сөңгән,
тансык тоелмаган өч сүз генә.

Шул сүзләрдән галәм яралганын
тоеп... берәү кинәт елмаер.
Уйламагыз кирәк, диеп, яшәү,
тынгы жуеп, жанга кинә жыеп:
заманасы, имеш, болгавыр!

Ул кичә дә булган нәкъ шушындый,
иртәгә дә шундый булачак –
без, сулышны берәз иркәнәйтәп,
зинданнарын жанның шыр жыллатәп,
өр-яңадан әгәр тумасак...

Һәркем баса, үз чишмәсен табып,
жан көйдереп торган ярсуны.
...жирдә сине ишетәмен икән,
нәрсә кирәк тагын шуннан артык,
нәрсә кирәк тагын,
Тансыгым?!

Канун

*See my children playing at your feet
Mumford & Sons**

Кешеләр кичерә кешегә
Иң хәтәр хыянәт... үлемне...
Һәм, жиңеп үз-үзен, пышылдый:
«Шаһитка чакырам... Күгемне...»

Кешеләр күчерә кешегә
Йөрәктән соң тамчы жылысын –
Суынган бу жиһан эчендә,
Елмаеп: «Син, гүя, улымсың...»

Кешеләр эчерә учыннан
Терелтер суларны, әфсенләп.

* Посмотрите как мои дети играют у ваших ног. Из песни группы «Мамфорд и сыновья»

Һәм үлә – онытып яшәүне,
Һәм яши – үлемне хәтерләп.

Үзләре көчледән-көчле дә,
Бәллүрдәй нәзберек – эчендә...
Жир тырнап, кайчакта башкармый
Иң соңгы аяусыз үчен дә.

Кичерә!

Бәхетне, өметне, хыялны...
«УЛ хөкем итәчәк...» – барын да!
Кешеләр кичерми кешегә
Язмышны – сыймаган канунга.

Ә бәхетне бүлешәсе килә!
Көлешәсе сәбәпсезгә бер дә –
Бала сыман...
Ул балалык чиген
Кичәлмасын иде... юк, беркем дә!
Беренче кар түгел, меңенче кар
Яуганда да, күргән сыман тәү кат,
Куаналсак, кайтыр иде, бәлки,
Безне беркөн ташлап киткән шәфкать.
Кайтыр иде... бизмәннәргә салмый
Сокланулар, яратулар шашып...
Төнге урамнарга дәррәү чыгып,
Кар атулар – уйнап, шаярышып...
Бәхетне бит килә бүлешәсе!
Сыймый юкса... кочагыма сыймый!
... Чартлый учак.
Башлыгымны кагып:
– Жылын, – дисең, –
И сакалсыз сабий!

Көн һәм эңгер каһиннары турында баллада

I

Юл да эңгер. Эңгер дә юл.
Төш аралаш өн кергәли.
Жир әйләнә. Мин әйләнәм
Синәң белән жир тирәли.
Сагынуны микъдарларда
Кем үлчәгән? Ничә күләм?
Тәүлек дигән мәңгелектә
Бер терелеп, мең кат үләм.
Юл да эңгер. Эңгер дә юл.
Өн аралаш төштә яшим.
Күзләреңнән күз дә алмый
Ул төшләрдә, бер сүз дәшмим.
Дәшсәм, кинәт шартлар төсле,

Түзә алмас: зеңли һава.
Юл да эңгер. Ә урманнар,
Колач жәеп, өскә ава.
Тануына сөенгәндәй:
«Сез һаман да шулмы?» – диеп,
Кар тутыра якаларга,
Ылысларын иеп-иеп...

II

Сагынуны чакрымнарда
Кем үлчәгән? Бармы саны?!
Безне эңгер каһиннары
Әсирлеккә, ахры, алды.
– Тиздән, жуеп кодрәтләрен,
Чигенерләр, – дисең. – Төннең
Камнарына әмер килер
Таратырга Күк төтенен.
Һәм тәхеткә ак каһиннар
Көн Патшасын менгерерләр,
Жемелдәвек нур таралыр
Ул дәвернең эңгереннән...
.....
Бу риваять, руннар булып,
Басылмаган кәгазь-ташка.
...Жирдә күпме алар тагын! –
Беркем белми бездән башка...

Наис абыйга

Синең сукмак. Синең жылы эзен
Күлэгәләр булып уйный, әнә.
Күлэгәдә калганнарның сүзе
Ишетелми торган бу галәмдә
Көн дә үтәм – йә очрарсың бүген,
Йә очрарсың, диеп, иртәгә дә.
Елмаерсың күзлек аша: «Сеңлем...
Бераз боек чагым... шелтәләмә...»
Бераз кыек чагы заманныңмы,
Әле белмим, «сәеррәк абый».
Беләм, сездән жылы алганымны,
Шул шигырьне жылытырга ярый.

Фәүзия Бәйрәмова

АНА*

РОМАН-ХРОНИКА

*Чыңгыз Айтматовның әнисе
Нәгыймә абыстай истәлегенә*

Кереш сүз

Чыңгыз Айтматовның әнисе Нәгыймә апаның татар икәнлеген мин күптән белә идем инде, әмма кайчан да булса аның турында китап язармын, дип, башыма да китермәдем. Дөрес, ижатымның башлангыч чорында Айтматов әсәрләрен яратып укыдым, төрки халыклар арасынан шундый талантлы язучы чыгуына сөендем, аның татар тамырлары турында уйландым, бу хакта әдипнең үз сүзен көттем... Бер мин генә түгел, Чыңгыз Айтматовның татар анасы хакында үз сүзен әйтүен күп татар зыялылары, язучылар көтте. Аерым сөйләшүләрдә, турыдан-туры төбәп сораганда, Айтматов әнисенең татар икәнлеген яшермәгән, әмма бу хакта зурлап дөньяга да игълан итмәде...

Китапны бәян итәргә тотынганчы, милләт каршында ничә еллар торган шушы четерекле сорауларга да кагылып үтик, чөнки Айтматовлар темасына тотынганч, моны әйләнеп үтеп булмый. Ул сораулар – ни өчен Чыңгыз Айтматов үзе башлап әнисенең татар икәнлеген дөньяга белдермәгән; ни өчен ул көчле һәм гайрәтле чакларында туган якларын кайтып күрмәгән; ни өчен Нәгыймә апа да беркайчан әтисенең туган ягына кайтмаган? Туры һәм гадел сорауларга җавап та туры һәм гадел булырга тиеш. Әйе, Айтматовның әнисе – татар, әмма Чыңгыз Кыргызстанда туып-үскән, әтисе – кыргыз, ул аның туганнары арасында яшәгән, мәктәптә дә кыргызча һәм русча белем алган, шөхес буларак та кыргыз мохитендә формалашкан. Татар әби-бабасы аңа 3 яшь вакытта үлгән, татар анасы тормышны жигелеп тарткан.

* Журнал варианты

Фәүзия БӘЙРӘМОВА (1950) – язучы, тарих фәннәре кандидаты, *жәмәгать эшлеклесе*; Гаяз Исхакый һәм Гади Атласи исемендәге премияләр лауреаты. «Кырык сырт», «Күчем хан», «Соңгы туранчы» һ.б. иллөгә якын китап авторы. Чаллыда яши.

Инде дөньяга танылгач, Чыңгыз Айтматовның бу бөөклөккә башка халык белән бүлешсә килмәгәндер, чөнки ул кыргызларның милли байрагы булды, чөнки Айтматов аша кыргызлар үзләре дә дөньяга танылды. Кыргызлар Айтматовны күтәрдә, Чыңгыз Айтматов кыргызларны дөньяга чыгарды... Зур мөнбәрләрдән «Минем әнием татар, миндә татар каны да ага», дип аваз салу яки язып чыгу ул талант бөөклөгән башка халык – татарлар белән дә бүлешү булып яңгырар иде. Айтматов моны эшләмәде. Шул сәбәпле, үзе аякта нык торганда, татар тамырларын да эзләп йөрмәгәндер, туган якларына да кайтмаган, ул аның Кукмара төбәгә икәнлеген озак вакытлар белмәгән дә. Нәгыймә апа исә төпчек кызы Розаны тапканда, нык чирләп калган, соңыннан гомер буге бума чире һәм буыннар шешү белән газапланган. Бер тапкыр этисенә туган ягына кайтырга жыенгач, нык авырып, урынга ятканын да сөйләләр. Шунысын да онытмыйк – ул үзе дә Кыргызстанда туган бит, этисенә туган якларын күргәнә булмаган.

Чыңгыз Айтматов Татарстанга, татарларга йөз белән бу гасыр башында борыла башлый, берничә тапкыр Казанга килә, милләтне күзәтә, чагыштыра, өйрәнә... Аның аңында һәм жанында татарлыкка төп борылыш Казанның 1000 еллыгына бәйледер дип уйлыйм, ул биредә татар милләтенә бөөклөгән, матурлыгын, затлылыгын күрдә, чал тарихы белән очрашты... Ә инде 2006 елның февралендә, Жәлилнең 100 еллыгына Казанга килгәч, Кукмара районы музей директоры Ләбүдә ханым Дәүләтшина аның алдына Ишмән шәжәрәсен чыгарып сала, Чыңгыз Айтматов үз нәселенә гасырлар тирәнлегенә киткән көчле тамырларын күрә, таң кала... һәм Кукмара музейна түбәндәге хатны юллай:

«Кадерле Кукмара музейне оештыручылар! Сезгә әни ягыннан әби-бабаларым булган Габделвәлиевләр шәжәрәсен төзү барышында тапкан мәгълүматларыгыз өчен ихлас рәхмәтләремне белдерәм. Могҗизага тиң бухабәр минем өчен көтелмәгән булды, ә Айтматовларның барлык гаиләсе, нәселе, әби-бабаларым өчен бу тарихи бөөк хабәр. Сөз Кукмара җирендә безнең нәселнең шәжәрәсен торгыздыгыз. Хәзер бу урын, бу авыл безнең өчен изге урын булачак...» дип язган Чыңгыз Айтматов 2006 елның 15 сентябрендә Кукмарага юллаган хатында.

Әйе, инде гомеренә азагында, күңел кояшы бәп барганда, Чыңгыз Айтматов Казанга сәфәрләрен ешайтты, әби-бабаларының туган ягына, ахрысы, аны кан да, жан да тартты... 80 яше туласы елны, 2008 елның май аенда ул Татарстанга әнисе ягыннан әби-бабаларының тарихы турында документаль фильм төшерергә дип кайта. Инде ТАТАР булып, өлгереп, сагынып, яратып, Казанга кайта, дулкынланып, әнисенә туган якларына – Кукмара төбәгенә юлга чыгарга жыена... Эмма ТӘКЪДИР аның юлына аркылы баса – гасырларга сузылган 80 еллык гомерендә туган нигезгә кайтып тезләнәргә бер көн вакыт житми... Катый авырып киткән Чыңгыз Айтматовны 16 майда Казан больницасына салалар, аннан аңсыз хәлдә Германиягә дөваланырга озаталар, ул шунда, данлыклы Нюрнберг шәһәрәндә 10 июнь көнне үлә...

Минем уемча, Чыңгыз Айтматовның рухи һәм җисми яктан үлеме Казанда булды – очкыч белән Германиягә алып киткәндә, ул инде аңсыз була, ясалма йоклату системасына тоташтырыла... Әсәрләрендә чиксез

галәм киңлекләренә омтылган, жаны белән дә, тәне белән дә жиһан улы булган әдип мәңгелеккә дә күкләр аша күчте... Жаны да борынғы татар бабалары дәүләт тоткан меңьеллык Казан өстеннән, әби-бабалары иген иккән, көн иткән Кукмара – Мәчкәрә басулары өстеннән, кыйтгадан-кыйтгага таралып яткан Татар Иле өстеннән очкандыр... Сулыкылдап елый-елый, бәхиллек сорый-сорый, татар анасының моңлы тавышын тыңлый-тыңлый, мәңгелеккә таба очкандыр... Ө каршысына кыпчак далаларыннан, Тәңре тауларыннан яланаяклы малай йөгәргәндер, аңа таба ак атка атланган кыргыз атасы чабып килгәндер, татар анасы ак яулыгын болгап, көтеп торгандыр, алар аны күтәреп алып, үз яннарына – мәңгелек дөньясына алып киткәндер... Чыңгыз Айтматовның тәне – атасы күмелгән Ата-Бәйет зиратында, жаны – Ана-Бәйет кабере өстөндә, заман ахырына кадәр жир белән күккә тоташтырып торадыр... Һәм Тәңре таулары белән Урал таулары арасында, Ыссык-Күл белән Идел буйларында Найман-Ананың жан ярасыннан саркып чыккан ялвару-догалары үксеп елайдыр кебек:

«Синең исең ничек, исең төшер, исеңне исең төшер! Синең исең Маңкорт түгел, син Юламан! Бу мин, синең анаң! Юламан улым, син кайда?!»

Миңа бу китапны язучы әңгәсә дә, шактый авыр да. Әңгәсә – чөнки мин бу юнәлештә күп эшләгән алып бардым, авыр – чөнки бөтен белгәннәремне әйтә алмыйм, башкаларның гаилә серләрен дөньяга чыгарасым килми... Чыңгыз Айтматовның соңгы еллардагы ижадын, бигрәк тә аның дин-милләт мәсьаләсендәгә кайбер фәлсәфи карашларын да кабул итә алмыйм. Бу үзе аерым өйрәнүгә һәм бәягә сорый торган зур тема, шуңа күрә мин аңа хәзергә кереп тормыйм. Чөнки минем төп максатым – Чыңгыз Айтматов турында түгел, ә аның әнисе Нәгыймә апа Айтматова-Габделвәлиева турында китап язучы. Аның язмышы мисалында читтә гомер иткән һәм башка милләт вәкилләре белән тормыш корган меңнәрчә-меңнәрчә татар хатын-кызларының язмышын чагылдыру... Әйе, Нәгыймә апаның балалары һәм оныклары кыргыз, дип язылган, алар, нигездә, рус телендә ижат итүче, кыргыз халкына хезмәт куючы зыялылар, галимнәр, язучылар. Һәм Кыргызстанда, Үзбәкстанда, Казакъстанда, Россиянең үзәндә дә мондый мисаллар – миллионлаган, алар татар халкы өчен югалту булса, башка милләتلәр өчен зур табыш... Татар Анасыннан туган Чыңгыз Айтматов исә – бөтен кешелек дөньясы өчен зур табыш һәм ачыш.

Бу китап документаль жанрда язылырга тиеш иде, әмма мин артык рәсмилектән берәз читләшеп, бәян итүемне фәлсәфи уйланулар аша да алып барырга булдым. Танышу барышында, документлар мәсьаләсендә дә шактый каршылыктар һәм төгәлсезлекләр барлыгын ачыкладым. Әйтик, Нәгыймә апаның әтисе Хәмзә Габделвәлиевнең туган елы төрле кешеләрнең язмаларында төрлечә күрсәтелгән: 1840, 1850 яки башка даталар. Мин моны ачыклау өчен Киров шәһәрәндә булып, өлкәнең дәүләт архивынан Вятка губернасы, Малмыж өязе, Мәчкәрә авылының 1850 һәм 1858 елгы ревизия материалларын алдырдым. Әмма бу елларда Хәмзә улы Хәмзә теркәлмәгән, димәк, ул әле туган да булган. Хәмзә Габделвәлиевнең метрикасы да бер жәрдән дә табылмады. Шулай ук данлыклы Ишмән шәһәрәсә белән ревизия материаллары туры килмәгән урыннар да бар. Ни кызганыч, бөтен

сорауларга жавап бирергә тиешле 1897 елгы беренче халык саны алу документлары да хәзерге Кыргызстанның Каракол шәһәре буенча бөтенләй сакланмаган булып чыкты, бу документ Малмыж өязе буенча да юк ителгән, бәлки, үзенә күрә бер сәясәт булгандыр... Нәгыймә апаның анасы Газизәбану буенча берәз ачыклык кертә алдым, ул турыда алга таба язармын. Ә менә Нәгыймә апаның үз язмышына кагылган шактый гына документлар йә юк, йә каршылыклы, яки чор-даталары күрсәтелмәгән, буталган. Нәгыймә апаның хезмәт кенәгәсе дә, кайбер мөһим документлар да балаларында сакланмаган. Шуңа күрә, кайбер нәрсәләргә йә истәлекләргә таянып, яки ире Түрәколның биографиясе янәшәсендә ачыкларга туры килде. Шуны да әйтәсем килә, халык дошманы дип, 1938 елда атып үтерелгән Түрәкол Айтматовның хронологик автобиографиясе балалары тарафыннан шактый тулы һәм җентекләп эшләнелгән, ә Нәгыймә апа турында алай дип әйтеп булмый. Хәер, алар әниләренә татар тамырлары турында үзләре дә бик аз белгәннәр, моны аңларга да була.

Әйткәнәмчә, әсәргә язар өчен мин Нәгыймә апаның әтисе туып-үскән Мәчкәрә-Кукмара якларында да, ул заманда бу төбәк үзгә булган Малмыж шәһәрәндә дә, губерна үзгә саналган Вятка (хәзерге Киров) каласында да, Хәмзә Габделвәлиев туганнары белән XIX гасыр азаларында күчеп урнашкан, Нәгыймә апа туып-үскән хәзерге Кыргызстанның Каракол шәһәрәндә дә, ул яшәгән һәм күмелгән Бишкәк каласында да булдым. Шулай ук Нәгыймә апаның балалары Илгиз Айтматов һәм Роза Айтматова белән очрашып сөйләштем, Роза ханымның әти-әнисе буенча туплаган архивы белән таныштым, бу хакта язган хезмәтләрен укыдым, Нәгыймә апаның абыйсының улы Ринат Габделвәлиев белән очрашып, аннан күп мәгълүмат алдым, аларга Аллаһның рәхмәтләре булсын. Шулай ук Чыңгыз Айтматовның барлык әсәрләрен диарлек яңадан укып чыктым, мине бигрәк тә аның әнисе үлгәнчә язган әсәрләре кызыксындырды. Безне, татар язучылары Рәзил Зәйдулланы һәм мине, Бөтендөнья татар конгрессы 2014 елның ноябрендә Нәгыймә Айтматова-Габделвәлиеваның 110 еллык юбилее тантанасында катнашырга һәм аның турында әсәр язарга материал туплар өчен Кыргызстанга жибәрде. Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе Ринат Зиннур улы Закировка асрата рәхмәтләремне әйтәсем килә. Бу сәфәребездә безгә Кыргызстанның «Туган тел» татар Мәдәният үзгә зур ярдәм итте, аның житәкчесе Гөлсинә Үлмәскуловага рәхмәтләремне белдерәм! Без Кыргызстанда Нәгыймә Айтматованы белгән күп кешеләр белән очраштык, бу хакта алдагы бүлекләрдә язарга уйлыйм.

Шулай ук Кукмара районының төбәк тарихын өйрәнү музей директоры Ләбүдә ханым Дәүләтшинага, музей хезмәткәрләренә, Мәчкәрә авылы халкына, Киров шәһәрәндә яшәүче милләттәшләремә, Казан галимнәре Ирек Нәдиев белән Раиф Мәрдановка да миңа ярдәм иткәннәре өчен рәхмәтлемен!

Укырга уңайлы булсын өчен, хезмәтемне берничә бүлеккә бүлдем, халыкка Нәгыймә Айтматова һәм аның нәселе турында мөмкин кадәр тулы мәгълүмат җиткерергә тырыштым. Әлбәттә, әсәрем Нәгыймә апаның әтисе Хәмзә туып-үскән Кукмара-Мәчкәрә якларынан, бу олы нәселне туплаган Ишмән шәһәрәсеннән башланыр, Каракол-Пржевальск-Кыргыз иле белән

дөвам итәр, Айтматовларның Пишпәк-Фрунзе-Бишкәк чорын яктыртыр, алар белән бергә Жәләләбад-Ош-Мәскәүләргә барып чыгар, халык дошманы Нәгыймә апаның дүрт ятиме белән бергә, иренәң һәм Чыңгыз улының туган авылы Шекердә, Талас үзәнлекләрендә, Манас тауларында һәм далаларында көн күрер, мәшһүр язучы Чыңгыз Айтматовның газиз әнисе буларак, соңгы көннәрен тасвирлар...

Бу әсәрәм ата-анасы янында тормышның иң матур чакларын күргән, ире янәшәсәндә гомеренәң иң бәхетле чорын кичергән, халык дошманы хатыны булып, авыру килеш дүрт ятимне жигелеп өстерәгән, үстергән, кеше иткән, гомеренәң ахырында дөньяга танылган балаларының бәхетен күреп өлгергән АНА турында, Татар хатыны Нәгыймә Айтматова-Габделвәлиева турында якты истәлек, рухына бер дога булсын иде...

Автор.

Чыңгыз Айтматовның татар бабалары туган төбәк

Әйткәнәбезчә, Чыңгыз Айтматовның бабасы, ягъни, әнисенәң әтисе Хәмзә Габделвәлиев хәзерге Татарстан Республикасының Кукмара районы, Мәчкәрә авылында туып-үскән. Элек бу татар авылы Малмыж өязенә кергән, Вятка губернасы составында булган. Тарихчылар фикеренчә, Мәчкәрә авылына нигезне XVI гасырда шушы Габделвәлиев-Үтәмешевләрнең нәсел башында торган Ишмән Туктаргали улы салган. Безнең уебызча, бу авыл тагы да борынгы, аның тарихы болгар чорларына, XII-XIII гасырларга, аннан да иртәрәк заманнарда барып тоташа. Безнең фикеребезчә, Мәчкәрә авылы XVI гасырга кадәр дә булган, һәм анда, кайбер тарихчылар язганча, удмурт-арлар гына яшәмәгән, татарлар да көн күргән. Гомумән, кешеләр бу тирәләрдә моннан ун мең еллар элек яшәгәннәр, шушы хакта Кукмара төбәгеннән, Мәчкәрә авылыннан табылган борынгы табылдыклар сөйли. *«Человек обитал на кукморской земле несколько тысяч лет назад, об этом говорят находки, обнаруженные в Урясьбаши, Кукморе, Маскаре, Салтык-Ерыкле. Каменное долото, скол с конического нуклеуса, каменный отбойник, найденные в них, принадлежат эпохе неолита (около VIII-III тысячелетия до нашей эры)»*¹, дип яза тарихчылар. Бу кешеләр кемнәр булган – без өздерең кенә әйтә алмыйбыз, әмма безнең жирләрдәге бөтен борынгы тарихны жиңел генә фин-угыр халыкларына биреп кую белән дә килешмибез. Бу – безнең дә жирләр, безнең дә тарих, безнең дә язмыш...

Кукмара районының археологик картасында Мәчкәрә авылында таш һәм бронза чорында да кешеләр яшәгәнлеге, алардан торак урыннары калганлыгы һәм шул заман табылдыклары яктыртылган. Бу якларда беренче болгарларның 1236 елларда пайда булулары хәбәр ителә: *«Первые болгары появились в селе Маскара, освоенной до них черемисами. Затем появились болгары-татарские села Кулларово (Чимабаши), Ураскино (Тумбаши) и Янцобино.»*² Мәчкәрә авылыннан шулай ук Алтын Урда чоры тәңкәләре табылганлыгын да әйтеп үтәргә кирәк. Димәк, биредә татарлар инде шул чорларда ук яшәгән. Әйткәнәбезчә, Казан жимерелгәч, аларга качып котыла алган казан татарлары да килеп кушыла, Касыйм ханлыгында, мишәр илендә

¹ Кукморский край. – Казань: 2008. – стр.37.

² Кукморский край. – Казань: 2008. – стр.38.

хәлләре авырайгач, чукынудан качкан татар-мишәр морзалары да биредә сыену таба. Менә шушы «морзалар факторы»на кинрәк тукталасым килә.

Чыңгыз Айтматов та үзәндә татар морзалары каны акканын белгән булырга тиеш, чөнки ул бу хакта журналистларга сөйләгән. Үтәмешевләр нәселенә Татарстандагы дәвамчысы, Чыңгыз Айтматовның биредәге ерак туганы, журналист Гөлназ Галимжанова менә нәрсә яза:

«Чыңгыз Айтматов та журналист Мәгъсүм Гәрәев белән 2000 елдагы очрашуында: «Мин бит – татар малае, татар язучысы! Миндә татар каны, морзалар каны бар. Мин шуның белән горурланам», – дип сөйләгән.³

Димәк, Чыңгыз Айтматов ул чакта ук татар бабаларының морза нәселеннән икәнлеген белгән! Гадәттә, бездә морзалькка мишәрләр дөгъва кыла, алар арасында, чыннан да, татар морзалары-князьләре шактый. Ә Кукмара төбәгенә морзалар кайдан килгән икән соң? Моның да жавабы һәм сәбәбе бар. Әйткәнбезчә, Чыңгыз Айтматовның татар бабалары нәселе Ишмән шәжәрәсенә барып тоташа, ә бу шәжәрә үзе данлыклы Кара-бик шәжәрәсә белән аваздаш, ягъни, бер-берләрен тулыландырлар һәм дәвам итәләр. Туктаргали картның кабере бүгенге көндә Балтач районының Бөрбаш авылында, ә Ишмән нәселе исә шушы Мәчкәрә төбәгендә тамыр жибәргән. Бу зур нәселнең дүрт йөздән артык кешене үзенә туплаган шәжәрәсә инде узган гасырларда ук эшләнгән, ул соңгы вакытларда тулыландырылган һәм фәнни әйләнешкә кертеп жибәрелгән.

Мин шәжәрәнең гарәпчә һәм кирилл хәрәфләрендә язылган вариантлары белән Кукмара районы төбәк тарихын өйрәнү музеенда да, татар шәжәрәләре турындагы фәнни китаплар аша да таныштым. Бу нәсел шәжәрәсенә жентекләп тукталуымның сәбәбе – Чыңгыз Айтматовның әнисе Нәгыймә апа да шушы Ишмән нәселеннән була, аның әтисе Хәмзә Габделвәлиев фамилиясен йөртә. Шәжәрәнең зур бер тармагы исә Үтәмешевләр фамилиясә белән дөньяга тарала, алардан да танылган байлар, иганәчеләр, зур галимнәр чыга. Шәжәрә төзүчеләр Ишмән нәселенә Шәһре Болгар якларынан булуын язып калдырганнар, шул ук вакытта аларның Ханкирмәннән (Касыйм каласы), төньяктан килүләренә дә ишарәләр бар, Ишмән нәселенә данлыклы Кара-бик, Карахан нәселе белән дә бәйлеләге күренә.

Кара-бик шәжәрәсенә берничә варианты бар, ул Татарстанда, бигрәк тә, төньяк районнарда шактый таралган. Белгәнбезчә, Кукмара районы республикабызның төньягына урнашкан, ә Мәчкәрә авылы бу районның да иң төньяк читендә, Киров өлкәсә чигендә. Кара-бик шәжәрәсенә галим Сәет Вахиди тапкан нөсхәсендә Ишмән исемә дә бар, ул инде теге заманнар өчен соңгы буыннарның соңгысы булып тора, шәжәрә Туктар Ибраев тарафыннан 1851 елда төзелгән. Кара-бик шәжәрәсенә күпчелек вариантлары Нух галәйһиссәламнан башлана, арада ханнар һәм акыл ияләре бар, шулар арасында Сократ хәким һәм Бачман ханның исемнәре еш телгә алына. Шәжәрәләрдә Кара-бик нәселенә Рум тарафыннан, Византиядән килгәнлегә кат-кат әйтәләр, Искәндәр Зөлкарнәй исемә кабатлана, Идел-Жаек буйларына килеп урнашкан Кара-бик тә – шул затлы нәселдән, Ишмән үзе дә әлегә нәсел тармагында.

Без югарыда телгә алган Ишмән шәжәрәсә галим Марсель Әхмәтжанов

³ «Татарстан яшьләре» – 2008, 23 август.

китабында Туктар карттан башлана. (*Марсель Әхмәтҗанов. Татар шәҗәрәләре. – Казан: 1995. – III бит.*) Ә Шиһабетдин Мәрҗани исә Мәчкәрәгә күчкән Ишмән нәселен Сөләйман әл-Кирманидән башлый: *«Үз балалары бу заманда нәселләрен «Габдулла бине Габдесәллам бине Хәлил бине Йосыф бине Ишмән бине Туктаргали бине Көчек бине Тәбеҗ бине Кодеш бине Сөләйман әл-Кирмани» дип билгеләләр»*⁴, дип яза ул. Мәчкәрәдә табылган һәм хәзер Кукмара музеена куелган Ишмән шәҗәрәсе дә Сөләйманнан башлана, аннан – Кол Сөләйман, аннан – Кодаш, аннан – Тәбеҗ, аннан – Көчек, аннан соң Туктаргали. Кайбер галимнәр – Ишмән нәселенең башында торган бу Сөләйманнарны Болгардан килгән, дип, кайберәүләр Алтын Урдadan күчкән дип баралар, Ханкирмәннән, Нократ (Нухрат) авылы якларынан күчкәннәр, дип тә язалар. Минем дә шушы Ханкирмән – Нократ (Нухрат) юнәлешен ныклабрак өйрәнәсем килә.

Ишмән нәселенең зур бер тармагы булган Үтәмешевләр дә чыгышларын Бөрбаш-Мәчкәрә белән генә бәйләп куймыйча, үзләрен Кырым ханнары, нугай морзалары, Чыңгыз хан-Сөембикәләр белән бәйләп карыйлар.

Архив материалларын өйрәнгәндә, мин Үтәмешевләрнең Саров белән бәйле тамырларына да килеп чыктым. Саров – урта гасырларда «Мишәр Йорты» дип йөртелгән мөстәкыйль татар дәүләте булган, Үтәмешевләр нәселе дә шунда яшәгән, ул хәзер Түбән Новгород белән Мордовия арасында, атом заманында «Арзамас-16» атамасын да йөртте. Бу кала татар чыганакларында Сарыкылыч дип атала, аңа 1198 елда төрки бортас-мишәрләр нигез салган булырга тиеш, аларга Алтын Урданың затлы татарлары да килеп кушыла.

*«В средние века территория саровского края называлась Мецкерской областью, – дип яза тарихчылар. – Данная земля сохранила память о мецкерских татарских князьях и мурзах, рядовых татарских воинах, которые в впоследствии пошли на службу Московскому государству или участвовали в создании Крымского, Казанского, Астраханского ханств. Татарская этническая общность проживала в крае с государственным устройством под названием Мецкерский Юрт.... Мецкерский Юрт – государство позднеордынское времени 14-15 веков.»*⁵

Шушы хезмәттән күренгәнчә, Мишәр Йортының ханы Беханнан Акчуриннар нәселе китә, аннан – Сәидәхмәт, аннан – Үтәмешләр башлана, бу – 14-15-16, хәтта 17 нче гасырларга туры килә. Бу затлы татарлар берничә гасыр Саров-Сарыкылычны үз кулларында тотта, эмма заманалар үзгәргәч, көчләп чукындырулар башлангач, ил-җирләрен ташлап, төрле урыннарда таралырга мәжбүр булалар. Менә минем кулымда 17 гасырда Саров монастырена үз җирләрен саткан татар морзаларының исемлеге. Безнең уебызча, бу татарларның җирләрен бушка тартып алганнар, чөнки җиңелүчеләр белән артык сөйләшеп тормаганнар... Менә шул исемлектә Үтәмешевләр исем-фамилиясе дә бар.

«Список татар продавших земли Саровскому монастырю в 17 веке.

*Будалей мурза Утемишев сын Кутыев, Утемиш мурза Сюмбаев сын князя Седехметьева....»*⁶

⁴ Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи-әхвали Казан вә Болгар. – Казан: 1989. – 230 бит.

⁵ Тарасов А. Последние научные достижения по теме – Татары Саровского края. – Нижнекамск: 1997. – стр. 1.

⁶ Тарасов А. Последние научные достижения по теме – Татары Саровского края. – Нижнекамск: 1997. – стр. 8.

Бу исемлек шактый озын һәм сәер, анда инде чукундырылган татарларның христиан исемнәре дә бар. Үтәмеш морза исем-фамилиясе ике тапкыр искә алына. Үтәмешевләрнең Саров-Сарыкылычтагы тарихлары белән кызыксынучылар өстәмә рәвештә түбәндәге архив чыганаclarын өйрәнә алалар:

- Архив татарских земель Саровского края – ЦГА Мордовии;
- Родославная князей Мещерских – ГА г. С.Петербурга;
- Документы землевладения Саровского края – Архив г. Арзамаса-Сарова.

Безнең уебызча, Саров-Сарыкылычтан киткән Үтәмешевләр шушы Кукмара, Мәчкәрә, Балтач тирәсенә дә килеп урнашкан булырга мөмкин. Ни генә булса да, республикабызның төньягында яшәгән татарларны, шул исәптән, Ишмән нәселен дә, Сарыкылыч морзалары, Кара-бик шәжәрәсе, кари́ле татарлары тарихы белән дә бәйләп өйрәнергә кирәктер, чөнки алар барысы да бер тамырдан. Бу хакта галим Марсель Әхмәтжанов та әйтә:

«Канбар, Кара-бик нәселләре Сакмар суы буйларынан Нократтагы Карино авылына һәм Чуваиштан чигеннән Уфага кадәр булган киң мәйданнарда яшиләр, – дип яза ул. – Аларның саны йөзләргә мең кешегә җитә. Шунлыктан Кара-бик нәселенең Идел-Урал буе татарлары этник тарихында урыны зур. Кара-бик халкын тәшкил иткән угыз-кыпчак ырулары Болгар вилаятендәге исән калган болгарлар белән кушылып, бүгенге Идел-Урал татарларының зур бер компонентын тәшкил итәләр.»⁷

Язмабызда ни өчен Кара-бик шәжәрәсенә, кари́ле-нократ татарлары тарихына жентекләп тукталабыз соң? Чөнки, безнең уебызча, Кукмара төбәгендә, бигрәк тә аның Мәчкәрә кебек иң төньяк читендә яшәгән татар авыллары тарихына, шул исәптән, Ишмән нәселенә дә кари́ле-нократ татарларының тәэсире нык булган. Бу инде башкачарак тарих, үзенчәлекле холык һәм мәдәният, саладан бигрәк, кала традицияләрен саклау һәм дәвам итү, гаять тырышлык, генетик яктан, нәселдән килгән лидерлык билгеләре һәм затлылык... Кукмара татарларында, шул исәптән, Чыңгыз Айтматовның татар нәселендә һәм үзендә дә боларның барысы да бар.

Тарихчы-галим Дамир Исхаков та нократ татарларына зур бәя бирә: *«Нократ татарларының төп өлешен, үзәк өлешен Алтын Урдадан чыккан татарлар тәшкил иткән, – дип яза ул. – Тәгаенрәк тә әйтеп була: алар кыпчак кабиләсеннән чыкканнар. Барысы да – затлы татарлар. Казан ханлыгы оешкан вакытта Болгар вилаяте ягыннан Казан тарафына үтеп кереп, Арча даругасында, ягъни өязендә, хөкемдарлар булганнар. Ягъни, хакимиятне кулда тотканнар, бәкләр, хаким катлам булганнар.»⁸*

Менә шуларны белгәннән соң, Чыңгыз Айтматовның әнисе ягыннан бабаларының нәкъ менә Кукмара төбәгеннән, Мәчкәрә авылынан, кари́ле-нократ татарларының бөтен традицияләрен дәвам иткән Ишмән нәселеннән булуына гажәпләнергә кирәкми. Болар – узган меңьеллык башында ук, Болгар дәүләте составында булуларына карамастан, Ар Иле дип аталган үз мөстәкыйль жирләрендә яшәп яткан, Алтын Урда составында да чагыштырмача мөстәкыйльлекләрен саклап калган, әле 1361 елда да

⁷ Әхмәтжанов М. Татар шәжәрәләре. – Казан: 1995. – 26 бит.

⁸ Исхаков Д. Татар милләт календаре. – 2003 ел. – 276 бит.

«Каринское Княжество» дип аталган үз биләмәләрендә көн күргән затлы-гайрәтле татарлар. Рус рәсми чыганаclarында кариле татарларын «Арские князья», дип тә атаганнар, моны Арча атамасы яки ар-удмуртлар белән генә бәйләп карарга ярамый, нәкъ менә Нократның татар-нугай-мишәр морзалары шул исем белән аталганнар. Тарихтан билгеле булганча, бары тик 1489 елда гына бу жирләрне Иван III гаскәре сугыш белән яулап ала һәм Кар Иле – Ар Иле, төньяк татарларының мөстәкыйль иле көчлөп рус дәүләте составына кертелә. Нәтижәдә, чукунырга теләмәгән татар морзаларының бер өлеше шушы Малмыж якларына, Кукмара төбәгенә килеп урнаша, Казан ханлыгы жимерелгәнче, татар дәүләте составында яши. 1552 елдан соң да бирегә Казан ягыннан качкан татарлар күпләп килә, шулай итеп, Кукмара төбәгендә шәһәр мәдәниятен һәм мәгърифәтен үзләштергән, һөнәрчелеккә оста кала катлам барлыкка килә һәм ул бүген дә дәвам итә.

Инде Мәчкәрә авылының – Ишмән иленең Чыңгыз Айтматов бабалары яшәгән чорларына – XVIII-XIX гасырларга кайтыйк. Шунысын да әйтергә кирәк: бу авыл ул вакытта ук гөрләп торган, саладан бигрәк, каланы хәтерләткән, мәгърифәт-мәдәнияте белән нык аерылган, сәнәгать ягыннан да үзәк ролен башкарган. XVIII гасыр ахырында инде монда таш мәчетләр һәм данлыклы мәдрәсәләр булган, XIX гасырда исә Мәчкәрәдә киче-мамык, бәс-тукума фабрикалары, чуен кою заводлары гөрләп эшләп торган, аның сәүдәгәрләре дөнья белән эш йөрткән. Моңа төбәк тарихын өйрәнүче галимнәр дә игътибар иткән.

«Беренче гильдияле Малмыж купецлары» Үтәмешевләр хәйриячелек белән дә нык шөгыльләнгәннәр – алар Малмыждан Казангача арада йөзләгән мәчет-мәдрәсәләр салдырганнар һәм тотканнар. «1802 елда Казанда алар акчасына «Иске таш» мәчете һәм 1882 елда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсә төзәлә», дип языла алар турында. Моңың өстенә Үтәмешевләр төрле дәрәжәдәге депутатлар, гласныйлар, жәмәгать эшлеклеләре дә булып торалар. Әмма совет власте аларның бар мал-мөлкәтен тартып ала, үзләрен төрмәләргә озата. Шуңа карамастан, затлы, мәгърифәтле Үтәмешевләр нинди шартларда да юкка чыкмый. Шушы Мәчкәрә авылында 1926 елда туган, 3 яшендә әнисе белән сөргенгә сөрелгән Рөстәм (Үзбәк) Исмәгыйль улы Үтәмешев космос һәм медицина өлкәсендә дөньякүләм танылган галимгә әйләнә, галәмгә очучы космонавтларны укыта, Юрий Гагаринны да галәмгә очарга ул әзерли. Аның улы Илдар Үтәмешев тә – медицина техникасы өлкәсендә дөньякүләм танылган галим, Мәскәүдә зур фәнни институт белән идарә итә. Шуңа күрә Чыңгыз Айтматовның әнисе ягыннан нәселе нәкъ менә шушы авылдан, нәкъ менә шушы Үтәмешевләр-Габделвәлиевләр нәселеннән булуы бер дә гажәп түгел кебек.

Инде хәзер шәжәрәнең үзенә кирик. Ишмән шәжәрәсә татар галимнәренә инде күптән таныш, Марсель Әхмәтжанов аны үзенә 1995 елда чыккан «Татар шәжәрәләре» китабына да керткән, аның төп нөсхәсә Казанда, Мирасханә архивында саклана. Ишмән шәжәрәсен Чыңгыз Айтматов нәселе белән бәйләп өйрәнү, миңа калса, «Идел» журналында, 1996 елның 5-6 нчы саннарында, Ринат Габделвәлиевнең «Они оставили добрую память» дип аталган макаләсә басылып чыккач башлана. Әйткәнәбезчә, Ринат Габделвәлиев – Нәгыймә апаның якын туганы, бертуган абыйсы Шәрифнең

улы, ул хэзер дә Бишкәк шәһәрәндә яши. Ринат абый бу язмасында Хәмзә Габделвәлиевне 1840 елда Казанда туган, дип ялгышрак язса да, иң кирәген – аның бабаларының XVI гасыр урталарында Мәчкәрә авылына нигез салуларын хәбәр итә. Әлбәттә, бу – татар галимнәренә, төбәк тарихын өйрәнүчеләргә бер сигнал була. Кукмара районының төбәк тарихын өйрәнү музейе директоры Ләбүдә ханым Дәүләтшина Мәчкәрәгә барып, мәктәп музейенан Ишмән шәжәрәсенә авыл картлары язып калдырган нөсхәсен эзләп таба. Ул гарәп хәрефләре белән була, анда бу нәселдән дүрт йөзгә якын кешенә исеме теркәлгән, кырыена болай дип язылган:

«Мәчкәрә авылы шәжәрәсе.

Әхмәтфадик Мөхәммәтһади угылында сакланып килгән шәжәрәдән күчереп алдым. Габделмәҗид Хужаихмәд улы. 1945нче ел, 25 мартта.

Бу бабайларның бу җиргә күчеп килүләре тәхминнән (якынча. – ред.) 1700 нче еллар булырга кирәк.»

Ләбүдә ханым жирле төбәк тарихын өйрәнүчеләр һәм Казан галимнәре Ирек Нәдиев һәм Раиф Мәрданов ярдәмендә, Ишмән шәжәрәсенә кирилл хәрефләре белән язылган нөсхәсен торгыза. Менә шунда Габделвәлиев Хәмзә Хәсән улы һәм аның туганнары Әхмәтгали белән Галия исемнәре аша, Нәгыймә апага барып чыгалар. Дөрәс, Нәгыймә апа тармагы, Чыңгыз Айтматов, аның туганнары һәм балалары шәжәрәгә соңыннан өстәлә, чөнки 1945 елда бу мөмкин хәл булмый. Ә Ринат Габделвәлиев Мәчкәрә турында Караколда ишеткән булырга тиеш, чөнки әтиләре сугышта үлгәч, аларны Нәгыймә апаның төпчек энесе Абдулла үз тәрбиясенә ала. Соңгы елларда Ринат абый Мәчкәрәдән, шушы нәселдән чыккан тагы бер бик билгеле кеше турында күп өйрәндә һәм язды, ул – Исхак хажигабделвәлиев, Хәмзә абыйның әтисе Хәсән белән бертуганнар.

1858 елгы ревизия материалларыннан күренгәнчә, Исхак 1841 елгы булырга тиеш, күп хезмәтләрдә 1839 елгы дип күрсәтелә. Ул яштың үк Казанда, Оренбургта, Троицкида, Эрбеттә сәүдә тирәсендә эшләп байый, аннан Семипалатинскида һәм Петропавелда үзенә сәүдә үзәкләрен ача, соңыннан Верный (хәзерге Алма-Ата) шәһәрәнә килеп урнаша. Ул бөтен Җидесу төбәгенә иң зур бае булып таныла, бөтен Россия һәм Кытай белән сәүдә итә. Менә шушы Исхак хажигабделвәлиев 1880 елларда Мәчкәрәгә кайтып, абыйсы Хәсәннең балалары Хәмзә, Әхмәтгали һәм Галияне Урта Азиягә алып китә, шулай итеп, Габделвәлиевләр хәзерге Караколга килеп җитәләр һәм шунда төпләнеп калалар... Болар турында Каракол бүлегендә җентекләбрәк язәрбыз, хәзер тагы узган гасырлардагы Мәчкәрәгә әйләнеп кайтыйк.

Ишмән шәжәрәсе белән 1858 елның 4 мартында Мәчкәрә авылында уздырылган ревизия материаллары берәз туры килми, дигән идея, чөнки анда Хәмзә Габделвәлиев юк, ул бу вакытта тумаган булырга тиеш, шуннан чыгып, без Хәмзәне 1860 нчы елгы, дип әйтә алабыз.

Ни өчен 1880 елларда өч бертуган Габделвәлиевләр – Хәмзә, Әхмәтгали һәм Галия, кәрванга ияреп, Урта Азиягә кубарылып чыгып китә соң – монысы минем өчен ачыкланып бетмәде, чөнки бер Исхак хажинның чакыруы гына туган авылны, ата-ананы ташлап чыгып китәргә сәбәп булып тора алмый. Җитмәсә, Хәмзәнең авылда яшә хатыны һәм Исмагыйль исемле улы да кала. Моңы кайберәүләр Үтәмешевләр тарафыннан көндәшлеккә кайтарып

калдырырга телиләр, әмма ышандырмый, чөнки алар туганнар бит! Хәмзәнен соңыннан да Мәчкәрәгә кайтып йөрүен, гаиләсенә ярдәм итүен әйтүчеләр бар. Ә менә Хәмзә байның Мәчкәрәдә калган улы Исмәгыйль турында авылда шактый күңелсез хәбәрләр дә ишетергә туры килде. Тормышлар бик авырайгач, ул өен сатып, Кыргызстанга китә, әмма аны салкын кабул иткәннәр, дигән хәбәрне сөйләделәр. Исмәгыйль яңадан авылга кайтып, кеше өстендә яшәп үлдә, диделәр, әмма бик тыныч, яхшы кеше булуын әйттеләр... Мин бу турыда Бишкәктә Роза ханымнан да, Ринат Габделвәлиевтән дә сорадым, әмма алар берни дә әйтә алмады. Шуңа ук вакытта Нәгыймә апаның Исмәгыйль белән элемтәдә торышы турында да хәбәрләр бар. Без моны ачыклап бетерә алмадык, чөнки Кыргызстанда да бу хәбәрне авыррак кабул иттеләр, шуңа күрә мин дә артык төпченеп тормадым...

Ә Мәчкәрәдә Хәмзә абыйлар яшәгән төп нигезне эзләп таптым, хәзер анда башка кешеләр яши инде... Хәмзә аганың күршеләрендә генә Мәчкәрәнең данлыклы мәдрәсәсе булган, хәзер аннан зур-зур нигез ташлары гына ятып калган... Мәчкәрә мәдрәсәсе турында заманында Шиһабетдин Мәржани, Ризаэддин Фәхреддин кебек акыл ияләре язып калдырган, бу мәдрәсә һәм авыл белән Каюм Насыри, Курсави, Әмирхан, Баруди, Жамалетдин Бикташиларның язмышы бәйләнгән, анда укып чыккан һәм укыткан гыйлем ияләренең саны йөзләргә...

Хәмзә аганың нигезе һәм мәдрәсә мәчет урамында, мәдрәсәдән Беренче Жәмигъ мәчеткә кадәр заманында ак таш жәелгән булган. Атаклы Хәсән байның йорт-кибетләре дә шушы урамда, таш келәт-кибете һаман эшләп тора. Менә Беренче Жәмигъ мәчет, аны 1791 елда Габдулла Үтәмешев салдыра, совет чорында анда ашлык склады булган, чеби дә тотканнар, хәзер ул торгызу хәлендә. Кызыл кирпечтән салынган ике катлы мәһабәт бина, түшәмнәре бизәкле, диварлары калын, ишек-тәрәзәләре атлы арба сыярлык... Биредә инде шактый еллар торгызу эшләре бара, әмма эшлисе эш житәрлек әле. Бу эшләр белән авылның имамы Мөнир хәзрәт Йосыпов житәкчелек итә, ул биредә соңыннан мәчет булачагын әйтте.

Менә Икенче Жәмигъ мәчет (анысы башта агачтан салына) 1800 елда Габдулла Үтәмешевнең улы Муса Үтәмешев тарафыннан Ислам диненә килгән удмуртлар өчен төзетелә. 1871 елда, агач мәчет янгач, Муса Үтәмешевнең улы Исхак 1872 елда аның урынында таш мәчет салдыра. Совет чорында анда клуб була, үзгәртеп кору заманында көндез – мәчет, кичен – клуб. Хәзер исә Мәчкәрәдә күрше авылдан күчәртеп салган яңа мәчет эшли, халык намаз укырга да, гыйлем алырга да шунда йөри. Алдагы тукталышыбыз – Үтәмешевләр йорты... Хәер, йорты гына түгел, ә утар-комплекс, Мәчкәрәнең хан сарадай милли-тарихи бизәге... Ул 1800 елны Үтәмешевләр тарафыннан салына, зур нәселнең төп йорты-нигезе булып тора. Әмма совет хөкүмәте йорт хужасы, зур сәүдәгәр, Казан шәһәр думасы әгъзасы Исмәгыйль Үтәмешевне 1929 елда сөргенгә сөрә, аның гаиләсен, туганнарын да шуңа язмыш көтә... Урал арьягына сөргенгә сөрелгән хатыны Зөбәйдә Үтәмешева ике баласын поезд тәрәзәсеннән ташлый, соңыннан үзе дә сикерә. Аллаһ рәхмәте, ул балаларын эзләп таба, алар Үзбәкстанга качалар. Соңыннан дөньякүләм танылган галим буласы Рөстәм (Үзбәк) Үтәмешев – энә шуңа поезд тәрәзәсеннән ташланган өч яшьлек бала була...

Бу вакыйгалардан соң 85 ел вакыт үткәч, Рөстәм Үтәмешевнең улы Илдар Үтәмешев Мәчкәрәгә кайтып, ата-бабасы нигезенә баш ия, зиратта дога кыла...

Чәчәкләргә күмелеп утырган бу ике катлы таш йорт хәзер дә халыкка хезмәт итә, анда ярдәмче мәктәп-интернат урнашкан. Сугыш вакытында исә бирегә Ленинградтан килгән ятим балаларны урнаштыралар, 1959 елда авыру балалар өчен шушы интернат ачыла.

Менә юл өстөбездә – авыл башындарак чөлтерәп агып яткан чишмә, ул да борынгыдан калган, эмма соңгы елларда онытылган, ташланган булган. Кукмараның төбәк тарихын өйрәнү музей директоры Ләбүдә ханым Дәүләтшинаның тырышлыгы һәм тәкъдире белән, Сандугач чишмәсе яңадан торгызыла, бу эштә Равил Ганиев зур ярдәм итә. Бу Сандугач чишмәсеннән Чыңгыз Айтматовның бабалары да ислеп су эчкәндер, алар кыргыз далаларына да хәтер күзәнәкләрендә шул суларның шифа-көчен алып киткәннәрдер, эдипнең ижатына Сандугач чишмәсенең дә сулары тәэсир иткәндер, дип уйлыйсы килә...

Һәм менә соңгы тукталышыбыз – зират... Авыл башында, алтын кырлар янәшәсендә, карурман кебек тын гына, моң гына шаулап утырган борынгы зират... Ул инде өч зират кушылып бер зиратка әйләнгән, тыштан – киртә, эчтәрәк таш койма белән уратып алынган, мондый биек таш коймаларны минем Киров өлкәсендәге татар авыллары зиратларында да күргәнем булды. Зират катнаш урман кебек – башлары күккә тигән төз наратлар, гасыр белән бергә картайган ак каеннар һәр кабер өстендә шаулап, дога кыла кебек... Чардуганнар инде беткән, каберләр иңгән, бары тик өсләренә куйган борынгы кабер ташлары гына монда ятучыларның кемлекләренә шәһадәтлек биреп торалар... Бу кабер ташларын инде галимнәр өйрәнгән, аларның әйтүенчә, 33 борынгы кабер ташының 22се Үтәмешевләр нәселенә икән.

Галимнәр Ирек Нәдиев белән Раиф Мәрданов Кукмара районы зиратларындагы өч йөзгә якын борынгы кабер ташларын өйрәнгән һәм алар бу хезмәтләрен китап итеп бастырып чыгарырга жыена. Әйткәнөбездә, шушы зиратта Нәгыймә апаның да әби-бабалары, борынгы нәселе ята... Мәчкәрә авылы да үткәннәр рухына тутры кала, тарихны саклый, аны башкалар белән дә уртаклаша. 2008 елның май аенда да биредә Чыңгыз Айтматовны зурлап каршы алырга жыеналар, үз баласын әби-бабалары туфрагында хөрмәтләргә бөтен авыл, район халкы аякка баса... Эмма насыйп булмый...

Әйе, Чыңгыз Айтматов, гасырларга тиң олы юлга чыкса да, бабасының туган авылына кайтып житә алмаган... Күрсә, ул да Мәчкәрәне яратыр иде, чөнки мондый мәгърифәтле һәм нурлы авылны яратмау мөмкин түгел! Нәгыймә апа да атасының туган нигезен кайтып күрә алмаган... Эмма бу изге эманәтне Чыңгыз Айтматовның улы ИЛДАР АЙТМАТОВ үтәгән, ул әнисе Мәйрәм Үрмәт кызы һәм әбисе Нәгыймәнең төпчек кызы Роза Айтматова белән 2009 елның иртә язында Мәчкәрәгә кайтып, туган туфрак алдында баш игәннәр... Алар татарлыкларын таныганнар, Татар иле, туган туфрак та аларны таныган һәм кабул иткән... Ә Чыңгыз Айтматовның рухы исә өметнең ак пароходлары булып, ак боланнарга һәм язгы торналарга әйләнеп, гасырларга тиң бу очрашуны күзәткәндер... Сөенгәндер, барыбер, сөенгәндер... Һәм жаны мәңгегә тынычланып калгандыр...

Чыңгыз Айтматовның татар бабасы кыргыз жирендә

Хәмзә Габделвәлиевнең 1880 елларда Ыссык-Күл буйларына килеп чыгуын һәм анда төпләнеп калуын төрлө кеше төрлечә аңлата. Берәүләр аны Кытайга бара торган кәрванга иярәп киткән, дип язса, икенче берәүләр этисенәң энесе Исхак кайтып алган, дип хәбәр итә. Ни булса да, тарихи факт – 1880 елларның башында Хәмзә Габделвәлиев Ыссык-Күл буйларына, Каракол тирәләренә килеп чыга, аннан ерак булмаган Ак-Су авылында урнашып кала. Кайбер язмаларда алар бирегә өч бертуган – Хәмзә, Әхмәтгали һәм Галия бергә килгән, диелгән, кайберләрендә Хәмзә аларны соңыннан кайтып алган, дип язылган, кайберләрендә аларны яңа төзеләп яткан Каракол каласы тирәсенә Исхак хажы алып килгән, дип хәбәр ителә. Ни булса да, XIX гасыр ахырында Мәчкәрәненң өч татары – Хәмзә, Галия һәм Әхмәтгали Габделвәлиевләр Караколда яши башлый, тиз арада шәһәрнең иң бай һәм иң дәрәжәле кешеләренә әйләнәләр...

Бу урында берәз Кыргыз иленең ул чактагы хәленә һәм Каракол каласының тарихына да тукталып үтик. XIX гасыр урталарында кыргыз жирләре инде Россиягә кушылган була һәм чик буйларында хәрби базалар төзелә башлый. Ефәк юлы буйлап Кытайга бара торган кәрванчылар нәкъ менә Ыссык-Күл тирәләреннән үтә һәм биредә туктап ял итәләр. Шуңа күрә, Ыссык-Күлдән ерак булмаган, аның төньяк-көнчыгыш почмагына урнашкан Каракол рус хәрбиләре өчен дә, татар сәүдәгәрләре өчен дә бик уңайлы урын санала. 1869 елның 1 июлендә булачак шәһәргә нигез салына, Каракол елгасы буена урнашканга, аңа шул исемне бирәләр. Әмма биредә 1888 елның көзендә танылган сәяхәтче Николай Пржевальский тифтән үлгәч һәм үзенәң васыяте буенча, шәһәрдән ерак түгел Ыссык-Күл буена күмелгәч, Караколны Пржевальский дип атап йөртә башлыйлар. Шулай итеп, 1889 елдан 1922 елга кадәр шәһәр Пржевальский дип атала, аннан берәра Каракол булып тора, 1939 елда, Пржевальскийның 100 еллыгы уңаеннан, ул тагы шул исемгә кире кайта һәм 1992 елга кадәр Пржевальский булып йөри. Бары тик Кыргызстан бәйсезлек алганнан соң гына Ыссык-Күл буендагы иң зур шәһәр яңадан Каракол дип атала башлый һәм шул исемне бүген дә саклый. Без исә тарихның кайсы чорына карап, шәһәрне ул вакыттагы исеме белән атарбыз.

Әлбәттә, Габделвәлиевләр килгәнчә дә Караколда татарлар яшәгән, алар инде XVIII гасыр башында ук бу тирәләрдә сәүдә белән шөгыльләнгән һәм шәһәр төзелә башлагач, шунда күчкәннәр. Һәрхәлдә, патша хөкүмәте бу хәрби шәһәргә бары тик русларны һәм христиан динендәгеләрне генә күчүрүне шарт итеп куйса да, татарлар бик актив булган, сәүдә аша аларга үтеп кергәннәр һәм үзләрен булдыклы эшмәкәрләр итеп танытканнар. *«Город Пржевальск, невзирая на существующее «Положение об управлении Туркестанского края» (1866 год), в которой допускалось переселение только лиц русского происхождения и православного исповедания, увеличивался в своих размерах и численностью населения за счёт татар и башкир. Это Абдулвалиевы, Рафиковы, Сулеймановы, Мухтаровы и другие строили дома, торговые ряды, кожевенные заводы»*⁹, дип яза Караколда татарлар тарихын яхшы өйрәнгән Ринат Габделвәлиев.

⁹ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.37.

Тарихтан билгеле – татарлар кайда гына килеп урнашсалар да, беренче эш итеп мәчет һәм мәктәп салдыралар. Биредә дә шулай була – әле 1868 елда ук татарлар Караколда мәчет төзи, аның каршысында мәктәп тә ачып куялар. *«Начнѣм с того, что поселившиеся в Караколе татары в 1868 году построили большую мечеть и при ней открыли мактаб, где казанские миссионеры обучали детей и взрослых различных национальностей арабской грамоте»*¹⁰ дип чыгыш ясаган Караколның мактаулы гражданы, гомер бусе мәгариф өлкәсендә эшләгән милләттәшебез Шамил Ишмөхәммәтов мәртәбәле жыенда.

Хәмзә Габделвәлиевләр килгәндә, Караколда инде ике йөздән артык йорт була, башта аларны балчык белән сылап төзи торган булсалар, 1887 елгы көчле жир тетрәүдән соң, Караколда йортларны агачтан салалар. Әйткәнәбезчә, 1897 елда Россиядә беренче халык исәбен алу нәтижэләрененң Пржевальск-Каракол буенча төп нөсхәсә сакланмаган, әмма гомум саннар билгеле. 1897 елда Пржевальский шәһәрәндә 8108 кеше яшәгән, шуның 36 проценты – руслар, 27 проценты – сартлар (үзбәкләр), 17 проценты – кыргызлар, 11 процент кытайлар, 7 процент татарлар булган, бу – 600 чамасы татар, дигән сүз. Башкаларга караганда, саннары шактый ким булса да, татарлар сәүдә, һөнәрчелек, хәтта жиңел сәнәгатьне дә бик тиз үз кулларына алалар.

Истәлекләрдән күренгәнчә, Хәмзә Габделвәлиев башта Караколда башка сәүдәгәрләргә хезмәт күрсәтә, аннан үз эшен ача. Безгә калса, ул үз эшен ачуны алай сузмагандыр, чөнки Хәмзә үзе дә, башка туганнары да тирә-якның данлыклы бае Исхак хажи ярдәмендә, аның «канаты астында» була бит. Исхак хажи Габделвәлиев абыйсының улы Хәмзәне балдызы Газизәбануга өйләндерә, мөгаен, тормыш башлап жибәрү өчен шактый гына капитал-мал да бирелгәндер. Яшь гаилә 1886 елда корылган булырга тиеш, чөнки аларның беренче балалары Мөхәммәтжан 1887 елда туа. Газизәбану – Семипалатинск шәһәрәненң данлыклы Шаһиевлар кызы, ул үзенен тыйнаклығы, матурлығы, яшьлегә һәм сафлығы белән аерылып тора. Яшькелт күзле, ак йөзле Нәгыймә әнисенен тышкы кыяфәтен дә, холык-фигылен дә үзенә ала...

Хәмзәненң башка туганнары да яңа жирдә бик тиз үз тиңнәрен таба – Галия Караколның иң зур баена – Гали хажи Рафиковка кияүгә чыга, Әхмәтгали дә татар баеның кызына өйләнә. Хәер, ул вакытта димләп-яучылап та өйләнешкәннәр, байлар байлар белән туганлашырга тырышкан, диниләр укумышлыраклар белән гаилә корган. Бертуган Габделвәлиевләр исә Ыссык-Күл буйларында ныклы тормыш башлап жибәргәннәр, алар мануфактура, галантерея, тире-яры белән сәүдә иткән, Караколда зур-зур кибетләр ачканнар, заводлар салганнар, дингездәй күлдә пароход-яхталар тотканнар.

«Разнообразные фабрично-заводские изделия продавались в торговых точках, принадлежавших Абдулвалиевым: мануфактура и галантерея, железно-скобяные товары, лаки, краски и олифа, волос и щетина. Можно удивляться деловой предприимчивости Хамзы, который, заведя связи с

¹⁰ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция «Вклад татаро-башкирского сообщества в социально-экономическое развитие и культуру Иссык-Кульской области и города Каракол». – Каракол: 2012. – стр. 21.

кыргызскими скотопромышленниками, построил кожевенный завод в южной части Каракола. Его продукция находила сбыт в городе и уезде и даже в Центральной России»¹¹, дип яза Хәмзә Габделвәлиевнең оныгы Ринат Габделвәлиев, үзенә моннан 22 ел элек Кыргызстанда басылып чыккан мәкаләсендә.

Габделвәлиевләргә Казанда калган сәүдә элементләре, таныш-белешләре дә нык ярдәм итә, Исхак хажі белән берлектә, алар Жидесу төбәгендә эшмәкәрлекне гөрләтеп жибәрәләр, Кытай белән Мәскәү арасында сәүдә арадашчылары ролен үтиләр. Әйе, татарлар Европа белән Азия арасында тере күпер булып торалар, алар Евразия киңлекләренә яңа рух алып киләләр. Бу күренешкә хәтта бүгенгә сәясмәннәр дә игътибар иткән. 2012 елның октябрендә Караколда татар темасы буенча үткән фәнни-гамәли конференциядә «Российские соотечественники Иссык-Куля» оешмасы рәисе Сергей Устимов менә ничек чыгыш ясаган:

*«Татары, для которых не существовало языкового барьера, стали проводниками с большой буквы. Они принесли с собой трудолюбие и сметку, зарождающегося в России класса капиталистов, они стали проводниками технических нововведений в производстве и ремесле, они принесли с собой культурные достижения Центральной России и Европы. Более того, просвещение отсталого кыргызского народа они посчитали своим кровным делом. За что им честь и слава.»*¹²

Үзенә матурлыгы, төзеклеге, яшеллеге, байлыгы белән Каракол тирә-яктагы башка калалардан аерылып торган, монда татарларның да өлеше зур. Ике катлы өйләрдә дә беренчеләрдән булып татарлар яши башлый, ул заманда Караколда 12 шундый йорт барлыгы билгеле, 1909 елда Хәмзә Габделвәлиевнең ишле гаиләсе дә ике катлы агач йортка күчә. Шулай ук аларның Караколда зур алма бакчалары да булган, бу як халкын алма үстөрергә Хәмзә Габделвәлиев өйрәтеп калдырган, дип сөйләләр. Бәлки, Чыңгыз Айтматов та үзенә «Ыссык-Күлнең кызыл алмалары» дигән эсәрэн татар бабасын истә тотып язгандыр. Моңа Караколдагы Ыссык-Күл өлкәсе дәүләт архивы директоры Чынар Сейдиматова да игътибар иткән, югарыда телгә алган фәнни-гамәли конференциядә ул болай дип чыгыш ясаган:

*«Я всегда с волнением перечитываю повести нашего знаменитого земляка – Чингиза Айтматова. Даже их названия звучат как образные предельно сжатые исторические тезисы: «Ранние журавли», «Первый учитель», «Красные яблоки Иссык-Куля», «И дольше века длится день»... Кстати, о яблоках. Видимо, писатель знал, что сортовые яблоки в Прииссыккулье развели татары – его родственники по матери. На окраине Каракола его дед Хамза Абдулвалиев впервые разбил прекрасный плодовый сад, о котором с трепетом пишут в своих воспоминаниях Р.Т.Айтматова и другие члены их семьи и родственники.»*¹³

Чыңгыз Айтматов үзе дә Караколдагы татар бабасы турында бик жылы итеп искә ала:

«Мама родилась и воспитывалась в богатой купеческой, образованной семье Хамзы Хасановича. Она очень часто нам, детям, рассказывала о

¹¹ Габдулвалиев Р. Хамза - дед Чингиза. – Слово Кыргызстана. – 1993, 9 октября.

¹² Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 46.

¹³ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 7.

своих родителей, о братьях и сёстрах, о прекрасном доме, яблонево́м саде, о красоте Тянь-Шанских гор, о лучезарном озере Иссык-Куле. И сейчас, будучи взрослым, я думаю, что и я был в детстве рядом со своей мамой.»¹⁴

Егерменче гасыр башында Каракол-Пржевальскида инде ун меңнән артык кеше яшәгән, анда алтмыштан артык сәнәгать предприятиесе эшләп торган, аларның абсолют күпчелеге татарлар кулында булган. *«В 1906 году из 102 купцов было 78 татар»*, дип яза Ринат Габделвәлиев, югарыда телгә алган хезмәтендә. Уйлап кына карагыз – бер шәһәрдә генә 78 татар бае! Һәм ниндиләре әле! Татар бае Кәримовның егерме эш үгезе жигеп, ике ай буе Германиядән Караколга механик тегермән алып кайтканын биредә әле хәзер дә сөйлиләр. Гомумән, Караколдагы бөтен тегермәннәрнең, май язу, йон эшкәртү корылмаларының, аяк киеме тегү цехларының, тире эшкәртү, сабын кайнату производствосының, такта яру заводларының хужалары татарлар, шул исәптән, бертуган Габделвәлиевләр дә булган. Шулай итеп, татар байлары, татар сәүдәгәрләре Караколда жирле һәм җиңел сәнәгатькә нигез салалар, туган яклардан, Кукмара төбөгөннән алып килгән һөнәрчелекне монда да тергезеп жибәрәләр, бөтен яктан, бөтен милләтләргә үзләрен үрнәк итеп күрсәтәләр.

«Промышленное производство, как и в былое время, дополнялось ремеслами и домашним производством. И большую часть ремесленной продукции поставляли именно татары. Это были мастера по золоту и серебру, часовщики, плотники, портные, сапожники, мастера по изготовлению конской сбруи, седел, холодного оружия, лудильщики и медники.

Каракольские купцы, в основном татары, открыли большие магазины. построили торговые Дома и лавки, а по улицам Караванной и тепереишной Токтогула были поставлены торговые ряды «на манер петербургских». В центре города возвышался православный храм, а недалеко от него сверкали купола минаретов татарской мечети. Появилось много и других современных красивых построек, из которых наиболее выделялись дома купцов Вали Ходжи, Хамзы Абдувалиева, Фатиха Сулайманова, Каримова и других»¹⁵, дип чыгыш ясаган югарыда телгә алган фәнни-гамәли конференциядә философия фәннәре кандидаты Жениш Керимкулов.

Татар байлары Караколда сәүдә эшләре, мал туплау белән генә шөгыльләнмиләр, ә рухи якка – дингә, мәгарифкә, мәдәнияткә дә зур игътибар бирәләр. Әйткәнбезчә, бирегә килүгә алар мәчет-мәктәпләр төзиләр. А.П.Ярковның «Татары и башкиры в Кыргызстане» (1996) китабына нигезләнеп, Ринат Габделвәлиев XX гасыр башында Караколда өч мәчет булган, дип яза. Ул мәчетләрнең берсе дунганнарныкы (ислам динен кабул иткән кытайлар) булган, әйткәнбезчә, берсен татарлар 1868 елда салалар, икенче мәчет 1883 елда төзелә. Һәрхәлдә, Караколда безгә шундый мәгълүмат бирделәр, без ул мәчеттә булдық, аның тарихы белән кызыксындык. Караколның «Татулык» татар оешмасы житәкчесе, икенче мәчетнең мөтәвәллият рәисе Рәшит хажи Насыйбуллин безгә түбәндәге мәгълүмати-белешмәне бирде:

«В 1883 году по решению Мухтия г.Казани несколько татарских

¹⁴ Айтматов Ч. Фильм «Белые сны, по дороге домой».

¹⁵ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 16.

семей, знающих Коран и умеющих строить мечети, были направлены в Среднеазиатский округ, а именно, на побережье озера Иссык-Куль. Одни из них осели в городе Каракол, другие поселились в посёлках Тамга, Сару, Аксу, где начали обучать местное население Корану и другим наукам. В Караколе, по решению переселенцев и местных жителей, была основана мечеть... В строительстве принимали участие Абдуллаев (Абдулвалиев) Хамза, Малик Ходжа, Фатих Ходжа, Галимжан мулла, Ишмухаммедов Гайнетдин, семьи Рафиковых, Мухтаровых, Ногаевых, Каримовых, Бекмухаммедовых, Хисамутдиновых. Руководителем строительства мечети был Баширов Абдулла, имамом – Мухтарулла Баширов.»

Күрәсез, бу Жәмигъ мәчетне төзүдә Хәмзә Габделвәлиев тә беренчеләрдән булып катнаша. Ул гына да түгел, аның барлык балалары да диярлек шул мәчет каршындагы мәдрәсә-мәктәптә башлангыч белемне алалар, бу хакта алдагы бүлектәрдә бәян итәргә. Әлбәттә, 1935–1991 елларда мәчет совет хакимияте кулына күчә, анда кино күрсәтә башлыйлар. Бары тик 1991 елның 15 февралендә генә, шәһәр хакимияте карары белән, мәчет янадан татарларга кайтарып бирелә.

Тагы XIX гасыр азагына, XX гасыр башларына әйләнеп кайтыйк әле. 1892 елларда Караколдагы татар мәктәп-мәдрәсәсенә ябылу куркынычы яный, аны Россиянең мәгариф турындагы законына туры килми дип табалар. Караколның татар байлары һәм зыялылары мәктәпне япмауларын сорап, хакимияткә мөрәжәгать итә, мәктәпне саклап калу өчен, алар аны дөньяви (светский) итеп үзгәртү тәкъдире белән чыгалар.

Шулай итеп, Караколның мәчет каршындагы мәктәбендә дөньяви фәннәр, шул исәптән, рус теле дә укытыла башлый, укулар, нигездә, татар телендә алып барыла, укытучыларының да күпчелеге татарлар була. Тарих өчен татар мәктәбенең беренче мөдирен дә язып үтик, ул – Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен тәмамлаган Салих (Садих) Нәдыршин. Мәктәп-мәдрәсәдә шулай ук Гайнетдин Ишмөхәммәтов, Мәчкәрәдән Әхмәтгали Абдуллин, Гомәр Муздаев, Таранчиевларның да белем бирүләре билгеле. *«Большинство школ в то время существовали за счёт попечителей-татар и небольшой платы учащихся. В 1914 году в школе при «татарской» мечети обучались 77 детей татар, 28 киргизов и калмаков, 24 дунган, а также дети-сироты»*¹⁶, дип, чыгыш ясаган архив директоры Чынар Сейдиматова югарыда телгә алган фәнни-гамәли конференциядә.

Әйе, татарлар бу төбәккә мәгърифәт нурын, гыйлем дә алып киләләр. 1908 елда Караколда беренче мөселман китапханәсе ачыла, аның житәкчесе милләттәшбез Әхтәм Ибраһимов була. Китапханәгә Казан, Уфа, Оренбургтан гына түгел, ерак Төркиядән, Истанбулдан һәм Крым – Бакчасарайлардан да китаплар килеп тора, алар дөньяның төрле телләрендә була. Шулай ук Хәмзә Габделвәлиевнең затлы йортында үз балалары, шәһәрнең татар яшьләре әдәби кичәләр, үзешчән театр да оештыралар, Нәгыймә шул мәдәни мохиттә үсә. Кыргыз халкы бүген дә татарларның Ыссык-Куль буйларында мәгърифәт һәм мәдәният таратуларын рәхмәт сүзләре белән искә ала:

«Мы никогда не забудем, что первые школы организованы были в

¹⁶ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 6.

Прииссыккулье именно татарами, что первые театральные представления в Кыргызстане были осуществлены семьей Хамзы Абдулвалиева, что языком, через который кыргызы познакомились с европейской цивилизацией и науками, был именно татарский.»¹⁷ Татар халкына карата бу кыйммәтле сүзләрнең, гадел бәянең авторы – Ыссык-Күл өлкәсе хөкүмәте вәкиле Нарметжан Ташбаев.

Милләттәшләрбезнең фидакарь хезмәте йөз ел үткәч тә, башкалар тарафыннан шундый югары бәя алуы – бик куанычлы хәл! Татарлар бөтен Евразия киңлекләрендә шулай мәгърифәт нуры таратып, тырыш хезмәтләре белән башкаларга үрнәк күрсәтеп, дөнья көткәннәр. Әйткәнемчә, шулар арасында Габделвалиевлар аеруча булдыклы һәм хөрмәткә ия. Хәйриячелектән тыш, ул жәмәгать эшләре белән дә шөгыльләнгән, сайлау кампанияләрендә актив катнашкан, хәтта Петербургта патша сараена да үз товарларын илтү хокукына ия булган.

«Купец пользовался уважением в торговой среде и среди горожан, покровительствовал искусствам и образованию, – дип язалар Хәмзә бай турында тарихчы-архивчылар. – Дело его процветало, имущество оценивалось в 1120 рублей золотом. Царское правительство в 1907 году предоставило ему право участвовать в избрании выборщиков в Государственную Думу, а в 1908 году он внесен был в списки избирателей депутатов городского самоуправления.»¹⁸

Моның өстенә, берсеннән-берсе матур, алма кебек тәгәрәшәп үскән 8 баласы, яраткан хатыны – Газизәбануы, янәшәсәндә якын туганнары, жәмгыятьтә зур абруе... Бер караганда, жайлашкан бу тәртипне, шушы матур тормышны инде берни дә үзгәртә алмас кебек... Әмма язмыш, тарих, чор Хәмзә байгайләсә өчен дә, аның нәселе, балалары һәм үзләре өчен дә түзә алмаслык, үзгәртә алмаслык сынаулар әзерләп куйган була... Шул исәптән, Хәмзә байның яраткан кызы – Нәгыймәсә өчен дә иң авыр сынаулар әле алда... Болары турында алдагы бүлектәрдә бәян итәрбез...

Хәмзә белән Газизәнең 8 баласы...

Караколда Хәмзә белән Газизәнең 8 баласы туа, Нәгыймә шуларның бишенчесе... Сигез бала, сигез язмыш, сигез бәхет, сигез кайгы... Дөнъяның иң бәхетле балалары булып та, бу дөнъядан кыйналып, атылып, ватылып, әмма сатылмыйча китүчеләр... Кайсы сугыш кырында, кайсы сугыштан соң яралардан үлүчеләр, Сталин чоры корбаннары, халык дошманнары, ачлыкта-ялангачлыкта, кадерсезлектә калган бай балалары... Совет хакимияте Хәмзә байның да шул кадәр яратып корган һәм кадерләп саклаган оясын туздырып ташлый, үзе йортсыз-жирсез калып, фәкыйрьлектә үлә, балалары яралы кошлар кебек дөнья буйлап тарала...

Хәер, ана кадәр ата-ана йортында, Караколның хуш исле алма бакчаларында, фирүзәдәй Ыссык-Күл буйларында, Тянь-Шань тау итәкләрендә үткән бәхетле балачак бар бит әле! Һәм Хәмзә байның балалары ул кадерле хатирәләргә гомер бусе күнелләрендә сакларлар, тормышларының иң авыр вакытларында, Сталин төрмәләрендә, сугыш кырларында, госпитальләрдә

¹⁷ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 31.

¹⁸ Эстафета памяти. Научно-практическая конференция... – Каракол: 2012. – стр. 8.

үлем көтөп ятканда, кеше почмакларында көн күргәндә, каты авырулардан газапланганда, барыбер Караколда үткән бәхетле чакларын искә төшерерләр... Һәм шул кадрлар истәлекләр, ата-ана тәрбиясе, аларның изге догалары, туган йорт жылысы гомерләре буе озата барыр...

Менә ул – чәчәкләр-гөлләр арасына күмелеп утырган ике катлы йорт, анда көннәр буе бала-чага тавышы тынмый, кичләрен исә алдыңгы карашлы татар яшьләре бирегә аралашырга жыела. Башка милләт кешеләре дә Хәмзә бай йортында кунак булуны үзләренә зур мәртәбәгә саныйлар. *«Попасть в гостиную Хамзы Хасановича считалось большой честью, которой удостаивались добрые, отзывчивые, трудолюбивые, бескорыстные люди, люди разной национальности»*¹⁹ дип искә ала ул көннәргә Кыргызстанның танылган мәгърифәтчесе, галим Кусеин Карасаев.

Ике катлы бу агач йортта малайлар һәм кызлар аерым бүлмәләрдә яшиләр, ә зур залда Хәмзә бай кунакларны кабул итә. Асия Габделвәлиеваның истәлекләреннән күренгәнчә, идәннәрдә һәрвакыт кыйммәтле фарсы келәмнәре, өстәлләрдә чиста, матур эскәтерләр була, вазалар ел буе жиләк-жимештән, чәчәкләрдән өзелми. Шунисын да әйтергә кирәк, Хәмзә бай чәчәк ярата, аларның орлыкларын бөтен дөнья буенча жыйа һәм үз бакчасында үстерә. Аның данлыклы алма бакчасы турында әйттек инде, Ринат Габделвәлиев хатирәләреннән күренгәнчә, ул бакча 8 гектар жирне били һәм Каракол елгасы буена кадр сузыла. Ул тирәдәге автобус тукталышы эле хәзер дә «Абдулвалиевский сад» дип атала икән...

Беренче үзешчән театр нәкъ менә Хәмзә бай йортында оешканлыгын әйткән идек инде, үсмер Нәгыймә ул спектакльләрдә төп рольләргә уйный, аларны карарга хәтта тирә-күрше авыллардан да жыелалар. Мондый кичәләрдә Тукай, Пушкин шигырьләре укыла, Европада беләм алып йөргән Сабир андагы мәдәният үрнәкләре белән дә таныштыра. Ә инде дини һәм милли бәйрәмнәргә бөтен шәһәр белән бергә Хәмзә байлар өендә билгеләп үтәләр. Бу хәлләр барысы да 1917 елга хәтле була, әлбәттә.

*«Мама часто вспоминала своё счастливое детство в отчем доме, – дип искә ала Роза ханым Айтматова. – Жили они в двухэтажном доме, с прекрасным садом и цветниками. По праздникам, она вспоминала, как отмечались в их семье «Ураза гайт» (Орозо айт), «Курбан гайт» (Курбан-айт), «Навруз», когда к ним приходило много гостей, причём обильные угощения готовились и для богатых, и для бедных. Был обычай на праздники детям обязательно надевать новые наряды. Газиза заранее раздавала ткани бедным семьям, чтобы они сшили новые наряды своим девочкам.»*²⁰

Хәмзә Габделвәлиевнең Караколда өч шәхси йорты, биш кибете, сәүдә рәтләре, зур алма бакчасы, завод-фабрикалары, пароход-баржалары була. Эмма революциядән соң, 1919 һәм 1929 еллар арасында совет хөкүмәте Хәмзә байның бар йортларын, бар байлыгын берәм-берәм тартып ала, Караколдагы соңгы көннәрендә ул гаиләсе белән жәйге бакча йортында яшәргә мәжбүр ителә, 1930 елда исә уллары Сабир аларны Үзбәкстанга алып китә. Караколда Хәмзә бабасының барлык мал-мөлкәте турында документларны архивларга кереп өйрәнгән оныгы Ринат Габделвәлиев бу турыда менә нәрсә яза:

¹⁹ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр. 20.

²⁰ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.130.

«В начале XX века наш бабай, каракольский купец II гильдии Хамза Хасанович Габдулвалиев, благодаря усердию и смекалистости открывает пять магазинов разного профиля, организует кожевенный завод в городе Каракол, строит в 1905 году жилой дом с магазином. Приобретает в 1909 г. 2-х этажный деревянный дом стоимостью 3800 рублей (золотом). Организует в своем дворе начальную школу для киргизских детей. Вся недвижимость Хамзы-бабая к 1910 г. стоила более 5000 рублей (золотом). Возрастив восьмерых детей, в 1925 году он лишается домовладения под номером 79/33 по ул. Базарной в Караколе. 23.06.1928 г. проводится муниципализация домовладения по улице Октябрьская-Крупская-Парковая (по воле судьбы теперь эта улица носит имя Нагимы Айтматовой).»²¹

Бүгөн Караколда Хэмзэ бай йортларыннан берни дэ калмаган, э совет заманында алар мэктеп булып та, китапханэ булып та, клуб, аптека, таможня, йортлар идарэсе, кибетлэр булып та хезмэт иткэннэр. Шул елларның хатирэсе булып, Караколда Нэгыймэ Айтматова исемендэге урам барлыкка килгэн, аны Нэгыймэ апаның 100 еллыгына, шәһәр хакмияте карары белән биргәннэр. Ә шәһәр музееңда Нэгыймэ апаның үзе турында да, Габделвалиевлэр турында да, шушы шәһәрне тоткан һәм үстергән татар байлары турында да бер хәбэр, бер сүз юк...

Инде Хэмзэ белән Газизэбануның сигез баласы турында сөйләүгә күчик. Алар 1886 еллар тирәсендә өйләнешкәннэр, дидек, чөнки беренче балалары Мөхәммәтжан 1887 елда туа, Сабиржан – 1890 да, Шәрифжан – 1899 да туа, Гөлша(т)ның туу елы – 1901, Нэгыймэ – 1904 елда, Абдулла 1909 да дөньяга килә, Зәйнәп белән Әсмабикәнең туу еллары да, үлү еллары да билгесез.

Мөхәммәтжан – олы бала, соңгы елларын Ташкентта яши, бухгалтер булып эшли, сугышта катнаша, каты яраланып кайта, шул яраларыннан 1968 елда үлә. Балалары булмый, бик аралашмый, алай да сеңлесе Нэгыймәгә сугыштан да, сугыштан соң да хатлар язып тора. Олы абыйсының гарәп хәрефләре белән язган хатларын Нэгыймэ апа гомер буге саклаган, хәзер хатлар Нэгыймэ апаның төпчек кызы Роза Айтматова архивында. 1955 елда язган хатында ул Нэгыймәгә бәхиллеген бирә, үзенең бик нык авыруын әйтә, аның өчен дэ дога кылуын сорый, сеңлесенә бәхетле тормыш тели, син аңа ласк, син бит нинди авырлыклар күрдәң һәм жиңеп чыктың, ди... Шуны да әйтәсем килә – туганнарының истәлекләрендә Мөхәммәтжан мәсьәләсендә буталчыклыклар бар – кемдер, ул Нэгыймәгә үзенең соңгы хатын 1953 елда язган һәм 1955ләрдә үлгән, дип яза, ә Ринат Габделвалиевнең югарыда телгә алган китабында Мөхәммәтжанның үлгән елы – 1968. Аңлавымча, Мөхәммәтжан туган жанлы, иманлы кеше булган, сеңлесенә язган хатларыннан шул сизелә... Хәер, аларның эниләре Газизэбану да бик дини зат, Коръәнне яттан белгән, гөнаһ дип, исән чакта фотога да төшмәгән, бары тик үлгәч кенә кемдер аны фотога төшергән һәм Нэгыймәгә жиңбәргән. Ә Нэгыймэ ул вакытта икенче улы Илгиз белән авырлы булган һәм әнисен күмәргә Үзбәкстанга бара алмаган һәм үкенеп елаган...

Сабиржан – бик аралашучан һәм ярдәмчел була. Бердәнбер кызы Асиянең хатирәләреннән күренгәнчә, Сабир ике ел Иж-Бубый мәдрәсәсендә укый, бу үзе үк Хэмзэ байның туган яклары белән элемтәсе өзелмәвен күрсәтә. Аннан

²¹ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.16.

соң Сабир Ташкентта коммерция училищесын тәмамлай, алга таба белем алу максаты белән Европага китә, Берлинда зоотехниклыкка укый, Беренче Бөтендөнья сугышы башланганда, ул шунда була. Россиядә революция башлангач, Сабир Пржевальск-Караколга кайта, 1928 елда – Жәләлбадқа, аннан утызынчы еллар башында Үзбәкстанга күчә, эти-әнисен дә үзе белән ала. Сәмәрканд өлкәсендә үз һөнәре буенча зоотехник булып эшли башлай, нәсел атлары үрчетү белән шөгыльләнә. Эмма 1934 елда, колхоз малларын харап итте, дип, корткычлыкта гаепләнеп, ялган яла белән кулга алына һәм бер тәүлек эчендә судсыз-нисез атып үтерелә. Әле ярый эти-әниләре бу кайгыны күрмиләр; Газизәбану – 1931 елда Нәмәнгәндә, Хәмзә 1932 елда Ташкентта бер-бер артлы үлөп китәләр... Сабиржанның 1918 елда Караколда туган бердәнбер кызы Асия халык дошманы баласы, дип эзәрлекләнә, табиб һөнәренә ия көенчә дә Ташкентта аспирантурага керә алмый. Асия Ватан сугышында катнаша, хәрби табиб була, ире Константин Гореленко – 1960-70нче елларда СССР оборона министры урынбасары. Асия Габделвәлиева-Гореленко 2011 елда Мәскәүдә, 92 яшендә үлә, улы Валентин – отставкадагы полковник, техник фәннәр докторы, кызы Елена – тәржемәче, Мәскәүдә яшиләр.

Шәрифжан бик игътибарлы һәм ярдәмчел була, Ташкентта коммерция училищесын тәмамлай, бухгалтер булып эшли, соңрак гаиләсе белән Ташкентта яши. Аның шулай ук 1919–1921 елларда Ташкентта кызыл командирлар курсларында укуы да билгеле. Инде 45 яше тулып киткәч, Беренче Бөтендөнья сугышында катнашкан өлкән яшүтәге кешене, авыру хатыны һәм өч кечкенә баласы булуына карамастан, 1944 елның мартында сугышка алалар. Ул сугышка китүгә, хатыны Зәйнәп үлә, ярты елдан Шәриф үзе дә фронтта һәлак була. Сугышка киткәндә дә, үзенң соңгы хатын Шәрифжан сөңдесе Нәгыймәгә яза, гарәп хәрәфләре белән язылган бу татарча хатны Нәгыймә апа гомер буге саклай, хәзер ул Роза Айтматова архивында. Шәрифжан бу яшендә билгесезлеккә китеп барганына бик борчыла, өйдәгеләрнен дә кайгы-хәсрәттә калуларын әйтә, язмыштан узмыш булмавын, Аллаһка тапшыруын яза, Нәгыймәгә һәм аның балаларына да Аллаһтан ярдәм сорый. Абыйсының үлгән хәбәрән туганнары аша ишеткәч, Нәгыймә бик елай, апасы Гөлша(т) белән бергә, кыргыз хатыннарын жыеп, искә алу мәжлесе үткәрә, үзе Коръән укый, дога кыла, Аллаһтан абыйсының ятим калган балаларына карата мәрхәмәтле булуын сорый. (Бу хакта Нәгыймә апаның кызы Роза Айтматова истәлекләрендә бар.) Шәриф сугышта үлгәч, аның ятим балаларын Караколда яшәүче бертуган энесе Абдулла Габделвәлиев үз гаиләсенә ала, ул вакытта Фәриткә – 17, Рөстәмгә – 14, Ринатка – 11 яшь. Сугыш ятимнәре бу тормышта юкка чыкмый, өчесе дә югары белем ала, табиблар, зоотехниклар булып, Кыргызстанга хезмәт итәләр. Ә Ринат Шәриф улы Габделвәлиев нәсел тарихы белән дә кызыксына башлай, беренчеләрдән булып Чыңгыз Айтматовның әнисе ягыннан барлык нәсел-ыруын барлай, бу хакта менә инде чирек гасыр буге күпсанлы мәкаләләр һәм китап бастырып чыгарды.

Гөлша(т) – дәресе – Гөлшат булырга тиеш, эмма бөтен истәлекләрдә Гөлша-Гульша, дип язылган. Горур, берәз һавалы да бу кыз бала кечкенәдән Нәгыймә сөңдесенә дус-сердәш, гомеренең ахырында да аның янында яши...

Гөлша да, Нэгыймә кебек, Караколдагы мектеп-мәдрәсәне тәмамлый, 1925 елда затлы морзалар нәселеннән булган Ваккас Чанышевка кияүгә чыга, аларның туйларын Хәмзә бай йортында зурлап уздыралар. Аннан гаилә Ташкентка күчә, Ваккас Чанышев дөүләт эшендә билгеле кеше була, эмма 1936 елны кулга алына. Ринат Габделвәлиев аны шунда ук атып үтергәннәр, дип яза. Асия Габделвәлиева исә Ваккас Чанышевны төньякка сөргөнгә сөрделәр, шунда юкка чыкты, дип хәбәр бирә. Бу хәлләрдән соң Гөлша, 1927 елда туган улы Әсфәндиярне алып, Нэгыймә янына Кыргызстанга күчә, бу – 1940 еллар башы. Башта алар бергәләп, район үзәге Кировкада яшиләр, сугыш башлангач, Жәйдә авылына күчәләр, бер чабанның ташландык өендә ике гаилә бергә яши башлый. Каты авыру көенчә, Нэгыймә тормышны жигелеп тарта, колхозда бухгалтер булып эшли, Гөлша өйдә балаларны карый, аш-су, хужалык өчен җавап бирә. Инде балалар кул арасына керә башлагач, тагы яңа бәла килә – күрше Покровка авылында финанс системасында эшләгән Әсфәндияр Чанышевны, сугыштан соңгы акча реформасы вакытындагы гаепләре өчен дип, кулга алалар һәм төрмәгә утырталар.

«Тәтя Гульша не смогла вынести такого удара судьбы и в 1949 году умерла. В это время мы жили в Покровке. Мама сама хоронила её. Большую помощь ей оказывала Рабига апай. Вскоре после её смерти очень быстро Асфандияр был оправдан. Со своей семьей он жил и трудился в Джалал-Абадской области»²², дип яза Нэгыймә апаның кызы Роза Айтматова.

Әйткәнемчә, Зәйнәп белән Әсмабикәнең туган-үлгән еллары билгесез, алар турында мәгълүмат та юк дәрәжәсендә, бары тик Әсмабикәнең авыру булуы һәм мектептә укымавы турында гына хәбәр ителә. Кайбер истәлекләрдә Зәйнәпнең ире Шәйхулла исемле икәнлегә искә алына, алга таба аларның язмышлары билгесез.

Төпчек бала булса да, Абдулланы бу урында язарга булдык, чөнки бүлекне Нэгыймә апа белән тәмамлайсы килә. Абдулла турында да мәгълүмат күп түгел. Аның үсмер чагы һәм яшьлегә большевиклар хакимияте урнашкан чорга туры килгәнлектән, аңа уку эләкмәгән булырга тиеш, һәрхәлдә, Ринат Габделвәлиев китабында ул «разнорабочий» дип бирелгән, ягъни төрле эшләрдә йөрүче... Аның бер чорда Ташкентта яшәве билгеле, хатынының исеме Сәхибә була, 1939 елны аларның бердәнбер кызлары Нелә (Наилә) туа, ул инженер-текстильщик һөнәрен ала һәм Ташкентта яши. Абдулланың нәсел-ыруы алдында иң зур изгелеге – абыйсы Шәриф сугышта үлгәч, ул аның ытим калган өч улын Караколга алып кайта, үзендә яшәтеп, аякка бастыра. Югыйсә аның үзенең дә торырга даими урыны булмый, бу турыда Нэгыймә апа елый-елый сөйләгән: *«Кече энебез Абдулла сугышта үлгән Шәриф абыйның балаларын үзенә ала, – ди ул. – Ул үзе дә бик кечкенә өйдә яши бит, үз гаиләсе дә анда көчкә сыя...»* (Бу турыда Роза Айтматованың истәлекләрендә язылган.) Сугыш елларында һәм аннан соң Абдулланың Караколдан Талас якларына кадәр меңгә якын чакрым юл үтеп, әйберләр төяп, Нэгыймә сөңлесенә килеп житкәнен балалары да, туганнар да сагынып искә ала.

«Долгие годы Нагима апа была очень дружна со своим младшим братом Абдуллой, – дип искә ала Ринат Габделвәлиев. – В самые трудные 1945–

²² Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр. 136.

1948-е годы Абдулла с большим трудом приезжал из Каракола в Таласское село Жийде, чтобы навестить свою сестру Нагиму. Из воспоминаний Люции Торекуловны: «Как-то в один из тяжёлых дней... играя на улице, вдруг в конце села я заметила упряжку с ишаком и идущего рядом высокого мужчину в сапогах. На ишаке был навьючен большой куржун. Я узнала дядю Абдулла. Это был уже не первый его приезд, а ведь никаких автобусов из Каракола в Талас в те трудные послевоенные годы не было. Дядя Абдулла, брат нашей мамы, собирая урожай картошки и продавая ее, покупал нам одежду и нехитрые подарки. Правдами и неправдами он добирался с Каракола до Фрунзе, из Фрунзе в Джамбул, там нанимал попутного извозчика и отправлялся в неблизкий путь, в село Жийде, где жила наша мама, я, Чингиз, Ильгиз и Роза. С приездом брата наша мама не знала, куда посадить и чем угостить дорогого брата, так как жили впроголодь. Сварив картошку, собрав какие-то другие продукты, все усаживались за стол. Это был праздник! В тот незабываемый день я из подарков выбрала себе поиграть резиновую куклу, а Розе дала деревянную. Чингиз и Ильгиз начали примерять мужскую одежду. Родственники в Караколе даже не знали, что дядя Абдулла поддерживает свою сестру Нагиму, помогая ей и её детям-полусиротам. Вот такие отношения были между детьми Хамзы Хасановича, вот такая была у них судьба, и такое трудное, голодное детство было у Чингиза Айтматова.»²³

Мәрхәмәт иясе Абдулла – Хәмзә белән Газизәбануның төпчек уллары – 1961 елда Караколда үлә. Үзе дә каты авыру Нәгыймә апа әнәсенен үлемен авыр кичерә, аны күмәргә Караколга үзе дә бара, Коръян укый, дога кыла... Һәм үлгәнче аны исеннән чыгармый...

Инде чират Нәгыймәгә дә житте. Әйткәнәбезчә, ул 1904 елның 7 декабрендә Караколда туа, 1971 елның 10 августында Фрунзе (Бишкәк) шәһәрәндә үлә. Алдагы бөтен китабыбыз Нәгыймә Габделвәлиева-Айтматова турында булганга күрә, бу бүлектә аның турында мәгълүмат кыскарак. Нәгыймә башта Караколда мәчет каршындагы мәктәп-мәдрәсәдә белем ала, аннан соң шәһәрнең рус телендәге кыз балалар гимназиясен тәмамлый. Яшьлеге революция чорларына һәм большевиклар хакимияте заманына туры килгәнлектән һәм бай баласы булганлыктан, үзе теләгән медицина техникумына керә алмый, Пишпәктә стенографистлар курсы тәмамлый. Аннан 1925 елда – Кыргызстанның партия һәм совет житежчесе Түрәкол Айтматов белән очрашу; аның белән гаилә кору; балалар табу; ире белән бергә Каракол, Ош, Жәләләбад, Пишпәк-Фрунзе шәһәрләрендә партия эшләрендә эшләү; Түрәкол Айтматов Мәскәүгә Кызыл Профессура институтына укырга жиберелгәч, 1935 елда балалары белән анда бару һәм 1937 елда, иренең баш очында шомлы болытлар куера башлагач, балаларын алып, яңадан Кыргызстанга – иренең туган якларына кайту... Менә шуннан соң инде Нәгыймә Айтматованың чын мәгънәсендә яшәү өчен авыр көрәше башлана, үзе өчен генә түгел, берсеннән-берсе кечкенә дүрт баласы өчен, аларны саклап калу, юкка чыккан ире һәм балаларының намусы өчен дә ул тиңсез көрәшкә күтәрелә... Үзе каты авыру хәлдә булса да, балаларын ач даладарда, карлы-бозлы тауларда яралы болан кебек өстери, халык

²³ Абдулвалиев Р. Кладовая памяти. – Газета «Кутбилим». Кыргызстан: 2014, 3 октября.

дошманы хатыны һәм балалары дигән кара тамга белән, авызы тулы кан булса да, аны ил алдында төкермичә, гаять тырышлыгы һәм күркәм холкы белән ил алдында тирән хөрмәт казана. Ул дүрт баласына да югары белем бирә, дала-тау араларыннан зур тормышка алып чыга, балаларының зур галимнәр, яхшы кешеләр икәнлеген, Чыңгызының дөньякүләм танылган язучы булуын күреп үлә... Үзе гомер буге ирен көтә, аның олы мәхәббәтенә тугры кала, иренәң авыр вакытларда үзенә сыендырган туганнарына, милләтенә дә тугры була – нәселен аларга тапшырып китә...

«Атам, каберенң кайда икәннән белмим.
 Сина, Түрәкол Айтматовка, багышлыйм.
 Анам, син безнең дүртебезне дә тәрбияләп үстердең.
 Сина, Нәгыймә Айтматовага, багышлыйм.»

Чыңгыз Айтматов «Анам кыры» дип аталган эсәрен эңә шулай башлап жибәрә һәм аны ата-анасы истәлегенә багышлай... Бу эсәр Нәгыймә апа исән вакытта языла, аның авыр тормышын тасвирлай... Нәгыймә апаның кабер ташына да шушундыйрак сүзләр уелган, чөнки Чыңгыз Айтматов ул вакытта этисенә кайда атып үтерелүен һәм күмелүен белмәгән әле, болары Нәгыймә апа үлгәч, 90 нчы еллар башында гына билгеле булачак... Һәм Чыңгыз Айтматов үзе дә, 80 яше тулганда, этисе һәм шәхес култы корбаннары күмелгән Ата-Бәйет зиратында, Ала-Тау итәгендә жирләнәчәк... Һәм жир белән күк арасында, Найман-Ананың ак яулыгы булып, соңгы әманәте сулкылдар:

«Синең исең ничек, исең төшер, исеңне исең төшер! Синең исең Маңкорт түгел, син – Юламан! Бу мин – синең анаң! Юламан улым, син кайда?!»

Нәгыймәнең яшьлеге һәм Түрәкол белән кавышуы

Бу бүлек шактый каршылыклы һәм катлаулы булып, чөнки чыганаclar чуар, күптөрле, даталары һәм истәлекләр капма-каршылыклы, очы-очка ялганмый торган урыннар да бар. Әмма Чыңгыз Айтматовның үзе һәм туганнары тарафыннан ата-аналарының әлеге чоры турында инде рәсми версия эшләнгән, без дә төп сюжет итеп шуны алырбыз. Шуңа карамастан, каршылыклы дәлилләр булган вакытта, тарих өчен булса да, сорауларыбызны биреп калдырырбыз. Нәгыймә апа белән Түрәколның яшьлек чорлары турында кайбер каршылыклы хәбәрләрне ишетсәк тә, биредә язмаска булдык, чөнки, беренчедән, алар тикшерелмәгән, дәлилләре юк, икенчедән, бу аларның тирән яшерелгән гаилә серләрен дөньяга чыгарып чөчү булып иде. Кайвакытта шундый четерекле хәлдә каласың – ялганлап та яза алмыйсың, дөреслекне дә әйтергә ярамый... Шуңа күрә, алтын урталыкны табып барырга туры килә...

Нәгыймәнең үсмер чагы һәм яшьлеге революция, граждaннар сугышы, бунт һәм фетнәләр, ачлык елларына туры килә. Бу урында Кыргыз иленең шул чорына да бераз бәя биреп үтик. 1916 елда, патша хакимиятенә изүенә түзә алмыйча, кыргызлар баш күтәрә һәм алар рәхимсез рәвештә бастырыла. Ул чагында кара-кыргыз халкының ярты өлешен үтереп,

кырып бетерэләр, бер өлеше Кытайга качарга мәжбүр була. 1918 елда инде башка халыклар баш күтәрә һәм рәхимсез рәвештә бастырыла, шул елны кыргыз жирләре Совет Төркестаны составына кертелә, биредә совет власте урнаштырыла. 1924 елда – Кара-Кыргыз автоном өлкәсе, 1926 елда – Россия Федерациясе составында Кыргыз автономиясе төзелә, 1936 елның декабрендә исә ул Кыргыз Совет Социалистик Республикасы дип игълан ителә. Әлбәттә, болар берсе дә тыныч кына узмый, биредә дә яңа властың талау һәм янаулар аша, мылтык белән урнаштыралар. Әйткәнбезчә, 1919 елда Караколда инде Хәмзә байның да йорт-жирләрен, байлыгын тартып ала башлыйлар, бу хакта архивларда аның ризасызлык күрсәтеп язган гаризалары саклана. Кайбер истәлекләрдә Хәмзә Габделвәлиев совет хөкүмәтенә йортларын үз теләге белән биргән, дип язсалар да, тарихи документлар киресен сөйли – Хәмзә байдан аның гомер буге тырышып тапкан мал-мөлкәтен талап алганнар.

Дөньялар шушындыйга әйләнгәч, Хәмзә бай киңәш сорап, зур гыйлем иясә булган кыргыз мулласына бара, алга таба ни булыр, нишләргә, дип борчыла. «Кызыл кыргын килә», ди аңа кыргыз карты, ягъни бу «красный террор» дигәнне аңлата. Нәкъ шулай булып чыга да – байларны, укымышлы катламны, дин эһелләрен, төрле милләт вәкилләрен инде шул елларда ук кыра башлыйлар. Бу жәбер-жәзаларга түзә алмыйча, халыкның бер өлеше, шул исәптән, татарлар да Тянь-Шань таулары аша Кытайга кача, эмма аларның бер өлеше биек тау араларында катып-өшөп үлә, бер өлеше Кытай ягында эссе чүлләрдә суга тилмереп жан бирә... Хәмзә байның мал-мөлкәте күп була, теләсә, ул Төркиягә дә, башка илләргә дә китә алыр иде. Эмма кузгалмый, бәлки, дөньяларның яхшы якка үзгәрүенә, балаларына өмет иткәндер, чөнки Шәриф тә, Сабир да совет хакимиятенә каршы китмиләр бит, киресенчә, аның белән хезмәттәшлек итәргә тырышалар. Хәмзә бай Татарстанга – туган якларына да күчеп кайтмый, кайтмавы хәерле, монда аның нәселен беренчеләрдән булып кырып салалар. Ул шулай ук чит илләргә дә кубарылып чыгып китми, язмышы шул булган, күрәсең...

Әле янында аякка басмаган балалары да бар бит – Нәгыймәсе, Абдулласы, бәлки, авыру Әсмабикә дә ул вакытта исән булгандыр... 1917 елда Нәгыймәгә нибары 13 яшь, ул инде мәдрәсә-мәктәптә укуын тәмамлаган булырга тиеш. Балаларының истәлекләренә караганда, Нәгыймә 1925 елда Караколда кызлар мәктәп-гимназиясен тәмамлаган, аннан соң стенографисткалар курсына укыган, дидек. Бу хакта аның кызы Роза Айтматова менә нәрсә яза:

*«В 1925 году Нагима закончила вторую ступень школы, ей уже был 21 год. Пыталась поступить в медицинский техникум, но из-за «байского происхождения» не была допущена к вступительным экзаменам. Надо было работать, чтобы доказать свою преданность советской власти. Тогда нарасхват были девушки, свободно говорившие по-русски и по-кыргызски и печатавшие на машинке. Чтобы быстро печатать, Нагима поступила на курсы стенографисток.»*²⁴

21 яшьтә мәктәп-гимназия тәмамлау – бик соң инде, Нәгыймә 1920-25 еллар арасында ни эшләде икән? Мин моңа җавапны «Азат хатын»

²⁴ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.132.

(«Сөембикә») журналында басылып чыккан «Апаларым» дип аталган язмада таптым, анын авторы – Кыргызстанда билгеле шәхес Саткын Сасыкбаев. Язма 1987 елда ук Фрунзе шәһәрндә басылып чыккан. Автор анда Нәгыймәнең 1921 елда Токмак шәһәрндә интернатта укутуын әйтә, бер урында ул «укутучыларыбыз Мөнәвәрә, Нәгыймә, Миңлекамал», дип искә алса, икенче урында инде, Пишпекта Нәгыймәне күргәч, болай дип яза:

«Мин уйга калдым. Токмакта мине укуткан Нәгыймә Хәсәнова түгелме соң бу? Шул үзе ич! Кыргызстан партия өлкә комитетының агитация һәм пропаганда бүлгегә мәдире Төрөкул Айтматовның 1924 елда Пишпек шәһәрндә укуганда, Нәгыймә апа белән танышканын, яратышып йөргәннәрен минем ишеткәнем бар иде.»²⁵

Димәк, 17 яшьлек Нәгыймә ачылык елны Токмак шәһәрндә интернатта укуткан? Әмма бу факт балаларының истәлекләрендә телгә алынмый. Нәгыймә апаны да, Чыңгыз Айтматовны да яхшы белгән, алар белән аралашып яшәгән Саткын Сасыкбаев, әле 1987 елда ук, Нәгыймә белән Түрәколны 1924 елда Пишпекта таныштылар, 1926 елда Караколда өйләнештеләр, дип яза. Ә рәсми чыганаclarда һәм истәлекләрдә аларның өйләнешү вакыты итеп 1925 елның 3 сентябре күрсәтелгән. Гомумән, Нәгыймә апаның биографиясендә бу чорда очы-очка ялганмаган, ачыкланып бетмәгән нәрсәләр шактый. Кайбер интернет сайтларында Нәгыймә Айтматованы яшьлегендә Каракол шәһәр театрында артистка булып эшләгән, дип язганнар, шуннан чыгыпмы, «Татарстан яшьләре» газетасы Чыңгыз Айтматов үлгәч, кайгынамәдә, анын әнисе артистка булган, дип язган иде. Бәлки, Нәгыймәнең үсмер чакта өйләрндә, үзешчән театрда уйнавын күздә тоталардыр... Интернет сайтларында шулай ук Нәгыймә Айтматова армия политработнигы булган, дигән хәбәрләр дә бар, монысы да аңлашылып бетми, анда ялгыш информация бирелгән икән, нигә Нәгыймә апаның балалары һәм оныклары аны төзәттерми?

Әмма иң зур буталчылык Нәгыймә белән Түрәколның очрашуы һәм өйләнешүе тирәсендә... Кемдер аларны 1924 елда Пишпекта очрашкан, ди, кемдер 1925 елда Караколда күрешкәннәр, дип яза, 1926 елгы датаны күрсәтүчеләр дә бар. Әйткәнәбезчә, аларның язылышу таныклыклары 1925 елның 3 сентябрндә тутырылган, әмма ни гажәп, урыны күрсәтелмәгән. Тагы шунысы да бар, бу таныклык – яңадан алынган, ягъни «повторное» дип, 1957 елның 9 августында Фрунзе шәһәре, Первомайский район загсында тутырып бирелгән. Әлбәттә, бу Айтматовлар 1925 елда Фрунзеда язылышканга бирелгән документ, дигәнне аңлатмый, чөнки ул вакытта шәһәр Пишпек дип аталган, ә «повторный» таныклык Фрунзеда тутырылган. Түрәкол Айтматовның үлгәнлегенә белешмә дә шул вакытта тутырылып бирелгән, мөгаен, бу документлар Нәгыймә апага һәм балаларына үз хәлләрен рәсмиләштерү өчен кирәк буландыр...

Нәгыймә белән Түрәколның беренче очрашулары, бер күрүдән бер-берләренә гашыйк булулары турында матур истәлекләр шактый. *«По воспоминаниям родственников, они познакомились в г. Каракол в 1925 году, – дип яза Ринат Габделвазиев. – Представьте себе: Нагима, юная красивая девушка, 21 года, работает секретарём-машинисткой в комитете*

²⁵ Сасыкбаев С. «Апаларым». – «Азат хатын» журналы: 1987, №11, 16 бит.

партии, Торекул же, 22-х летний, статный, благородной внешности, с шапкой волнистых волос, с черными блестящими глазами в это время занимал должность 2-го секретаря Каракольского, Нарынского и Джалал-Абадского кантона Коммунистической партии Киргизии. Как они могли не заметить друг друга?»²⁶

Нәгыймә белән Түрәколның бер күрүдә гашыйк булулары хактыр, чөнки бу мәхәббәт, тугрылык мәңгелек була, ә менә хронологиядә берәз төгәлсезлекләр бар, чөнки Түрәкол Айтматов Каракол-Нарын өлкә комитетында бары тик 1926 елның мартыннан гына эшли башлый.

Бу урында Түрәколның биографиясенә дә берәз тукталып үтик, укымышлы, чибәр татар кызы Нәгыймәнең ни өчен аны сайлап алуын аңларга тырышыйк, чөнки Нәгыймәгә өйләнергә теләүче татар егетләре дә шактый була бит! Ерак кыргыз авылыннан килгән бу каратут егет аны нәрсәсә белән үзенә каратты икән соң?

Түрәкол 1903 елны Талас үзәнлегендәгә хәзергә Шекер авылында туа, нәселләре борынгы «кытай» ыруына карый. Авыл халкы иртә яздан кара көзгә хәтле тау араларында күчмәнлек итә, көтү көтә. Әтисе Айтмат авылда хәлләрәк кешеләрдән саналса да, тормыш авырлыгы ата белән улны Маймак тирәсенә тимер юл төзелешенә китәргә мәжбүр итә, ул чагында Түрәколга ун яшь була. Авылда берничә ел мәдрәсәдә укыган, гыйлемгә тартылган малайны, киңәш-табыш иткәннән соң, атасы Айтмат Әүлия-Ата (хәзер Тараз шәһәре, Казакъстанга керә) рус-туземец мәктәбенә укырга бирә. Түрәкол анда ике ел белем ала, аннан шул ук шәһәрдә хезмәт һәм реаль училищеларда укый, бу 1915–1919 еллар була. Әтисе Айтмат кисәк кенә авырып киткәч һәм үлгәч, 1920 елда Түрәкол туган авылына кайта, совет-партия хезмәтләрендә эшли башлый. 1921 елда Ташкентта Совпартшколда укый, аннан соң 1921–1924 елларда Мәскәүдә, КУТВта (Коммунистический университет трудящихся Востока) белем ала. Мәскәүдә укыганда да, жәйләрен Кыргызстанда партия-совет эшләрендә, 1924 – 1925 елларда, 1926 елның мартына кадәр, Түрәкол Айтматов инде ВКП (б) ның Кыргызстан өлкә комитетында эшли. Күрәсез, Нәгыймә белән очрашканда, ул инде тәжрибәле, белемле партия-совет хезмәткәре, республикада һәм жәмгыятьтә билгеле кеше була. Тышкы кыяфәте белән дә сөйкемле, озын буйлы, яхшы холыклы егет. Бәлки, шушы сыйфатлары белән татар кызы Нәгыймәне үзенә караткандыр да...

Дәрәсән әйтергә кирәк, ул вакытта татарлар, бигрәк тә, Хәмзә бай кебек жәмгыятьтә билгеле кешеләр, башка милләتلәр белән нәселне бутамаганнар, революциягә кадәр дә кыргыз-кайсаклар белән кыз бирү, кыз алышу булмаган. Ә инде революциядән соң, бигрәк тә 1920–30 елларда кыргыз элитасының, житәкчеләрнең абсолют күпчелеге укымышлы татар кызларына өйләнгән. Татар кызлары гарәпчә уку-язуны да, русчаны да яхшы белгән, һөнәрле дә, йорт-жирне дә тәртиптә тоткан, кеше арасына чыгарга да күркәм булганнар, яхшы нәсел дә калдырганнар. Ә бай, укымышлы татар кызларын исә, үзләрен һәм нәселләрен саклап калу өчен, язмыш шулай кичәгә чабаннар, батраklar белән гаилә корырга мәжбүр иткәндер, кыргызларның тел ягыннан да, дин ягыннан да безгә акын халык икәнән дә онытмыйк...

²⁶ Абдулвалиев Р. Кладовая память (часть 2). – Газета «Кутбилим». – 2014, 14 ноября.

Ә Хәмзә бай ничек кабул иткән соң яраткан кызының башка милләттән булган совет-партия житәкчесе белән тормыш коруын? Ризалыгын биргәнме? Әллә инде бу хәлләрнең котылгысыз икәнлеген, шулар белән бергә барсаң гына, нәселне саклап калып буласын сизенгәнме? Тагы Ринат Габделвәлиевнең истәлекләренә мөрәжәгать итик, чөнки ул Караколда Нәгыймә апаның бертуган энесе Абдулларда яшәгән, ә аның хатыны Сәхибә ул чактагы вакыйгаларны яхшы белгән.

«Это знакомство тяжело воспринималась в семье Нагимы, – дип яза Ринат Габделвәлиев. – В этом же 1925 году молодые поженились, по любви с первого взгляда. Супруга брата Нагимы, Абдуллы, Сахиба Фатыховна Мусина вспоминает: «Нагима с Торокулом встречались в тайне от родственников Нагимы в саду им. А.С.Пушкина». В это время Нагиме был 21 год и к ней сваталось много видных татарских парней. Новость о бракосочетании Торокула и Нагимы была воспринята (со слов моего дяди Абдуллы) равнодушно. Был ли соблюден мусульманский брачный обряд никах – не могу сказать. Комсомолка Нагима очень любила своих братьев и сестёр и с членами своей богатой семьи, имуществу которой постепенно национализировалось, виделась по ночам в отдалённых углах огромного отцовского (бывшего) сада, боясь соглядатаев (шпионов) из НКВД. Душа Нагимы рвалась к своим любимым родителям, дом которых находился в двух шагах от её квартиры, где она жила с Торокулом. Этот разрыв отношений с родственниками сохранился на долгие годы... В советское время у партработников такие корни (богатые, купеческие), мягко говоря, не приветствовались. И тем не менее тёплые отношения с семьёй по большому счёту не были утрачены.»²⁷

Нәгыймә белән Түрәколның туге яки никах мәжлесе булу-булмавы безгә билгесез, чөнки бу хакта мәгълүмат юк. Шул ук вакытта Нәгыймәнең апасы Гөлшаның 1925 елда Хәмзә бай йортында зур туй мәжлесе булуын Асия Габделвәлиева үзенең истәлекләрендә яза. Әлбәттә, Нәгыймә белән Түрәкол арасында бу кисәк кенә килеп чыккан мөнәсәбәтләрне Хәмзә бай һәм Газизәбану тыныч кына кабул итә алмаганнардыр. Беренчедән, Түрәкол – Хәмзә байның һәм аның кебек хәлле катламның мал-мөлкәтен тартып алган совет хакимияте вәкиле, ни әйтсәң дә, алар сыйынфый дошманнар булып чыгалар. Икенчедән, Хәмзә бай яраткан кызын үз тиңенә, татар кешесенә бирергә теләгән, ул вакытта кыргызлар белән гаилә кору бөтенләй булмаган. Әмма, әйткәнәмчә, заманнар башка, тормыш башка, шартлар башка... Бәлки, Хәмзә бай күңеленнән генә кызын, үзен һәм гаиләсен шушы танышлык аша саклап калырга тырышкандыр, әмма язмыш моның киресен әзерләгән...

Балаларының истәлекләреннән күренгәнчә, эти-әнисе Нәгыймә апага барыбер бирнә биргәннәр, 1937 елны Мәскәүдән Кыргызстанга кайтканда, поездга билет алу өчен, Нәгыймә апа аларны сатарга мәжбүр була. Бу турыда Роза Айтматова менә нәрсә яза: *«Она начала собираться в путь. Не стоит сравнивать крупных работников тех времён с нынешними. У них на тот момент денег не нашлось даже на дорогу. Мама была родом из богатой семьи, ей дали в приданое дорогие вещи: два персидских ковра,*

²⁷ Кладовая памяти (часть 2). – Газета «Кутбилим». – 2014, 14 ноября.

серебрянные ложки-вилки, какие-то вазочки. Всё это добро она сдала в скупку.»²⁸

Күрәсез, ата-ананың мәрхәмәте Нәгыймәгә һәм аның балаларына иң авыр вакытта тагы ярдәмгә килә. Әлбәттә, алар исән вакытта, Караколда ук килешкән булырга тиешләр, моңа дәлилләр дә бар. Эш шунда, Нәгыймә апаның Чыңгызга кадәр дә баласы була, ул аны Караколда, ата-ана йортында таба, әмма бу ир бала озак яшәми, үлә. Бишкәккә баргач, мин бу турыда Роза ханымнан жентекләбрәк сорадым, ул моны раслады, әнисенә сөйләп калдыруы буенча, малайның исеме Риза булган, бик яшыли үлгән. Әмма Роза ханым баланың туган елын да, үлгән вакытын да әйтә алмады. Әгәр Нәгыймә белән Түрәкол 1925 елда өйләнешкән булсалар, ул бала 1926 елда туган һәм үлгән булырга тиеш. Әмма башка версияләр дә бар. Без аларын биредә язуды кирәк таппадык.

Нәгыймә белән Түрәкол Караколда 1926 елның мартынан 1927 елның февраленә кадәр яшиләр һәм эшлиләр, аннан Түрәколны иң авыр урыннарның берсенә – өлкәнең көньягындагы Жәләләбад каласына жиберәләр. Биредә Түрәкол Айтматов ВКП (б)ның кантком комитетында җаваплы сәркатип һәм жир-су реформалары буенча комиссия рәисе була. Нәгыймә исә башы-аягы белән комсомол-партия-совет эшләрәгә кереп чума, өлкәдә хатын-кызлар белән эшләүгә үз өстенә ала. Болары турында алдагы бүлекләрдә...

Нәгыймә белән Түрәколның бәхетле ун елы

Әйе, 1927–1937 еллар арасы Нәгыймә белән Түрәколның бәхетле еллары була, чөнки бер-берләрен өзелеп яраталар, яннарында дүрт балалары тупырдап үсеп килә, ил алдында эшләгән эшләрә, яхшы исемнәрә бар... Әмма аларны кайгы-хәсрәт тә әйләнәп узмаган – 1931 елда Нәгыймәнәгә әнисе Газизәбану, 1932 елда әтисе Хәмзә үлә, игезәк балаларының сыңары якты дөнья белән хушлаша... 1934 елда Нәгыймәнәгә абыйсы Сабирны, халык дошманы, дип, Үзбәкстанда атып үтерәләр... Әлбәттә, Нәгыймә белән Түрәкол да бу хәлләрне белгән, әмма яшьлек, кайнап торган тормыш дәрәжәсә, партия-совет идеалларына тугры булу аларны бернигә карамый шушы хакимияткә хезмәт итәргә этәргән... Ун елдан шушы ук хакимият, шушы ук режим үзенә эчкерсез хезмәт иткән бу фидакарларны, бу гаиләне, бу бәхетне чәлпәрәмә китереп, җимереп ташлар, мәңгә төзәлмәслек йөрәк яралары ясар...

Әйткәнбездә, 1927 елның башында Түрәкол Айтматовны Жәләләбадта партия-совет эшләрәгә җитәкләргә жиберәләр, Нәгыймә дә ире белән билгесез якларга юл ала. Кыргызстанның көньяк төбәкләрә һәрвакыт үзләренәгә бәйсезлеккә омтылышлары, баш бирмәүләре белән аерылып торган, биредә басмачылык та, хакимияткә яки башка халыкларга каршы фетнә-сугышлар да еш булып торган. Көнъякта, нигездә, үзбәкләр яшәгән һәм яши, алар кыргызларга да, русларга да, коммунистларга да буйсынырга теләмәгәннәр, гел баш күтәрәп торганнар. Түрәколны менә шул кайнап торган утлы казанга, жир-суларны бүләрәгә, колхозлар оештырырга жибергәннәр. Хәер, яшь хатыны белән җайлы гына урнашкан Караколдан да

²⁸ Айтматова Р. Слово Кыргызстана. – 1994, 10 декабря.

аны өстеннән шикаятъ язып, милләтчелектә гаепләп озаталар, соңыннан бу шикаятъләрне 1937-38 елларда Түрәколга каршы кулланалар. Шикаятъләрне язучы ОГПУ житәкчесе урынбасары Благов *«...Линия Айтматова на протяжении всей склоки и до настоящего времени резко национальная», – дип, Фрунзе шәһәрәнә хәбәр итә, «Из каракольского канткома отозвать Айтматова – секретаря окружкома»*²⁹, дигән таләпне куя.

Миңа калса, Түрәкол Айтматовның татар байлары белән артык якынлашып китүе, үз тирәсенә Нәгыймәнәң туганнарын туплый башлавы да чекистлар күзәтүеннән читтә калмагандыр. Архив документларыннан күренгәнчә, нәкъ шушы елларда Хәмзә бай бик дәрәжәләп, йорт-жирләрен, мал-мөлкәтен яңадан кире кайтарырга тырышып йөри, Мәскәүгә хатлар яза, ул, бәлки, киявенәң дә ярдәменә өметләнгәндер яки бергә киңәшләшеп эшләгәннәрдер. Нәкъ шушы вакытта Түрәколны Караколдан җибәрәләр, Хәмзә байның улы Сабир да, ниндидер эзәрлекләүләр сәбәпле, бу чорда Караколдан Жәләләбадка күчә.

Әйткәнәбезчә, монда да аларны авырлыклар һәм каршылыклар көтеп тора. *«Джалал-Абадский кантон является одним из бывших гнёзд басмаческого движения, – дип чыгыш ясып бу хакта партия җитәкчесе Түрәкол Айтматов. – Басмачество разрушило хозяйство, обессилило дехкан, и оставило неизгладимые впечатления в сознании трудящихся масс. До настоящего времени эти отпечатки не изжиты из сознания дехкан и крестьян.»*³⁰

Айтматовлар гаиләсе Жәләләбадта 1929 елның апреленә кадәр яши, Нәгыймә биредә комсомол комитетында һәм башкарма комитетта секретарь булып эшли. *«10 ноября 1927 г. она избирается членом районной комиссии по проведению земельно-водной реформы... Некоторые земельные комиссии, пользуясь неграмотностью женщин, скрывали от них их право на землю. Кое-где по старой традиции земельный надел записывали на малолетних сыновей вдовы. Нагима Хамзеевна активно защищала права женщин, вела борьбу за наделение женщин землей и водой, разъясняла закон о реформе, добивалась отмены неправильных решений комиссий»*³¹, дип яза Нәгыймә Айтматова турында Кульбюбю Бектурганова.

Аннан Түрәколны Фрунзе шәһәрәнә чакыртып алалар, сәүдә һәм сәнәгать буенча халык комиссары итеп сайлыйлар, 1929 елның сентябреннән 1931 елның апреленә кадәр ул республиканың халык хужалыгы советы рәисе вазифасын башкара. *«Теперь он занимается энергетическими, топливными вопросами, проблемами создания перерабатывающей промышленности, строительства промышленных комбинатов, сахарного завода, железнодорожной ветки Фрунзе-Токмак, разработки проекта аэродрома, вопросами развития изыскательских работ на месторождения цветных металлов и др.»*, дип яза кызы Роза Айтматова югарыда телгә алган китабында.

Әмма ул вакытларда җитәкчеләрне бер урында озак тотмаганнар. Түрәкол Айтматовны да хөкүмәт эшләреннән аерып, тагы көньякка – партиянең Араван-Бурин райкомына секретарь итеп җибәрәләр, аннан

²⁹ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.230.

³⁰ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.231.

³¹ Кульбюбю Бектурганова. <http://www.msn.kg/ru/news/13293/>

инде ул 1933 елның ахырына кадәр Ош райкомында эшли. Шул ук жир-су проблемалары, шул ук колхоз оештырулар, халык белән эшләр... Һәм Нәгыймә Айтматова да ире янәшәсенә басып, бу эшләрнең бер өлешен үз өстенә ала, ул күбрәк хатын-кызлар белән эшли, партия күзлегеннән карап, иске тормыш белән көрәшә, иң актив комсомолка-«кызыл яулыклы»ларның берсе була. Өлбәттә, бүгенге көн күзлегеннән караганда, аның үзбәк-кыргыз хатын-кызлары арасында иске тормышка каршы көрәшеп йөрүе бер аз сәеррәк тәэсир калдыра, чөнки бу активисткалар кайбер дини кануннарға, милли горейф-гадәтләргә дә каршы чыгалар. Шул ук вакытта кыз балаларны үсмер чактан сатып жибәрүләр, укуытмау, хатын-кызга кол итеп, малга караган кебек карау белән дә яңа заман Айтматовалары инде килешә алмый, шуны халыкка да аңлаталар.

«С 1931 по 1933 г. Айтматова работает заведующей женским отделом Араван-Бууринского исполкома. Она близко к сердцу принимает все невзгоды земляков, помогает им в их житейских проблемах, в трудоустройстве, обучении и лечении, вносит предложения по улучшению их положения в советские и партийные органы. Благодаря своей нравственной чистоте, глубине и благородству характера, доброжелательному отношению она пользовалась глубоким уважением, большим авторитетом. Она была не просто верной и любящей женой Торокула Айтматова, но и его соратницей, разделяла с ним его взгляды. Они поддерживали, любили и берегли друг друга»³², дип яза аның турында тарихчылар.

Аннан тагы Фрунзе, 1934 елның маеннан 1935 елның башына кадәр, Мәскәүгә укырга жибәргәнче, Түрәкол Айтматов Кыргызстан компартиясенен икенче секретаре булып эшли, ул заман өчен бу бик зур дәрәжә инде. Әмма Түрәкол да, Нәгыймә дә эшлэгән эшләр белән масаеп йөри торган, аннан файдалана торган кешеләр түгел, аларның хәтта бер урында да үз йортлары булмый, яшь гаилә хөкүмәт биргән вакытлыча фатирларда көн күрә. Әйткәнемчә, ата-ананы сөендереп, бәхетле пардан бер-бер артлы балалар туа тора, аларны тәрбияләү Нәгыймә өстендә була. Нәгыймә белән Түрәколның ул чордагы балалары турында төрлө чыганаclarда төрлечә күрсәтелгән, туу вакытлары һәм урыннары шактый буталчык.

Бөтен мәгълүмат чараларында да беренче бала булып Чыңгыз бара, һәрхәлдә, без инде Нәгыймә апаның беренче баласы Риза исемле икәнлеген, аның бик иртә үлүе хакында яздык. Рәсми чыганаclarда Чыңгыз Айтматовның туу елы – 1928 елның 12 декабре дип, ә туган урыны – Шекер авылы дип күрсәтелгән. Шул ук вакытта интернетта Чыңгыз Айтматов турында Жәләләбадта туган дигән хәбәрләр дә бар, чөнки аның эти-әниләре ул вакытта нәкъ менә Жәләләбадта эшли һәм яши. Әмма иң гажәбе ул түгел, ә Чыңгыз Айтматовның туу урыны турында бөтенләй башка төрлө хәбәр! Караколда вакытта, музей хезмәткәре, урта яшьләрдәге кыргыз хатыны безгә шаккатарлык хәбәр әйтте: *«Чыңгыз Айтматов Караколда туган»*, – диде. Аңа бу хакта әнисе сөйләп калдырган, шәһәрдә моны белүчеләр булган. *«Баласы белән авырлы вакытта Нәгыймә апа бик нык авырған һәм бәби табарга ата-анасы йортына кайткан»*, – диде ул.

³² Кульбюбю Бектурганова. <http://www.msn.kg/ru/news/13293/>

Хэзер сенсацион хэбэргэ төрлө яктан килеп, анализ ясап карыйк. Бу хэбэр шәһэргэ туристларны күбрэк тарту өчен дә чыгарылган булырга мөмкин, чөнки дөньякүләм танылган язучының туган жирен карарга бирегә бөтен дөньядан килергә мөмкиннәр. Сабый чакта үлгән Риза белән дә бутаулары бар. Шул ук вакытта бу хэбэр дөреслеккә дә дэгъва итә ала. Ул чорларда Хәмзә байның беренче оныклары барысы да Караколда, аның йортында туган. Бу турыда Хәмзә байның оныгы Ринат Габделвәлиев менә нәрсә яза: *«В большом двухэтажном доме деда родились в 1918 году его первая внучка Асия и в 1927 году внук Фарид. С самого раннего детства здесь находился Чингиз, рождение которого было торжественно отмечено в семье Айтматовых.»*³³

Хәмзә байның ике катлы бу өе ул вакытта инде өлешчә хакимият карамагында булса да, ул аның белән ахыргача 1929 елда гына хушлаша. Димәк, Сабирның да, Шәрифнең дә беренче балалары Хәмзә бай йортында туган, ә нигә Нәгыймәнең баласы биредә тумаска тиеш, ди? Ризасы монда туган бит! Нәм нигә шәһәр кызы Нәгыймә үзенә газиз баласын әллә кайдагы утсыз-юлсыз кышлакта табарга тиеш икән? Андый чакта һәркем үзенә ата-анасы янына сыена бит... Нәм Ринат Габделвәлиевнең тагы бер жөмләсенә игътибар итик – ул Чыңгызның Хәмзә бай йортында сабый чактан булуын әйтә, аның биредә келәмдә шуышып йөргән бер фотосы да сакланган, фаразларга караганда, 1929 елның жәе булырга тиеш.

Әгәр Чыңгыз чыннан да Караколда туган булса, аның туган урынын әтисенәң авылы Шекердә дип күрсәтү нигә кирәк иде икән? Кеше матур легенда өчен генә моңа бара алмый, чөнки бу зур ялган булыр иде. Бәлки, Нәгыймәнең бай баласы булуы комачау итмәсен дип, тамырлар шулай яшерелгәндер? Теге чорларда бит Хәмзә бай гына түгел, хәтта Каракол үзе дә Айтматовлар тарафыннан артык искә алынмый. Каракол – бу нәсел өчен шомлы һәм серле тамга салынган урын кебек сизелә... Әллә шуңа күрәме, Чыңгыз Айтматов үзе исән вакытта әнисенәң нәсел тамырлары турында, Хәмзә бай, аларның Караколдагы тормышлары турында документаль эсәрләр язып калдырмаган, югыйсә Ленин һәм Дәүләт премияләре лауреаты, әллә ничә чакырылыш СССР халык депутаты, Кыргызстан бәйсезлек алганнан соң дипломатик эшләрдә булган Чыңгыз Айтматов өчен Караколның гына түгел, дөньяның бөтен архивлары ачык иде бит... 50 нче еллар ахырында Нәгыймә апаның абыйсының улы Ринат Габделвәлиев нәсел тарихы белән кызыксына башлагач, Айтматовлар бу эшкә кирәксенмәгәннәр, нигә кирәк үткәннәрдә казынырга, дигәннәр. Әлбәттә, моны Нәгыймә апаның байлар нәселеннән булуын белдерәсе килмәүдән, балаларына зыян килмәсен өчен шулай эшлэгәннәрдер, дип тә аңлатырга була. Әмма монда бик тирән яшеренгән гаилә серләре дә булырга мөмкин...

Әйе, Нәгыймә апа нәселенәң, хәтта аның белән бәйле Караколның да Айтматовлар тарафыннан читкә тибәрелүендә ниндидер сер бар, ул серне Нәгыймә апа үзе белән алып китте. Бәлки, Чыңгызга әйткәндер, бәлки, шуңа күрә әнисенәң татар туганнары ягына, гомумән, татарларга, Караколга карата сак һәм битарафрак булгандыр? Бәлки, берниниди дә сер юктыр,

³³ Габделвәлиев Р. «Идел» журналы. – 1996, №5, 57 бит.

ул елларда документ тутыруда эллә ни тәртип булмаган, Айтматовлар урыннан-урынга күчеп йөргөндә, ул кәгазьләрнең кайберләре юкка чыгарга да мөмкин. Документ алыр яшкә житкәч, аны үзләре яшәгән төбәктән, бу очракта, шул ук Шекердән дә яздырып алырга мөмкиннәр, аның өчен беркем йөзләргә чакрым ераклыкта булган Караколга барып йөрмәгән... Һәм ничек язылган – шулай тарихка кереп калган – Чыңгыз Айтматов Шекер авылында туган. Тик нигәдер әтисе ягыннан туганнарның хатирәләрендә бу вакыйга берничек тә теркәлмәгән, һәрхәлдә, үзем укыган истәлекләрдә мин андыйларны тапмадым...

Ярар, кайда туса да туган, Нәгыймә белән Түрәколның беренче балалары булып Чыңгыз Айтматов исәпләнә. Икенче бала – Илгиз Айтматов, 1931 елның 8 февралендә Фрунзе шәһәрндә туган, диелгән, ул киләчәктә дөньякүләм танылган галим, академик булачак. Бу вакытта Айтматовлар, чыннан да, Фрунзе шәһәрндә яшиләр, Илгизнең анда тууы табигый хәл. Ә менә Рево белән Люциянең кайчан һәм кайда туулары турында төрле чыганаclarда төрлечә күрсәтелгән. Рево белән Люция – игезәкләр, Рево сабий чакта ук үлә. Кайбер чыганаclarда алар 1934 елның 15 декабрендә Фрунзеда туган, диелә, кайберләрендә – Шекердә, диелгән, 1933 ел датасы да бар. Илгиз Айтматов хатирәләрендә бу игезәкләр Мәскәүдә тудылар, дип язылган, бу – 1935 елга туры килә. *«Когда в Москве родились близняшки, родители назвали мальчика Рево, а девочку Люцией, вместе их имена звучали «революция». Так как Рево постоянно болел, его забрала к себе бабушка – папина мама. Рево умер в младенчестве.»*³⁴ Дөресе – игезәкләрнең туган елы – 1934, урыны Фрунзе шәһәре булырга тиеш, чөнки Түрәколның әнисе Айымкан, оныклары туган шатлыктан күчтәнәчләрән күтәрәп, аларны күрергә Фрунзегә килә, бу турыда Нәгыймә апа үзе сөйләп калдырган.

Кыргыз гадәте буенча, малайны Айымкан әбигә тәрбиягә бирәләр, ул ана Эркинбек, дип исем куша, әмма алты ай тирәләрендә, бала кинәт кенә үлеп китә, әбисе ана күз тиюне сәбәп итә. Бу хатирәләрдә барыбер очы-очка ялганмаган нәрсәләр бар. Бу игезәкләр 1934 елның декабрендә туган булсалар, 6 айдан Рево-Эркинбек үлсә, бу инде 1935 ел – Айтматовлар гаиләсенең Мәскәүгә киткән вакыты... Мин Люциянең улы Әсәннән әнисенең кайчан һәм кайда тууын төгәлрәк ачыклавын сорадым, әмма җавап булмады. Айымкан әбинең дә кайчан үлгән төгәл генә әйтүче булмады. Люция Кыргызстан хатын-кызлары арасында беренче инженер-энергетик, жәмәгәт эшлеклесе була, хәзер инде вафат. Ә төпчек бала Розаның кайчан һәм кайда тууы билгеле, ул 1937 елның 8 мартында Мәскәү шәһәрндә туа һәм ана испан революционеркасы хөрмәтенә Розетта, дип исем кушалар, хәзер ул Роза булып йөри, танылган галим, педагог, жәмәгәт эшлеклесе.

Тагы 35нче еллар башына кире кайтыйк...

Кыргызстанда партия-совет карьерасында иң югары баскычка менеп житкәндә, Түрәкол Айтматовны эшеннән аерып алып, тагы Мәскәүгә укырга жиберәләр, бу юлы – ЦК ВКП(б) каршындагы марксизм-ленинизм курсларына, аннан – Кызыл профессура институтына. Бәлки, жирле түрәләрнең әлегә адымы артык актив Айтматовны карьера үсешеннән

³⁴ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр. 53.

читлештерү өчен кирәк булгандыр, чөнки Кыргызстанда беренче секретарьга хәтле күтәрелү мөмкинлеге дә бар бит. Бәлки, аны илдә башланган шомлы хәлләрдән шул рәвешле саклап калырга теләүчеләр дә булгандыр, әмма афәт Түрәколны Мәскәүдә дә куып житә...

Шунысын да әйтергә кирәк, «антисоветчина»да гаепләп, бу якларда инде кулга алулар һәм юк итүләр башлана, шул исәптән, Нәгыймәнең туганнарын да. Әйткәнбезчә, 1934 елда Сәмәркандта, халык дошманы дип, Нәгыймәнең абыйсы Сабирны атып үтерәләр. Нәгыймә белән бертуган Гөлшаның кәснәсе Хәйдәр Чанышевны 1933 елда кулга алалар, милли «Социаль-Туран» партиясендә торуда гаепләп, атып үтерәләр. Бу турыда Ринат Габделвәлиев менә нәрсә яза:

*«При нахождении в следственном изоляторе в 1934 году у него пытались чекисты подтверждения участия Торекула Айтматова, в этой партии, что Хайдар Чанышев категорически отрицал. Эти данные я узнал из архивов Киргизии. Чанышев Хайдар был реабилитирован в 1957 году посмертно, как и Торекул жезне.»*³⁵

Шулай итеп, Түрәкол Айтматовның баш өстендә кара болытлар инде куера башлаган була. Ул Мәскәүдә алардан берничә елга булса да, котылып тора, гаиләсе белән бергә тагы берничә ел бәхетле яшәп кала... Балаларының истәлекләреннән күренгәнчә, Мәскәүгә ул башта берүзе китә, барып урнашкан, гаиләсен дә алдыра. Бу хакта кызы Роза Айтматова менә ничек искә ала:

*«В январе 1935 года Торекул Айтматов был освобождён от должности второго секретаря Киробкома ВКП (б) в связи с его выездом в Москву на учёбу в историко-партийный институт Красной профессуры. Обустроившись в общежитии института, через некоторое время, Торекул вызвал в Москву семью.»*³⁶

Нәгыймә балалары белән Мәскәүгә жәй көне барган булырга тиеш, чөнки Чыңгыз Айтматов үзенең истәлекләрендә Арал диңгезе дулкыннарын да, Идел елгасын да бик яратып тасвирлаган. Тукталышларда балалар әниләре белән перронга чыкканнар, зур дөньяны күзәткәннәр, тизрәк этиләре белән күрешү турында хыялланганнар, поезд белән бергә, Мәскәүгә ашыкканнар...

Айтматовлар гаиләсе башта Мәскәү тирәсендә кешедә торалар, аннан Түрәколга институтның тулай торагыннан ике бүлмә бирәләр, ул Воровский урамындагы 25 нче йорт, 15 нче фатир була. Нәгыймә балалар бакчасына тәрбияче булып урнаша, Чыңгыз мәктәпкә укырга керә, биредә ул рус телендә ике ел белем ала. Алга таба Чыңгыз Айтматовның эсәрләрен рус телендә яза башлавына, бәлки, шушы фактор да тәэсир иткәндер, чөнки Шекергә кайткач, андагы кыргыз мәктәбендә ул бер генә ел укый, аннан алар район үзәгенә күчәләр, Чыңгыз тагы рус мәктәбенә китә. Болары әле берәз соңрак, хәзер тагы Мәскәү хәлләренә, бигрәк тә, 1937 елга кире кайтыйк, бу бит Айтматовлар гаиләсенә соңгы тапкыр бергә булган чорлары... Балаларының истәлекләреннән күренгәнчә, алар жәйләрен, бөтен гаиләләре белән, Мәскәү тирәсендәге дача-йортларда ял итәләр. Димәк, Айтматовлар ял вакытларында Кыргызстанга кайтмаганнар дигән сүз?

Инде әйткәнбезчә, 1937 елның мартында Айтматовларның төпчәк

³⁵ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр. 34.

³⁶ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.157.

кызлары Роза туа, аны тапканда, Нәгыймә бик нык чирләп кала, гомере буге астма һәм буыннар шешенүе һәм сызлавыннан газаплана. Хәер, ул беренче балаларын да авырлык белән күтәрә, соңгысында инде чире тагы да көчәя. Чыңгыз Айтматовның истәлекләреннән күренгәнчә, Нәгыймә апада тумыштан ревматизм булган. Аның өстенә, илдәге хәлләргә борчылу, үз гаиләсә, ире язмышы өчен хәвефләнү... 37 нче ел эңә шулай шомлы башлана һәм көзгә таба кайгы аларның да капкасын кага...

«Так вот, мама рассказывала, что уже перед моим рождением обстановка была очень тревожная, — дид искә ала Роза Айтматова. — Прямо в роддоме, видимо, на нервной почве она тяжело заболела. Из Киргизстана или нехорошие известия: все, чьи имена в республике были на слуху, оказывались врагами народа. Арестовывали близких друзей, знакомых родителей, сослуживцев отца. Причём дело было поставлено так. Утром в каждом номере газеты «Кызыл Кыргызстан» выходили списки людей, о которых плохо отзывались, а вечером за ними приезжал «черный ворон»³⁷.

Балаларының истәлекләреннән күренгәнчә, Түрәкол белән Нәгыймә, бу бәланең алар гаиләсенә дә киләсен сизенеп, балаларны саклап калу юлларын эзли башлыйлар. Чөнки ул вакытта ирен халык дошманы, дид кулга алсалар, хатынын да шул язмыш — төрмә көткән, ә балаларны, бер-берләреннән аерып, ятимнәр йортларына таратканнар. Түрәкол белән Нәгыймәнең иң курыкканы шул булган. Нәгыймә ирен, бергәләп, Кыргызстанга кайтып китәргә үгетләгән, ә Түрәкол аны, балаларны алып, үзеннән башка гына туган якларына китәргә күндерә алган. Һәм 1937 елның август ахырында, бөтен ил буйлап кулга алулар һәм юк итүләр иң котырған вакытта, Түрәкол хатынын һәм балаларын поездга утыртып, Кыргызстанга, үзенә туган авылы Шекергә озата. Ә тагы кая озатсын — Караколда беркем калмаган, Фрунзеда кайтуга кулга алулары бар, Хәмзә картның туган якларында да аларның Мәчкәрәдә калган нәселен беренчеләрдән булып сөргенгә сөргәннәр... Вакытлыча булса да, качып котылу өчен бары тик тау араларындагы Шекер генә кала...

Менә ул, Түрәкол Айтматов, Мәскәү шәһәренең Казан вокзалынан хатынын һәм дүрт баласын язмышлары поездына утыртып жибәрә...

«Раздались свистки, отец сошёл на перрон. Поезд постепенно набирал ход, отец в начале шёл, а потом долго бежал наравне с нашим вагоном, задыхаясь и махая рукой... Я сразу же при входе в купе занял место на верхней полке. Не знаю почему, но я знал, что больше мы не встретимся с отцом, что в последний раз я вижу его, вижу, как натыкаясь на людей, он бежит в белой косоворотке по перрону вслед за поездом, уносящим навсегда его детей и жену. Уткнувшись в подушку, я горько рыдал, чувствуя в груди застывший комок, который, казалось, никогда уже не растает. Этот твёрдый комочек не давал мне покоя. Быстро стемнело, за окнами — непроглядная мгла, только колеса стучат на стыках, а я всё не могу унять слёзы. Чувствуя временами прикосновение тёплых маминых рук к моим вздрагивающим детским плечам, слышу её ласковый, тихий голос:

— Мы не одни, сынок. Мы не одни. Смотри, сколько вокруг людей.

Там, в купе, лежа на верхней полке, я глядел сквозь слёзы на темень за

³⁷ Айтматова Р. Слово Кыргызстана. — 1994, 10 декабря.

окном и прощался с безмятежным детством, понимая, что теперь я, как старший мужчина в семье, ответственен за маму, братишку и двух крохотных сестрёнок.»³⁸

Әйе, бу поезд гасырларга тиң кара көннәр буе бу ятимнәрнең язмышлары буйлап озак чабачак әле...

Ә кайгы поезды артыннан, газиз хатынын һәм балаларын соңгы тапкыр күргәнән сизенеп, ата кеше йөгәрәчәк...

Гасырларга тиң кайгылы көннәр буйлап йөгәрәчәк әле ул алар артыннан...

Үзен 1938 елның ноябрендә Фрунзе шәһәрнең атып үтергәч, балаларын эзләп, Ала-Тау өсләрендә аның жаны очып йөриячәк, олы улы Чыңгыз да 2008 елның жәендә аның янына килеп яткач кына, ата кешенең жаны тынычлык табачак...

Нәгыймә сөекле иренен үлгәнән бары тик 1957 елда гына беләчәк, ул гомер буе аны көтеп яшәчәк, олы мәхәббәтләренә тугры булып калачак...

Ә хәзәргә ул, 32 яшьлек татар хатыны, дүрт баласын кочаклап, билгесезлек каршына бара...

Аларны саклап калыр өчен, ул гомерен, сәламәтлеген, яшьлеген корбан итәр, эмма кешелек дөнъясына даһи Айтматовлар нәселен тапшырып китәр...

Нәгыймәнең Язмыш кыры...

*«Поездлар бу якларда көнчыгыш тарафыннан
көнбатышына һәм көнбатышыннан көнчыгыш
тарафына үтеп кенә тора...
Тимер юлның як-ягында очсыз-кырыйсыз жырлар
– бөөк даланың Урталык жырларе – Сары Үзәк
жәйрәп ята.
Бу якта теләсә нинди ераклык арасы, Гринвич
меридианы кебек, тимер юлга карап үлчәнә...
Ә поездлар көнчыгыш тарафыннан
көнбатышына һәм көнбатышыннан көнчыгыш
тарафына үтеп тора...»*

Чыңгыз Айтматов. «Гасырларга тиң көн»

Менә алар төн уртасында Маймак станциясендә поезддан төшеп калалар. Нәгыймәнең бер кулында – 6 айлык Розасы, икенчесе белән 3 яшьлек Люцияне житәкләгән, 6 яшьлек Илгиз белән 9 яшьлек Чыңгыз чемоданнарны өстериләр. Августның соңгы төне, тирә-як кап-караңгы, алдан хәбәр итмәгәч, каршы алучы да юк, салкыннан күшегеп, алар вокзалда кунарга мәжбүр булалар... Һәм соңыннан 1971 елның 10 августында, әнисе Фрунзе больницасында жан биреп ятканда, Чыңгыз Айтматов үксеп елап, нәкъ шушы төнне искә төшерер...

«Чингиз зашёл в палату и, увидев, что я прикладываю ей салфетку на лоб, спрашивает: «Какая температура?» «Выше 41», – говорю я. Он отошёл к окну и зарыдал. А потом говорит: «У меня сейчас перед глазами, как тёмной ночью мама сняла нас с поезда в Маймаке. На одной руке ты, шестимесячная, за другую держится Люся, и мы с Ильгизом тащим за ней чемоданы. Ильгиз кричит: «Я боюсь, мама, не отходи от меня далеко!» И этот перрон казался мне вечностью. Вот так, с той

³⁸ Айтматов Ч. Детство. – Бишкек: 2011. – стр.30.

ночи, она одна тянула нас, была опорой, человеком, за которым мы шли. И теперь, когда мы встали на ноги, ей бы только жить. Почему она сейчас умирает?..»³⁹

Әйе, бу балалар аякка басканчы, кеше булганчы, АНАга эле гасырлардан да озын һәм газаплы юл үтәргә туры киләчәк. Янын да ире юк, ата-анасы юк, ике яктан да ир туганнары юк, үзенә дә, балаларына, бөтен нәселенә дә халык дошманы, дигән кара тамга сугылган... Ә яшәргә кирәк, балачагындагы гөл-чәчәклә Каракөл, шаулап торган Фрунзе һәм Мәскәүләрдән соң, кышлакның жир идәнле өйләрендә ачлы-туклы, тән һәм жан сызланулары белән яшәргә һәм балаларны саклап калырга кирәк. Күз алдында һаман Түрәколлы, аның язмышы, 20 елга сузылачак билгесезлек, 20 ел буга аны эзләтү һәм ялгызлыктан тилмерү... Балалары дөньякүләм танылган шәхесләр булганчы, Нәгыймә Айтматовага эле менә шушы жирдәге жәһәннәм аша үтәргә туры киләчәк, балаларын аңа ыман итеп тапшырган ире хакына, аңа өмет белән карап торган дүрт баласы хакына, киләчәккә бараачак затлы нәселе хакына ул бу юлны намус белән, эчкерсез йөрөгән югары тотып үтәр...

Шулай итеп, Нәгыймә балалары белән иренек туган авылы Шекергә кайтып төшә. Шекердә Нәгыймәне һәм балаларын Түрәколлының туганнан-туганы Алымкол үзенек яңа гына төзелгән өенә кертә, ә үзе гаиләсә белән тирмәгә күчә. Әмма ул арада авыл советы рәисе булып эшләгән Алымколны да, халык дошманы гаиләсенә ярдәм итә, дип, кулга алалар һәм ул сөргеннән эйләнеп кайтмый. Алымколны кулга алгач, Нәгыймә балалары белән Түрәколлының бертуган сеңлесә Каракызы өенә яшәргә күчә. Тиздән Түрәколлының бертуган энесә Рысколбәкне «халык дошманы туганы» дип, Фрунзе педагогия техникумыннан укудан куып чыгаралар. Ул да Шекергә кайта һәм Нәгыймәләр белән бергә Каракызы апаларында яши башлый. Әмма төнлә килеп, НКВД палачлары яп-яшь Рысколбәкне дә богаулап алып чыгып китәләр, ул да яңадан эйләнеп кайтмый, Кытай чигендә, сөргендә ачтан үлә.

Түрәколлының Шекердә калган туганнары аның гаиләсенә кулларыннан килгәннән барысын да эшлиләр, хәтта сыерларына хәтле китереп бирәләр. Әмма Нәгыймә барыбер дүрт бала белән кеше өстендә ятарга уңайсызлана, башта авылда, аннан район үзәгенә барып, эш эзли башлый. Шекердә бары тик тәмәке плантациясендә генә эш була, ә астма белән чирләгән Нәгыймә анда эшли алмый. Шуңа күрә Нәгыймә нинди эш бар – шуңа алына, халык белән бергә кырга да чыга, игенен дә ура, жирдә дә эшли, мал-туарын да карый, язу-сызу эшләреннән дә баш тартмый. Әмма алга таба балаларны укуга буенча да сораулар туа, чөнки Чыңгыз Мәскәүдә ике ел русча укыган, ә Шекердә бары тик кечкенә кыргыз мәктәбе генә. Шушы арада Нәгыймә Каракөлгә да барып кайтмадымы икән, дигән уй туа, чөнки интернетта аларны Мәскәүдән туры Каракөлгә кайтканнар, дип тә язгалар. Алар, әлбәттә, Мәскәүдән Шекергә кайтканнар, моңа күп төрле дәлилләр бар, әмма Нәгыймә Каракөлгә да барып килгән булырга мөмкин.

Бу урында үзем өчен ачыклап бетермәгән бер сорау калды – ни өчен Нәгыймә Шекердә Түрәколлының төп йортына кайтмаган, ә аның туганнарында яшәгән? Ул вакытта бит эле Түрәколлының өйләнмәгән энесә Рысколбәк тә исән, димәк, төп нигез дә исән булырга тиеш. Рысколбәк тә,

³⁹ Айтматова Р. И. Долгие века материнский путь. – Слово Кыргызстана. – 1994, 10 декабря.

Фрунзеда укудан куып чыгаргач, Шекергә кайтып, Каракыз апаларында яши башлый. Оныклары Айымкан эбине үз тирмәсендә яшәргә ярата иде, дип язалар, әмма бу жәй көне генә мөмкин! *«Вскоре после ареста и своего младшего сына моя бабушка Айимкан тихо скончалась»*, дип искә ала Чыңгыз Айтматов. Әмма башка истәлекләрдә Айымкан карчыкның ул вакытта исән булуы турында хәбәрләрне очратмадым, шуңа күрә, ул алданрак үлгәндер, дип уйлыйм. Ә өйләре, ниндидер сәбәпләр аркасында, юкка чыккан булырга мөмкин.

Шекер авылы турында сүз чыккач, биредә укытучы булып эшләгән татар хатыны Миңнекамал Жәләева турында да әйтеп китәргә кирәк, чөнки ул 1921 елда Нәгыймә белән бергә Токмак интернат-мәктәбендә укыткан. Шул мәктәптә укыган, соңыннан Айтматовлар гаиләсе белән якын мөнәсәбәттә булган журналист Саткын Сасыкбаев аларның Шекердә аралашулары турында болай ди:

«Тору шартлары кыенлашкан, Нәгыймә ана балалары белән Мәскәүдән Шекер авылына кайта. Бу авылда Миңнекамал ана укытучылык эшендә була. Чыңгыз да Миңнекамал ана классында укый башлый. Миңнекамал ана Айтматовлар гаиләсенә кереп йөри. Беркөнне шулай хәл белергә керсә, Нәгыймә апаның елап утыруын күрә.

– И-и, Миңнекамал, юкка гына: «Кайгы килсә – капкаңны ач», – димиләрдер, – ди ул, үксеп. – Балаларны ничек аякка бастырырмын?

Шәхес культы җыллары Айтматовларның да ишеген каккан кара көн була ул. Төрөкул Айтматовны «халык дошманы» дигән гаеп белән кулга алганнар икән...»⁴⁰

Роза Айтматованың истәлекләреннән күренгәнчә, ул айларда эңиләре яңадан Мәскәүгә дә барып кайткан булырга тиеш, чөнки «бикләнгән ишек (опечатанный) каршы алды», дип сөйләгәнә булган. Башта әле алар Түрәкол белән берничә хат алышалар, Түрәколның соңгы хаты 1937 елның декабрь башында килә, ул аны 26 ноябрьдә язган. Анда балаларның хәлен сораша, үзенә хәлләрә үзгәрешсез икәнән яза, Нәгыймәгә борчылмаска куша: «Розечканы ябыкты, дигәнсең, ни булды, авырмыймы икән? Алдагы хатында балаларның сәламәтлелеге турында жентекләбрәк яз. Үзеңне чирләп торам, дигәнсең, саклана күр, балаларга төп таяныч көч бул!» Түрәкол хатынына язган соңгы хатын «күрешкәнгә кадәр» дип тәмамласа да, аларга яңадан күрешү насып булмый – 1 декабрь көнне Түрәкол Айтматовны кулга алалар һәм поездга утыртып, этап белән Фрунзегә озаталар, бирегә ул 1938 елның 14 гыйнварында кайтып житә. Нәгыймә исә иренә латин хәрефләре белән кыргызча язган хатын гомер буга саклый һәм балаларына биреп калдыра, хәзер ул музейда тора...

Язган хатларына иреннән җавап булмагач, Мәскәүгә барып та, аны эзләп таба алмагач, Нәгыймә Түрәколны Фрунзе төрмәләреннән эзләтә башлый. Ире утырган төрмәне эзләп таба, әмма аның белән күрештермиләр. Артык активлыгы өчен Нәгыймәнең үзен дә тотып алып, төрмәгә утыртып куюлары мөмкин була, әмма ул бөтен оешмаларга яза, сүз сыярдай бөтен танышлары белән дә сөйләшеп карый. Нәгыймәнең ул вакыттагы эзләнүләре-бәргәләнүләре турында кызы Роза Айтматова болай ди:

⁴⁰ Сасыкбаев С. «Азат хатын» журналы. – 1987, №11, 17 бит.

«По-видимому, Нагима ездила во Фрунзе просить свидания с мужем, однако ей не разрешили. Как всё это происходило, я не знаю, но запомнила из маминых рассказов только один момент:

– Ведь по закону я имею право на свидание с мужем. Раз не разрешаете, значит, его уже нет в живых, значит, вы его уже убили и скрываете», – говорила Нагима какому-то административному лицу тюрьмы, пытаясь узнать хоть какую-то правду.

– Хорошо, мы вам докажем, что он жив. Дайте лист бумаги...

Через некоторое время маме вынесли листок, на котором была подпись Т.Айтматова:

– Вы узнаете подпись своего мужа?

Так мама вернулась в Шекер, не добившись свидания.»⁴¹

Эмма Нэгыймэ барыбер язуыннан туктамый, үлгән хәбәре булмагач, ирен исән булырга тиеш, дип уйлый. Аның эзлätүдән туктамасын белеп, Кыргызстан НКВДсы *«Турəкол Айтматов ун елга ирегеннəн мəхрүм ителде һәм Ерак Көнчыгышка сөрелде, аңа хат язышу хокукы тыелган»*, дигән ялган белешмә эзерлəп бирə. Хəер, ул вакытта бер гаепсезгə атып үтерелгән кешелəрнең күбесе турында гаилələренə шундый җавап бирələр. Нэгыймэ Айтматова да бу җавапка ышана, ирен исән дип уйлый, аны тизрəк азат итү өчен тагы төрлө оешмаларга язарга тотына. 1939 елның көзендə ул хəтта Лаврентий Бериянең үзенə дə хат язып җибərə:

«...По сведениям, полученным мной из НКВД Киргизской ССР, мой муж в ноябре месяце 1938 года осуждён тройкой на 10 лет с высылкой на Дальний Восток, – дип яза ул. – Кроме вышеуказанных, никаких сведений о муже не могу получить, и его судьба мне совершенно неизвестна, жив он или нет, так как в последнее время многие лица, обвиненные, как враги народа, оказались невиновными, я решила обратиться к вам и прошу пересмотреть дело моего мужа.

1939, 24 октября.»⁴²

Манас тау итəклəрендə, үзəнлектə урнашкан бу кыргыз кышлагында Нэгыймэ балалары белəн озак яшəми, чөнки эш мəсьələсə дə, алга таба балаларны укуту проблемасы да килеп туа. *«Школа в селе Шекер была маленькая, учителей не хватало, тогда мама решила переехать в село Кировка, чтобы мы получили хорошее начальное образование. Чингиза приняли в четвертый класс»⁴³*, дип искə ала Илгиз Айтматов ул еллар турында. Нэгыймэ шулай ук иренең авылда калган туганнарына зыян китерүдән дə курка, чөнки «халык дошманы гаилəсə» дип, аларны күзəтүлэр дəвам итə. Роза Айтматованың истəлеклəреннəн күренгəнчə, алар 1939 елның ахырында район үзəгə булган Кировка бистəсенə күчələр (хəзергə Кызыл-Адыр авылы).

Һәм шушында күчкəч, Нэгыймэ Кыргызстан НКВДсыннан тагы бер җавап ала:

«22 ноября 1939 года

Начальнику Кировского РО НКВД Киргизской ССР

Объявите гражданке Айтматовой Нагиме...что ее муж осуждён правильно и выслан в дальние лагеря без права переписки.

⁴¹ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.73.

⁴² Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.204.

⁴³ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр. 53.

Начальник I спецотдела НКВД Киргизской ССР, лейтенант госбезопасности Сааков.»

Район үзөгөнө күчкөнчө, Нэгыймэ башта анда эш эзли, эмма кыргызча русча яхшы белсэ дэ, телэсэ нинди оешмада документлар белэн эшлэрлек тэжрибэсе булса да, халык дошманы хатынын беркем дэ эшкэ алмый. Киресенчэ, кайбер элеккеге танышлары аны күргөч, йөзлөрөн читкэ боралар, кайберлэре хэтта «балаларыңны детдомга бир!» дип тэ кычкыра. Райкомда шундый рэнжетүлөрнөң берсендэ, бер немец кешесе моның шаһиты була, ул Нэгыймэне кызганып, үзө эшлэгән оешмага хисапчы-счетовод итеп ала, гаилэсенэ хэтта барактан ике бүлмэ дэ бирэлэр. Шулай итеп, эшлэр бераз жайланып китэ, малайлар Кировкадагы рус мэктебенэ укырга йөри башлый, ул арада Нэгыймэнең бертуган апасы да торырга алар янына күчэ. Бу турыда Роза Айтматова да искэ ала:

«В это время старшая сестра Нагимы, Гульша с сыном Асфандияром переехала к нам в Кировку из Казахстана. Так две родные сестры, жены репрессированных, решили вместе растить своих детей, помогать друг другу. Мама была «добытчицей», а Гульша-апай занималась детьми и домом.»⁴⁴

Ире, балалары өчен борчылу, төрлө яктан төрлө авыр сүзлэр ишетү, даими ачлык, тормыш йөгөн тарту Нэгыймэнең сәламәтлеген тагы да нык какшата. Аның авыр хәлен, газаларын балалары да күрә, шуңа күрә, алар аналарына карата да, бер-берләрөнә карата да мәрхәмәтле, ярдәмчел булып үсәләр. *«Мама наша часто болела, – дип яза Чыңгыз Айтматов. – У неё был врождённый ревматизм. Иногда пухли суставы рук и ног, она мучилась. Но, несмотря на это, работала, чтобы прокормить и воспитать нас, четверых. Жили мы тогда в районном центре, селе Кировка (ныне это центр Карабурунского района Таласской области).»⁴⁵*

Эмма гаилә өчен иң зур авырлык сугыш елларында башлана... Нэгыймэнең эшлөп тапканы ике гаиләне өстөрөргә житми башлый, район үзөгөндө яшәү кыенлашканнан-кыенлаша бара, ачлык ишек төпләрөнә килеп баса...

«Когда началась Великая Отечественная война, я уже учился в третьем классе. Жизнь резко ухудшилась. В начале 1942 года на месячную зарплату матери можно было купить только булку хлеба... Мы вынуждены были переехать в колхоз «Жийде», ныне Манасского района. Там нашей матери предложили работу бухгалтера колхоза, и жить стало чуть-чуть легче. И хотя в этом айыле у нас не было ни родственников, ни близких знакомых, местные жители приняли нас с теплотой и желанием оказать помощь.»⁴⁶ – дип яза Нэгыймэ апаның уртанчы улы Илгиз Айтматов.

Айтматовлар гаиләсе Жәйдә авылында 1942 елның мартыннан 1949 елга кадәр яши, аннан алар район үзөгә булган Покровкага күчәләр. Жәйдәдәге бу жиде елны алар тормышындагы иң авыр чор, дип әйтергә мөмкин, чөнки сугыш, бертуганнары Шәрифжан белән Гөлшаның үлеме, Түрәкол турында билгесезлек, ярым ачлык-ялангачлык, Чыңгыз белән Илгизнең укуны ташлап торырга мәжбүр булулары һәм балачактан эшкә

⁴⁴ Айтматова Р. Белье страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.194.

⁴⁵ Айтматов Ч. Детство. – Бишкек: 2011. – стр.32.

⁴⁶ Айтматов И. Слово Кыргызстана. – 2005, 6 января.

урнашулары, Нәгыймәнең көчле авыруы – ул инде 1949 елда 2 нче группа инвалид була... Тирә-юньдә яшәгән халыкның да хәле аларныкыннан әллә ни яхшы түгел, кешеләр, бер-берләренә ярдәм итеп, бер-берләренә тотынып, бу авыр чорларны кичеп чыгалар... Киресенчә, Айтматовлар гаиләсе биредә чит-ят, килгән кешеләр булса да, халык аларга тартыла, укымышлы һәм сабыр холыклы Нәгыймә күпләргә киңәшче була, ирләрә сугышка киткән кыргыз хатыннарына кирәкле документларны тугырырга ярдәм итә, аларны тынычландыра, дөнья хәлләрен аңлата. Ө үзе Түрәколы исәндер, дигән өмет белән яши, ун еллык төрмә срогының тизрәк үтүен, кабат кавышуларын көтә... Бәлки, аның ул вакытта дәрәслекне белмәве яхшыга булгандыр, чөнки аны шушы өмет яшәтә, иң зур авырлыкларны да жиңеп чыгарга ярдәм итә бит...

Кызы Роза әнисенең ул вакытлардагы кичерешләрен үзенең китабында менә ничек тасвирлый (китаптан татарчага тәржемәдә бирелә):

«Ярар, мин барысына да түзәрмен, Түрәкол ына кайтсын, ун елдан соң булса да, әйләнеп кайтсын иде! Әйе, бу авырулар мине газалый... Көндөз, мәшәкат һәм борчулар белән әле бик сизелми... Әмма кичкә таба түзә алмаслык авыртулар башлана... Балаларны йокларга яткыргач, бик озак күзләрем йомылмый, башыма төрле уйлар килә... Кайвакытта, йокыга киткәндә, Аллаһтан сорыйм:

«И Раббым! Иртәгә иртән йокымнан уянмаслык ит, ул вакытта бу газалардан котылыр идем... Ни өчен минем башыма шушы хәтле кайгы-хәсрәт өелеп килде соң?»

Аннан йоклап яткан балаларымның тыныч кына мышуларын ишетәм дә, оят булып китә:

«Кичер мине, Раббым! Зәгыйфьлегем өчен, мондый уйларым өчен... Әйе, бу хәлләрдән үлеп котылу иң әңсәле... Мин үлсәм, балаларыма нәрсә булыр? И Аллам, минем язмышыма төшкән бу авырлыкларга түзәргә ярдәм ит! Үлсәгә бирмә, Түрәкол кайтканчы, мин барысына да түзәм, барысын да күтәрәм. Балаларымны кемгә калдырыйм мин?...»⁴⁷

Жәйдәдә аларның үз йортлары булмый, алар башта бер чабанның өендә яшиләр – жир идән, ватык тәрәзә, жимерек ишек, салам, кизәк ягылган салкын куыш... Болай да авыру Нәгыймә мондый шартларда ничек терелсен дә, ничек сау-сәламәт калсын? Юк, әлбәттә, менә шул жир идәннәрдә ул гомерлек, инде төзәлмәслек чирләр ала да инде – 45 яшьтә инвалидка әйләнә. *«Мучительные боли усиливались к вечеру. Суставы рук вспухали, краснели и становились очень горячими. Я своими маленькими пальцами пыталась массировать их, очень хотела облегчить маме боль. Но проку от моих стараний не было. У неё развивался тяжелой формы деформирующий полиартрит. К утру она начинала задыхаться от приступа бронхиальной астмы. Лекарств нет, даже болеутоляющих.»⁴⁸* – дип искә ала кызы Роза Айтматова.

Әле бит һәр көн иртән эшкә чыгып китәргә кирәк, эше бик җаваплы, исәп-хисап белән бәйлә, колхозның һәр тиенен санарга һәм дәрәс бүлсәгә кирәк. Ул чорда Айтматовлар гаиләсендә ризык мәсьәләсе дә бик кискен тора, һәр кабымлыкны бөртекләп бүлсәләр, балаларын ачка үтермәс өчен

⁴⁷ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.148.

⁴⁸ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.142.

Нэггймэ барысын да эшли. Өлө аның өс-башы, киём-салымы да кирэк бит, аңа акча каян алырга? Сугыш вакытында Чыңгыз белән Илгизнең укуны ташлап торулары да ирекле баштан булмагандыр – ашарга да юк, өс-баш та юк, акча да юк... Бәлки, анасы, эне-сеңелләре өлөшөнә кермәс өчен, 14 яшьлек Чыңгыз укуын ташлап, Шекер авылында эшли башлагандыр – ул авыл советында сәркатип булып та, финагент булып та, хат ташучы булып та эшли, хәтта күрше авылда берәз укытып та ала, э яшәвен этисенәң сеңлесе Каракыз апаларында тора. Чыңгызга Шекердә 30 сутый жир дә бирәләр, бөтен гаилә шунда килеп, кышлык азык әзерли. Ә Илгиз Жәйдәдә хат ташучы булып эшли. Дөрөс, сугыш беткәч, әниләренәң нык торугы сәбәпле, алар икесе дә Покровкада рус мәктәбен тәмамлыйлар, э аларның күп кенә иптәшләре бер ташлагач, укуга яңадан әйләнәп кайтмыйлар инде.

Айтматовлар гаиләсенәң Жәйдәдә ничек яшәүләре турында, Нэггймэ апаның балаларын саклап калу хакына ничек көрәшүе турында аның үз балаларыннан да яхшырак белүче юктыр, мөгаен. Бу урында без тагы Роза Айтматованың истәлектәренә мөрәжәгать итәбез:

«Жили мы в войну в плоскокрышей, продуваемой всеми ветрами лачуге. Несмотря на внешнюю хрупкость, мама была человеком сильного духа, крепкого характера. Если мы осенью собирали какой-то урожай, она его точно рассчитывала, делила буквально по зернышку, чтобы ни на один день мы не оставались без еды. И, кстати, благодаря этому мы не голодали, не болели, хотя в те годы свирепствовали тиф, дизентерия. Мама сумела нас уберечь. Каждое утро она вставала до свету, топила печку и готовила нам горячую похлебку.

Помню, как сидит она у печки и отсветы пламени падают на её заплаканное лицо. В этой предрассветной тишине она наверняка думала о муже, о нашем будущем. И эти мысли не давали ей покоя. Удивительную сцену я нашла в «Ранних журавлях», когда Султанмурат видит, как мать, уложившая спать детей, плачет у огня. Он хочет встать, подойти, успокоить. Но в то же время не мешает ей. Значит, и Чингиз украдкой наблюдал за нашей мамой, понимая ее страдания»⁴⁹ – диелә анда.

Шушы урында халык әйтеме искә төшә: «5 кешелек гаиләдә 4 кабымлык ризык булса, берәү әйтер, «минем ашыйсым килми», дияр, ул – АНА булыр».

Житмәсә, 1943 елның февралендә аларның буаз сыерларын урлылар, бу ачлы-туклы гаилә өчен зур кайгы була, чөнки моңа кадәр дә шушы сыер сәбәпле ачка үлмиләр. Ул вакытта ташландык клубта яшиләр, үз абзарлары булмаганлыктан, сыерны кышларын колхоз фермасында тоталар. Буаз сыерның урланганлыгын белгәч, Нэггймәнә һәм аның балаларын жәлләп, бөтен авыл кайгыра, хатын-кызлар үксеп елый, моны качкын дезертирлардан күрәләр. Чыңгыз исә, кулына күршеләренәң ау мылтыгын алып, сыер карагын эзләргә чыгып йөгәрә, аны атып үтерергә уйлый. Юлында ак сакаллы карт очрап, үсмер баланы туктатып кала. «*Мин синең хәлеңне аңлыйм, углым, әмма үч алу – ул эш түгел инде, – ди. – ... Син карт кешене тыңла – беркемне дә үтермә. Дөньяда гаделлек бар ул, явызлык кылучылар барыбер җәзасын алачак... Бәхет сине үзе эзләп*

⁴⁹ Айтматова Р. Слово Кыргызстана. – 1994, 10 декабря.

табачак, углым! Һәм бер көн син минем сүзләремне исеңә төшерерсең, хаклы икәнемне аңларсың.»

Кышкы салкын көндә Жәйдә урамында булган бу очрашу турында Чыңгыз Айтматов үзенә «Балачак» дигән китабында искә ала. Һәм беренче күләмле әсәре булган «Йөзгә-йөз» («Лицом к лицу») повестенда да Чыңгыз Айтматов дезертирның сыер урлау вакыйгасын әсәренә кертә, дүрт ачлы-туклы баласы белән сыерсыз да калган Тотойның язмышын әдип үзенә энисеннән алып язган.

Дөрес, Нәгыймәгә һәм аның балаларына ике яктан туганнар да кулдан килгәнчә ярдәм иткәннәр, әмма аларның да үз хәлләре хәл булган. Шуңа карамастан, Түрәколның туганнары кайда ашлык белән, кайда кукуруз, бәрәңге белән ярдәм итәргә тырышканнар, сугыш елларында Чыңгызның Шекердә яшәве һәм эшләве дә Айтматовлар гаиләсенә берәз җиңеллек китергәндер. Нәгыймә ягынан туганнарның, бигрәк тә, Караколда яшәүче Абдулла энесенә, озын юлларны үтеп, ризык, күчтәнәчләр төяп, берничә тапкыр Жәйдәгә килеп чыгуы турында без инде язган идек. Бу тирәдә Нәгыймә әтисенә якин туганын да очрата, ул – Галиянең улы Касыйм һәм аның гаиләсе. Хәтерегездә булса, XIX гасыр азагында Мәчкәрәдән Караколга Хәмзәнең туганнары Өхмәтгали белән Галия дә күчкән иде, Галия Караколның иң бай гаиләсенә килең булып төшә. Менә шул Галиянең улы Касыйм Кытайга качканда, юлы уңмыйча, Талас якларына килеп элөгә һәм Жәйдәдән ерак булмаган бер авылда урнашып кала.

Өлбәттә, бу очраклы туры килү булмый, Аллаһы Тәгалә шулай ике туганны очраштыра. Касыйм бу очрашудан соң озак яшәми, үлеп китә, әмма аның хатыны Рабига, балалары гомер буе Нәгыймә апаларын һәм аның гаиләсен ташламыйлар, авыр чорларда бер-берләренә терәк булалар. *«Рабига апай хорошо поднималась по служебной лестнице в районе, затем и в области, – дип искә ала Роза Айтматова. – Рабига и Нагима всегда старались быть опорой друг другу, ведь в этом краю они были одни...»*⁵⁰ Рабига ул заман өчен бик әһәмиятле булган сәүдә-тәэминат системасында эшли, улы Рафик Ташкент политехник институтын тәмамлап, зур-зур заводларны житәкли, кызлары да белемле һәм һөнәрле булалар һәм гомер буе Айтматовлар белән аралашып, ярдәмләшеп яшиләр. Әйе, Нәгыймәнең бу төбәктә башка туганнары булмый, бигрәк тә, апасы Гөлша үлгәч, һәм иң авыр елларында татар җиңгәләре Рабига аларга төп таяныч була.

Тора-бара Нәгыймә балалары һәм Гөлша апасы белән чабан йортынан башка өйгә күчә, тормыш берәз жайга салынган кебек була. Бу урында Чыңгыз Айтматовның Гөлша апасы турында язган жылы сүзләрен дә әйтеп үтсәм килә, чөнки бу аның татар туганнарына карата яхшы мөнәсәбәттә булганлыгын күрсәтә:

«В те годы люди вознаграждение за свой труд получали натуральными продуктами: картофелем, зерном. Того, что зарабатывала мама, едва хватало, чтобы не умереть с голода. Кроме нас, четверых детей, на попечении мамы была и её старшая сестра, тётя Гульша. Судьбы этих двух сестёр оказались практически одинаковыми. Тётя Гульша также мучилась с болями в суставах, и её муж – государственный служащий, тоже стал

⁵⁰ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.134.

жертвой репрессий 1937 года. Она много лет не имела никаких известий о муже, ждала его. Но так и не дождалась. Был у них единственный сын Асфандияр Чанышев. Он был старше меня на несколько лет, с началом войны ушел на фронт. После возвращения он тоже жил вместе с нами.

Тётя Гульша была женщиной очень умной, все спорилось в её руках. Моей маме она оказывала большую помощь не только по хозяйству, но и в нашем воспитании.»⁵¹

Алдагы бүлөклөрдө без Эсфандиярнең сугыштан соң гаепсезгә кулга алынып, төрмәгә утыртылуын язган идек инде, Гөлшаның шул кайгы-хәсрәтләрдән 1949 елда үлгөн дә хәбәр иткән идек. Кыргыгынчы еллар ахырында Айтматовлар тормышында да шактый үзгәрешләр була. 1945-1946 елларда Покровка мәктәбендә укуп, сигезьеллык мәктәпне тәмамлаганнан соң, Чыңгыз Жамбулдагы зооветеринария техникумына керә, аны 1948 елда бик яхшы билгеләренә тәмамлый. Алга таба Чыңгыз эшләргә уйлый, «Кешедән-кешегә күчеп яшәү туйдырды, үзбезнең өебез булып, сыер да алырбыз» дип, ул энисен күндөрмәкче була. Әмма Нәгыймә апа нык тора, улына укырга, бары тик укырга, югары белем алырга киңәш итә. «Институтка кермәсәң, сине хәзер армиягә алачаклар, аннан әйләнеп кайтканчы, булган белемең дә юкка чыгачак. Эшләргә өлгерерсең, укырга кирәк, улым, ә без ничек тә түзәрбез», – ди ул ана. Чыңгыз энисен тыңлап, Фрунзегә авыл хужалыгы институтына укырга керә, аны 1953 елда тәмамлый. Илгиз дә мәктәпне уңышлы тәмамлап, 1949 елда Мәскәүгә, геология институтына укырга керә. Бу вакытта Нәгыймә дә кызлары белән Покровка бистәсендә яши, зур тәҗрибәсен белеп, аны район авыл хужалыгы идарәсенә баш бухгалтер итеп эшкә алалар. Институтны тәмамлагач, бөтен яктан да актив һәм өметле, тәртипле Чыңгыз Айтматовны Кыргыз фәнни-тикшеренү институтының Фрунзе янындагы эксперименталь фермасына эшкә чакыралар, шул тирәдәге Чоң-Арык бистәсендә фатир бирәләр. Чыңгыз энисен, сеңелләрен, гаиләсен Покровкадан Чоң-Арыкка алып килә. Бу – 1953 елда була.

Әйе, Сталин үлгән елны Айтматовлар гаиләсе өчен яңа чор башланыр...

Бу – ачлы-туклы сугыш чоры авылларыннан башкала тирәсенә кайтугына түгел, ә яңа тормышка кайту, яңа өмет һәм шатлыklar белән өр-яңадан яши башлау да булып. Бу яңа чорда Нәгыймәнең улы Чыңгыз дөньякүләм танылган язучы, жәмәгать эшлеклесе булып житешер, Илгиз зур галим булып танылып, Люция белән Роза югары белем алып, хезмәтләре белән куандырырлар, барысы да үз гаиләләрен корыр, Нәгыймә әле оныкларын да сөеп-күреп өлгерер... Әмма шушы елларда иренен, бердәнберенен, Түрәколының үлгән хәбәрән дә алып, абыйсын һәм энесен жирләр, соңгы туганнарын да югалтыр...

Ө хәзергә ул Манас таулары буеннан, Талас үзәнлекләреннән китеп бара...

Гомеренен иң авыр вакытлары үткән Язмышы Кырыннан, Ана Кырыннан киләчәккә таба атлый...

Инде улы тудырган Әдәбият булып, Тулганайлар булып, мәңгелеккә юл ала...

⁵¹ Айтматов Ч. Детство. – Бишкек: 2011. – стр.33.

«Ул, – чиста итеп юылган ак күлмәген, сырған кара бишимәтен кигән, башына ак яулыгын бәйләгән, – басу сукмагыннан акрын гына атлап килә. Тирә-юньдә беркем юк. Жәй узган инде. Кырда кешеләр тавышы ишетелми, юлдан тузан очыртып, машиналар да үтми, еракта комбайннар да күренми, көтүләр дә камылга кермәгән әле.

Соры тузанлы олы юлның теge ягыннан әллә кайларга чаклы көзгә дала жәелеп киткән. Күк йөзөндә тын гына тау-тау аксыл болытлар йөзә. Жил, корыган үлән сабакларын һәм кылганнарны селкеткәләп, тын гына басуга жәелә дә елгага таба тын гына китеп югала. Иртәнге кырау ялмаган сусыл үлән исе аңкый. Жир, игеннәрен үстөрөп биргәннән соң, хәл ала. Озакламый яңгырлар да ява башлар инде, жиргә беренче кырпак кар төшәр, аннары котырып-котырып, бураннар уйнар, ә хәзер монда тын, рәхәт әле.

Комачауларга ярамый аңар. Менә ул туктап, картлыктан төссезләнгән күзләре белән тирә-юньгә озак кына карап тора.

– Исәнме, кырым. – дип эндәшә.

– Исәнме, Тулганай? Килдеңме? ...Мин сине көттем, Тулганай...Инде сөйлә, Тулганай...»⁵²

Айтматовларның киләчәккә кайтуы...

1953 елның август аенда Айтматовлар гаиләсе Талас якларыннан Фрунзе янындагы Чоң-Арык бистәсенә күчеп кайталар. Ул вакытта Чыңгыз инде яза башлаган була, республика газета-журналларында аның кыргыз һәм рус телләрендә беренче хикәяләре басылып чыга. Әлбәттә, Чыңгыз Айтматов фән юлыннан да китә алган булыр иде, аны үзе укыган институтта аспирантурага эзерлиләр. Әмма «халык дошманы баласы» дигән тамга монда да үз эшен эшли – инде аспирантурага керергә имтиханнар биргәч, аны исемлектән төшереп калдыралар. Институт житәкчелегенә: *«Ч.Айтматов является сыном «врага» и руководство вуза неправильно подходит к подбору аспирантов»*⁵³, дигән шикәяткә керә. Шушындый ук язмышка Илгиз Айтматов та дучар була – «халык дошманы баласы», дип, аны да башта аспирантурага алмыйлар. 1954 елда урта мәктәп тәмамлаган Люция Айтматованы да, шул сәбәп белән, Мәскәүгә укырга жибермиләр, имтиханнарын бик яхшы бирсә дә, Фрунзеда уздырылган мандат комиссиясе аны төшереп калдыра. *«Потому что вы – дочь врага народа. Знайте своё место!»*⁵⁴ дип жавап бирәләр үсмер кызга мандат комиссиясендә. Люция соңыннан Фрунзеда Политехник институтны тәмамлай, Кыргызстанда беренче инженер-энергетик булып житешә.

Ә Чыңгыз Айтматов кебек өметле яшә белгечне югалтмас өчен, аны энә шул тәжрибә фермасына зоотехник итеп алалар да инде, ул анда өч ел эшли. Һәм алар белгечләр өчен бирелгән ике бүлмәдә 1958 елга кадәр – Чыңгыз Фрунзедан фатир алганчы яшиләр. Ул елларда бу кечкенә генә фатирга сугыш ятиме Нәгыймә апаның абыйсының улы Ринат Габделвәлиев тә килеп керә, Айтматовлар гаиләсе аны туганнарча каршы ала. Бу турыда үзе искә алган:

«Я вспоминаю: летом 1957 года, я, без отца, без матери – сирота

⁵² Айтматов Ч. Анам кыры.

⁵³ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.207.

⁵⁴ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.197.

– поступил в Медицинский институт во Фрунзе. Там я тесно стал общаться с семьей Айтматовых. Они жили тогда шестером в маленькой двухкомнатной квартире. С наступлением вечера Нагима-апай долго думала, куда же меня положить, т.к. даже сундук был занят Розой. И она сказала тогда: «Если у человека душа открытая, то теснота его жилища – не помеха для близких людей». Для меня её слова прозвучали тогда слаще самой чудесной музыки! Моя тётя, Нагима-апай, была доброй женщиной с безмерно отзывчивым сердцем.»⁵⁵

Бу вакытта Чыңгызның инде үз гаиләсе була, ул Керез исемле кыргыз кызына өйләнә. Әйтүләре буенча, Нәгыймә апа Чыңгызны татар кызына өйләндерергә теләгән, тик эшләр башкачарак килеп чыккан. Әмма Керез жиңгәй гаилә өчен бик яхшы килен булган, ул табибә булып эшләгән, алар Нәгыймә апа белән гомер буге бергә яшәгәннәр. Беренче оныкларны сөю бәхетен дә Нәгыймә апага шушы кыргыз жиңгәй бүләк иткән, 1954 елда туган Сәнжәр белән 1959 елгы Әскәр татар әбиләре кулында үскәннәр һәм милләтебезгә зур хөрмәт белән карыйлар. Шунысын да әйтергә кирәк, 1954 елдан Нәгыймә Айтматова инде пенсиягә чыга, аңа үз-үзен һәм оныкларын карап яшәргә дә инде бераз мөмкинлекләр туа. Әбисе белән үткән бәхетле балачагы турында аның беренче оныгы, Чыңгыз Айтматовның улы, профессор, академик Сәнжәр Айтматовның хатирәләре кызыклы (кыргызчадан тәржемә):

«Вопрос: Вы выросли на руках у своей бабушки Нагимы?»

Ответ: Она всегда с нежностью относилась ко мне. У неё был старый сундук, который всегда у меня вызывал детский интерес. Она никогда его не показывала другим людям. Один раз, дома никого не было, мы с ней остались вдвоём. Почему то она нежно улыбнувшись сказала мне: «Пойдём, я тебе кое-что покажу». Подвела меня к сундуку и открыла его. В нем было много интересных вещей, которых я до этого не видел. Платья, которые она носила в молодости, книги на арабском языке, и одна старая почти сложившаяся книга. Я взглядом уловил надпись на ней «Непобедимый Санжар». Бабушка нежно улыбнувшись сказала: «Я поэтому назвала тебя Санжар».

Вопрос: Что Вы можете рассказать о матери Керез?

Ответ: По моему личному мнению, бабушка с мамой вместе сохранили семью и всегда сеяли надежду. Не только отца, она была центром для всех нас. Мы все в любой ситуации тянулись к ней. Мы всегда старались не беспокоить и не отвлекать отца от работы. Он много работал. Все житейские проблемы решала мама с бабушкой. Они всю себя отдавали семье. Несмотря на то, что бабушка была больна, она меня пешком водила в Дом пионеров. Я был членом интернационального клуба. Бабушка всегда говорила: «В вашем возрасте не должны ходить без дела, по мере возможности должны получить образование.»⁵⁶

Бер караганда, ниһаять, Нәгыймәгә дә бәхетле картлык килде кебек – янында буй житкән, акыллы, тәртипле балалары, алма кебек тәгәрәп үскән оныклары, торырга урыны, ашарга ризыгы бар... Әмма ... иң кадерлесе, иң кирәге, иң газизе юк – Түрәколы... Ул аның исәнме-юкмы икәнлеген

⁵⁵ Габдулвалиев Р. Газета «Кутбилим». – 2014, 14 ноября.

⁵⁶ Айтматов С. <http://inter.kg/inter-gezit/2040-sanzhar-aytmатов-atamdyn-adabiy-ele-emes-bashka-murastary-da-bar.html>

дә, кайда икәнлеген дә белми, әмма һаман кайтыр, дип өмет итә... Аңа чекистлар, «ирегез ун елга хөкем ителеп, Ерак Көнчыгышка сөрелде, хат алышу хокукы юк» дигән белешмә биргәнгә дә инде егерме ел була, э Түрәколдан бер хәбәр дә юк! Һәм Нәгыймә тагы төрле оешмаларга яза башлый. Ул Мәскәүгә дә, Фрунзега да яза, ЦК, прокуратура, НКВД-КГБ кебек оешмаларның ишеген кага, бөтен жирдән ирен эзлэтә, ирен таптыра. Шунысын да онытмыйк, бу инде палач Сталин үлгәннән соң, шәхес культы фаш ителгән еллар. Илдә берәм-берәм яшерен эшләр, архивлар ачыла, билгесез югалган дип уйлаган кешеләрнең язмышлары билгеле була башлый.

«10 ноября 1956 года Нагима Айтматова обращается с письмом к прокурору Киргизской ССР с просьбой выяснить судьбу мужа, – дип яза Роза Айтматова. – Ей сообщили, что дело рассматривается. Тогда Чингиз собственноручно пишет письмо в прокуратуру СССР.»⁵⁷

Әйе, әнисенең эзләнүләренә Чыңгыз да кушыла, ул да төрле оешмаларга әтисенең язмышын ачыклауны сорап, хатлар яза. Чыңгыз Айтматовның бу елларда күтәрелеп килә торган яшь талант иясе икәннен дә онытмыйк, аның эсәрләрен Фрунзеда гына түгел, Мәскәүдә дә калын-калын журналларда бастыралар. 1956-1958 елларда Чыңгыз Айтматов Мәскәүдә, югары әдәби курсларда укый һәм күпчелек вакытын шунда үткәрә... 1957 елда аның «Жәмилә» повесте Луи Арагон тәржемәсендә хәтта Франциядә дә басыла һәм иң югары бәя ала, бу елларда ул инде СССР Язучылар Союзы әгъзасы. Менә аның 1956 елда СССР Хәрби прокуратурасына язган хаты, ул анда әтисенең гаепсез икәннен, бу ил өчен күп хезмәтләр куйган зур шәхес булуын язган, аның язмышы билгесез калуына борчылуларын белдергән. Ул шулай ук «халык дошманы балалары» дип, үзләренең төрле авырлыклар күрүләре турында да әйткән:

*«Главной Военной прокуратуре СССР
От Айтматова Чингиза, проживающего
в Киргизской ССР, Фрунзенской области,
Кызыл-Аскерском районе, с. Чон-Арык,
на экспериментальной ферме КирНИИЖа*

ЖАЛОБА

Вот уже 20 лет мы не имеем никаких вестей о судьбе отца, не знаем, жив он или нет, когда осуждён, кем осуждён, не знаем, действительно ли он виноват перед родиной. Эти вопросы возникают у нас потому, что на протяжении всего этого времени мы всегда мучительно переживали свершившееся событие и в душе никак не могли поверить в преступность отца перед советской властью, за которую он боролся в самые тяжёлые годы установления и упрочения её в Средней Азии... Насколько мне известно, мой отец честно и добросовестно работал секретарём Кир.Обкома ВКП (б) и на других ответственных партийных и государственных постах. В последнее время он учился в Москве в институте Марксизма-ленинизма, оканчивал завершающий курс. Сейчас, когда партия приступила к справедливому пересмотру минувших событий

⁵⁷ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.205.

1937 года, мы с нетерпением ждём сообщений об участии отца. От этого зависит не только его личная судьба, но и нашей семьи... Например, по этой причине меня не приняли в аспирантуру, несмотря на то, что имел все данные для поступления. Точно так же поступили с моим младшим братом, окончившим Московский Геологоразведочный институт. А сестру, окончившую среднюю школу в 1954 году, не приняли на учёбу в Московский вуз, хотя по конкурсу, организованному у нас (в Киргизии) для отбора студентов в центральные вузы, она прошла с самыми лучшими результатами.

В конце концов, дело даже не в этом, может быть, это мелочи, о которых не следовало даже говорить, однако нам важно добиться истины, восстановить незапятнанную честь отца и нашей семьи перед народом.

*Айтматов Чингиз,
15 июля 1956
Киргизская ССР. с. Чон-Арык.»*

Әйе, егерме елга сузылган шомлы билгесезлеккә нокта куяр вакыт житә. Әйе, бу Түрәкол Айтматовның язмышын ачыклау һәм намуслы исемен аклау өчен дә кирәк, Нәгыймәнең жанын тынычландыру өчен дә, тормышка аяк басып килгән дүрт баланың киләчәге өчен дә кирәк. Соңгысы бигрәк тә мөһим – чөнки аталарының үткәне белән төрттөрү, читкә тибәрү, аларга халык дошманы балалары итеп карарга тырышу һаман дәвам итә. Беренчедән, бу илдә барган үзгәрешләрнең әле урыннарга килеп житмәвеннән, икенчедән – кара көнчелектән, өченчедән, репрессия корбаннарының палачлары әле һаман исән, аларга һаман үзләренә хаклы икәнлекләрен исбатларга кирәк. Иң мөһиме – бу ачыклык һәм аклану-реабилитация бигрәк тә дөньяга яңа танылып килгән яшь язучы Чыңгыз Айтматов өчен мөһим. Кайда да шушының белән биткә бәрмәсеннәр һәм аяк чалмасыннар өчен...

Һәм, ниһаять, ул көн килә...

1957 елның августында Нәгыймә Айтматованы Фрунзе шәһәренә, НКВДга чакырталар. Ул вакытта алар шәһәр читендәге Чон-Арык авылында яшиләр, Чыңгызның бик нык авырган чагы була, Илгиз Мәскәүдә аспирантурада укый, Люция дә Мәскәүдә практика үтеп йөри, шуңа күрә, Чыңгыз сөңлесе Розадан әниләре белән Фрунзегә, НКВДга барып кайтуын сорый.

«Әни бөтенләй үзгәрде, йөзләре алсуланып китте, яшькелт күзләрендә нур балкыды, йөрешләренә кадәр ышанычлы һәм дәртле иде, ул күз алдында яшәрдә», дип искә ала кызы Роза ул чакларны. Автобус көткән арада, ана дулкынланып, үзенң кызына уй-кичерешләрен сөйли:

«Беләсеңме, әтигез мөгаен Себердә яки Ерак Көнчыгышта булгандыр... Хәзер аннан күп кешеләр кире кайта бит. Балки, ул анда өйләнгәндер, инде балалары да бардыр... Ул бит ир кеше! Ә ирләр ялгыз гына яши алмый, алар аңа өйрәнмәгән. Булсын, исән генә булсын! Хәзер сезне күргәч, беләсеңме, ничек шатланачак! Ул бит балаларны ничек ярата иде! Кызганыч, ничек үскәнегезне күрмәде. Ә бит балаңның тәүге адымнар ясавын күрү, сөйләшә башлавын

ишетү, аның үсмер чактагы беренче уңышларына сөенү, балаларыңның яшылеген күрү – ул кеше өчен бәхет бит! Аңа боларны күрергә насыйп булмады инде... Әнә Чыңгыз белән Илгиз инде өйләндөләр, балалары бар, Люция белән син әле яшъ кызлар... Ярар, әле дә соң түгел... Әгәр ул минем Сарымны да күрсә... Оныклар балаңнан да татлы була икән, шундый бәхет бит ул...»

Фрунзегә барып житкәнче, ана белән кыз шулай сөйләшеп баралар... Бәлки, Нәгыймә дулкынлануын, хәтта берәз куркуын да шулай сүз белән бастырырга теләгәндер, чөнки алда ни көткәнән ул үзе дә белми... НКВД бинасына үзен генә кертәләр һәм анда кулына уч төбә кадәр кәгазь тоттыралар – ул Түрәкол Айтматовның үлгәннән соң аклануы турында була... Үлгәннән соң... Аклануы... Егерме еллык газапларга, егерме еллык тилмереп көтүгә – егерме сүздән торган җавап... һәм Нәгыймә шул кара кәгазьне, кайгылы хәбәрне тотып, кызы янына чыга. Аның ул чактагы халәтен Роза Айтматова гына тоя:

«Через некоторое время мама вышла обратно. Она была бледная, серая, как зола, глаза потухшие, едва передвигала ноги. Я сразу поняла, что случилось. Усилием воли сдержала слёзы: плакать нельзя было, иначе маме станет ещё хуже. Я ничего не сказала. Она дала мне листок бумаги – «кара кагаз», которая извещала о том, что Торекул Айтматов погиб, его больше нет. Это была справка Военной коллегии Верховного суда Советского Союза о посмертной реабилитации Т.Айтматова, в ней говорилось, что 15 июля 1957 года Военная Коллегия Верховного суда СССР вынесла (под грифом «секретно») определение, которое констатировало:

«Приговор Военной коллегии Верховного суда СССР от 5 ноября 1938 года в отношении Айтматова Тюрюкула по вновь открывшимся обстоятельствам отменить и дело о нём прекратить за отсутствием состава преступления».

В свидетельстве о смерти в графах:

«Место смерти – неизвестно»

«Причина смерти – неизвестно»

«Время смерти – ...» – дальше я не могла читать.»⁵⁸

НКВД биргән бу белешмәдә «үлем» һәм «аклау» дигән сүзләрдән кала башка барысы да ялган икәнән Түрәколның балалары тагы утыз ел үткәч кенә белер, ә Нәгыймә апа иренәң кайда, ничек, ни сәбәплә үлгәнән белмичә, дөһядан китәр... Әмма Түрәколын күрмәсә дә, ул балаларының зур мәртәбәләргә ирешкәнән дә, Чыңгызының дөһьякүләм танылуын да, дүрт баласының балаларын да күреп өлгерер... Хәзергә ул әнә, аякларын чак өстерәп, йөрәгенә уч төбә кадәр кайгы кәгазен кысып, шәһәр буйлап бара... Түрәкол белән беренче тапкыр танышкан һәм кавышкан шәһәр, ире кыргыз иле белән идарә иткән шәһәр, балаларын тапкан һәм баккан кала, төрмәләр саен тилмереп, Түрәколын эзләп йөргән кала... Ул әле монда тагы киләчәк, инде балалары белән, бөтенләйгә яшәргә дип киләчәк, мәңгелеккә дә шушы шәһәрдән китәчәк, шушы кала зиратына кереп ятачак... Әле аңа кадәр балаларының бөтен бөөкләген, бәхетен күреп өлгерәчәк...

1958 елда Чыңгызга, язучы буларак, Фрунзе шәһәрәндә фатир бирәләр, ул әнисен, үз гайләсен һәм сеңелләрен шунда алып килә. «Язучылар йорты»

⁵⁸ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.210.

дип аталган өйдө алар ике бүлмәдә күршеләр белән бергә яшиләр, ягъни ике гаиләгә уртақ кухня һәм туалет-ванна. Әмма Нәгыймә апаның сабырлыгы, зирәклеге, һәр кешегә ярдәм итәргә тырышуы аларны нинди шартларда да тыныч-имин яшәтә. Тиздән гаиләдә тагы бер онык – Әскәр туа, өйдәш күршеләрдә дә сабыйлар арта тора. Шәхес культы корбанының тол һәм авыру хатыны буларак, Нәгыймә апага республика күләмендә персональ пенсия билгелиләр, кызлары белән бергә, Фрунзе шәһәрәндә ике бүлмә бирәләр, алар аны Чыңгыз фатиры белән кушып, дүртлегә әйләндерәләр. Бу зур, иркен фатир да шул ук «Язучылар йорты»ның күрше подъездындагы була һәм Нәгыймә апа гомере буге шунда яши, аны соңгы юлга да биредән озаталар... Нәгыймә апа моны «бәхетле фатир» дип атый, чөнки монда тынычлык-иминлек хөкем сөрә, күрше бүлмәдә улы дөнъяны таң калдырырлык әсәрләр яза, оныклар тәгәрәп үсә, бирегә бөтен дөнъядан Рәсүл Гамзатов, Мохтар Ауэзов кебек зур кешеләр килә... Рәсүл Гамзатов аларга килгәч, башта Нәгыймә апа яткан бүлмәгә кергән һәм аның алдында тезләнеп, кулын үпкән, дип искә алалар...

Гаиләнән, хәтта нәселнән дә бөтен бәйрәмнәрә шушында үтә... Нәгыймә апа үзенән жыйнак бүлмәсендә улы Чыңгызның кулъязма әсәрләрен укый, киңәшләрен бирә, сандыгына яшереп куйган урыннан дини китапларын алып, Коръән укый, ире, эти-әниләрә, туганнары өчен дога кыла... Ул арада кызлар да берәм-берәм үз тормышларын коралар, Люциясе Ыссык-Күл буге егетә Кенжебәй Әхмәтовка кияүгә чыга һәм Медет (1960), Солтан (1965), Әсән (1968) исемле балалары белән сөендерә. Розасы Эсенбәк Алымкулов дигән егет солтаны белән гаилә корә, аларның улы Үрмәт (1960) һәм кызлары Айгөл (1965) туа. Илгизе исә үзә кебек галимә кыз Розалия Жанчорасевага өйләнеп, Нәгыймә апаны Жәмилә (1962), Әнвәр (1967) белән сөендерер, ә аларның 1982 елда туган Жибәк исемле балаларын Нәгыймә апа күрмичә калыр инде, ул шулай ук Чыңгыз улының икенче хатыныннан – Мәйрәмнән туган балаларын – Ширинне (1977) һәм Илдарны (1979) да күрәп өлгөрмәс... Оныкларының балаларын – оныкчыкларын да итәгенә утыртып сөя алмас, аларга татарча бишек җырлары җырламас, догалар өйрәтә алмас...

Айтматовлар гаиләсә ничек кенә бәхетле яшәмәсен, каты һәм котылгысыз авыру Нәгыймә апаны үз тырнакларынан ычкындырмый, аның һәр күзәнәгенә, һәр тамырына үтәп керә. Ул берничә тапкыр үлем чигендә була, табиблар берничә тапкыр аның санаулыгына көннәрә калганлыгын әйтәләр, һәрнәрсәгә әзәр булып торырга кушалар. Нәгыймә апаның авыру-газаплары бигрәк тә 1962 елда көчәя, ул вакытта үлем инде аның янәшәсендә басып тора... Тарих сәхифәләрен барласак, 1961 елда Нәгыймә апаның әнәсе Абдулла үлә, Роза ханымның әйтүе бугенча, әнисе аны күмәргә Караколга бара. Каракол белән Фрунзе якын ара түгел – 400 чакрым, юллар начар, ул вакытта – бигрәк тә... Әнәсенән үлемә, Караколда кичергәннәрә һәм ишеткәннәрә, юл газаплары, бәлки, Нәгыймә апаның хәлән тагы да начарлаткандыр – ул үлем түшәгенә ята...

«1962 год...

Здоровье нашей мамы резко ухудшилось. Увозя её на скорой помощи, врачи сказали, что уже можно сообщать кому надо, ей жить осталось

совсем недолго. Собрали консилиум, в котором приняли участие самые лучшие специалисты, врачи и профессора того времени. Чингиз сильно переживал и поэтому сам присутствовал на обсуждении маминогo состояния. Нужны были новые сильные препараты, которых в Киргизии ещё не было. Через Москву эти лекарства были найдены. Мама пошла на поправку... После этого она прожила ещё 10 лет.»⁵⁹

Әнисенен бу хәле Чыңгызны соң дәрәжәдә тетрәндерә, ул аның теләсә кайсы мизгелдә бу дөньядан китеп барасын аңлай, әнисенен якты образын күнелендә генә түгел, әдәбиятта да мәңгеләштерү өчен үзенен данлыклы «Анам кыры» әсәрен яза... Ирен һәм дүрт баласын сугыш кырларында югалткан Ана – ул аның Анасы, тик бу сугыш башка фронтта – шәхес культының канлы кырларында бара... Үз халкыңа каршы игълан ителмәгән бу сугыш аның атасына, анасына, үзенә, туганнарына, нәселенә каршы юнәлтелгән була... Һәм Чыңгыз Айтматовның әнисе исән вакытта язган барлык әсәрләре дә шул чорларны һәм язмышларны тасвирлый. «Жәмилә», «Анам кыры», «Беренче мөгаллим», «Дөя күзе», «Ак пароход», «Кызыл яулыклы гүзәлкәй генәм...», «Бәхил бул, Гөлсары!»... Нәгыймә апа аларның барысын да укып барган, улына үзенен киңәшләрен биргән, бу хакта балалары да искә ала. Әлбәттә, Чыңгыз Айтматовның бары тик шәхес культы чорларына, бары тик үзләренен язмышларына гына багышланган аерым әсәрләре юк, бу вакыйгаларны, бу язмышларны ул төрле вакытта язган төрле әсәрләренә сибеп салган... Аның сугыш чорлары турында язган әсәрләрендә дә Сталин заманнарының шомы сизелә, ике чорның вакыйгалары кушылып китә, язмышлар бер-берләрен кабатлыйлар...

1960-70 еллар арасында, Нәгыймә апа исән вакытта, Чыңгыз Айтматов үзенен лирик-нәфис, символик әсәрләрен яза, әйтерсәң лә, әнисен дә шушы матурлык һәм мәгънә белән сөендерергә тели. Тирән фәлсәфи әсәрләр инде соңрак булып, гомер тавына менеп җиткәндә, ул «Гасырларга тиң көн», «Ахырзаман» («Плах») әсәрләрен язар, «Гасырларга тиң көн»дә, Зарифа образында әнисенен язмышын тасвирлар, ә «Ахырзаман» бүреләре – зәңгәр күзле Ташчәйнәр белән Акбар аша, аларның туздырылган өннәре, урланган дүрт бүре баласы аша Түрәкол һәм Нәгыймәнәң, аларның дүрт баласының да язмышын чагылдырыр... Әмма символлар теле белән язылган бу әсәрне күпләр алай аңламас...

Нәгыймә апа белән Чыңгыз бик якын, сердәш дуслар да булганнар, Чыңгыз әнисен бары тик үзәндә генә яшәткән, энесе Илгизгә дә үзе командировкаларда булганда гына, әнисен алып торырга рөхсәт иткән. *«По обычаю кыргызов с родителями на старости лет живёт младший сын, он ответствен за них, – дип искә ала Роза Айтматова. – Я помню, как Ильгиз заявлял свои права на маму, хотел, чтобы она жила с ним. Но Чингиз сказал, что маму можешь брать к себе временно, на период моего отъезда куда-нибудь. Так и было. Чингиз перед возвращением из командировки звонил Ильгизу и Керез-джене и просил, чтобы мама была дома к его приезду.*

Такая привязанность между ними, наверное, объясняется не только тем, что он был старшим из детей, но и какой-то особой духовной

⁵⁹ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.213.

близостью матери и сына: ведь они вместе перенесли все тяготы и невзгоды, обрушившиеся на нашу семью.

Мама вдумчиво и с пристрастием читала каждую строку его творений, даже статьи и интервью. Она была осведомлена и о тогдашней советской и мировой литературе. Всё анализировала, сравнивала и радовалась за сына.»⁶⁰

1963 елда Чыңгыз Айтматовка «Повести гор и степей» китабы өчен СССРның Ленин премиясен бирэлэр, 1966 елдан аны СССР Югары Советына депутат итеп сайлыйлар, ул берничэ чакырылыш депутаты була. Нэгыймэ апа аны күңеленнән генә ире Түрәкол белән чагыштыргандыр, улының аннан да ераккарак китүен, биеккэрэк күтөрелүен аңлагандыр, атасы язмышын кабатлый күрмәсен, дип борчылгандыр һәм киңәшләрән биргәндер... Балаларының истәлектәреннән күрәнгәнчә, Нэгыймэ апа аларга һәрвакыт хакимияткә омтылмаса киңәш иткән, халык арасында калырга, халыктан аерылмаса кушкан, үзе дә гади лекнең һәм эчкерсезлекнең үрнәге булган, балаларына да шуны васыять итеп әйтеп калдырган.

Әйе, шәхес култы чорыннан соң Чыңгыз Айтматовның Ленин премиясен алуы – ул инде Түрәколның да, Нэгыймэ апаның да, бөтен нәселнең дә аклануы һәм танылуы дигән сүз. Өлбәттә, хакимиятнең үзенә карата игътибарын тоеп, Чыңгыз Айтматов та бу ышанычны югалтмаса тырышкан, яңа режимга һәм системага каршы эшләмәгән, эсәрләрендә дә, чыгышларында да дәүләтне тәнкыйтләмәгән, шул ук вакытта символлар аша булса да, ул чорларның фажигасен ачып бирергә омтылган. Әйтүләре буенча, Нэгыймэ апа да аңа бик сак булырга киңәш иткән, шуңа күрә алар үткәннәрдә дә артык казынмаганнар, Караколда тартып алынган мал-мөлкәтләре өчен дә, атып үтерелгән туганнары һәм Түрәкол өчен дә, Талас үзәннәрендә ачлы-туклы үткән газаплы авыр тормышлары өчен дә бу дәүләткә, бу хакимияткә дөгъва белдермәгәннәр. Дөгъва белдерсәләр, боларның барысын да күтәрәп чыксалар, аларга карата тагы шундый жәбер-жәзалар башланасын аңлаганнардыр һәм дәшмәгәннәр... Бу бит эле алтмышынчы еллар гына...

Чыңгыз Айтматов Ленин премиясен алып, Мәскәүдән Фрунзегә кайткан көнне, Нэгыймэ апа тагы каты авырып китә һәм аны үлем хәлендә больницага салалар. Чыңгыз өенә дә кереп тормыйча, туп-туры әнисе янына больницага йөгәрә, улының күкрәгенә башын салып, Нэгыймэ апа балалар кебек сулкылдап елый... Улы өчен сөенеч тә, аның белән горурлану да, алдагы язмышы өчен борчулу да, үзенә шушы хәлгә калуына уңайсызлану да була эчкерсез яшьләрендә... Аллаһы Тәгалә Ана белән балага эле тагы 8 ел бергә яшәү бәхетен бирә... Ул елларда Чыңгыз Айтматов әнисен Ыссык-Күл буйларына да алып бара, Шекергә дә алып кайта, дөнъяның иң яхшы ризыкларын һәм иң яхшы даруларын таба... Аның өчен яши һәм аның өчен яза...

Әмма Ананың инде гамәл дәфтәре тулган, бу дөнъяда санаулы гына көннәре калган була...

1971 ел... Фрунзе каласы... Августның эссе һавасы, кызган таш диварлар авыру анага сулыш алырга да ирек бирми, котырып үскән чәчәкләрдән дә

⁶⁰ Айтматова Р. Белые страницы истории. Мои воспоминания... – Бишкек: 2013. – стр.254.

тыны буыла, астма чире башлана. Аны больницага салып та, дачага алып китеп тә карыйлар, эмма хәле әйбәтләнми. Аны тагы ашыгыч рәвештә хастаханәгә салалар, бума чире өстенә, баш миенә кан да сава, ягъни паралич суга, температурасы кырыктан артып китә... Алай да, кызы Розаны көтеп ала. *«Сине күрмичә калам дип, бик курыктым, төпчегем, – ди ул, аңын жуя-жуя... – Хәзер мин канәгать инде... Сез барыгыз да минем янымда... Мин сезнең барыгызга да рәхмәтле... Мин сездән риза-бәхил... Бәхил...»*

Анасының инде китеп барганын аңлап, Чыңгыз тәрзәгә капланып үксеп елый башлый. Шушы мизгелдә аның күз алдыннан бөтен гомере үтеп китә – менә алар караңгы август төнендә поезддан Маймак станциясендә төшеп калалар, анасы бер кулы белән алты айлык Розаны кочкан, икенчесе белән өч яшьлек Люцияне җитәкләгән, аның артыннан алты яшьлек Илгиз белән тугыз яшьлек Чыңгыз авыр чемоданнарны өстериләр... Перрон озын, төн караңгы, алда аннан да озын һәм караңгы билгесезлек... Караңгыдан Илгизнең: «Әни, бездән ерак китмә, мин куркам!» – дигән тавышы ишетелә... Язмышының озын һәм караңгы перроннары буйлап, карлы таулар, ач далалар, авыр сугыш еллары аша, үзе ашамыйча, аларга ашатып, үзе кимичә, аларга кидереп, дүрт ятимен дә тормышның ачы җилләреннән күкрәге белән каплап, бүгенге көннәргә хәтле китереп җиткерер... Ул аларның КЕШЕ булуларын да, гаиләле булуларын да, галим, дөньякүләм танылган шәхесләр булуларын да күрәп китеп бара... Ул канәгать, ул барысына да риза-бәхил...

Әнә каршына, ап-ак киёмнәрдән, анасы Газизәбану, атасы Хәмзә, ире Түрәкол, туганнары, яшътән үлгән сабыйлары килә... Алар Нәгыймәне җитәкләп, җәннәттәй бакчаларга алып кереп китәләр... Юк, бу Караколдагы алма бакчалары икән, алтын балачагы, кадерле сабыйлыгы икән... Менә аның жаны шул мәңгә яшел бакчалар, мәңгә серле күлләр, мәңгә мәгърур таулар аша, тагы да еракка – ата-анасының, әби-бабаларының туган якларына – Татар Иленә томырылып оча, аннан, нидер югалткандай, тагы шушы кыргыз далаларына, шушы тауларга – ире, балалары янына әйләнеп кайта... Инде Мәңгелеккә дип кайта...

Бу – тарих мең тугыз йөз дә җитмеш беренче елның унынчы августында була...

Хәмзә кызы Нәгыймә бу дөнъядан бакыйлыкка күчә...

Дала-таулар өстендә, Найман-Ананың ак яулыгы булып, соңгы сүзләре сулкылдый:

«Синең исемең ничек, исеңә төшер, исемеңне исеңә төшер! Синең исемең Маңкорт түгел, син – Юламан... Улым, исемеңне исеңә төшер, мин синең Анаң, син Маңкорт түгел...»

Нәгыймә апа эзләреннән – Караколда...

Менә без, Нәгыймә апа эзләре буйлап, Каракол шәһәренә килеп чыктык...

Юлыбыз көне бусе диярлек дәвам итте, 400 чакрымга сузылган карлы Тянь-Шань таулары арасыннан, 200 чакрым озынлыктагы Ыссык-Күл буйларыннан без төнгә таба гына Караколга килеп җиттек. Без, дигәнем Казаннан килгән язучылар – Фәүзия Бәйрәмова һәм Ркаил Зәйдулла,

Бишкәктән – тарих фәннәре кандидаты Әнисә Бикбулатова һәм Нәгыймә апаның оныгы Әсән Әхмәтов. Һәм без икенче көнне иртүк сәфәребезне Нәгыймә Айтматова исемендәге урамнан башладык. Бу урам моңа кадәр Парковая исемен йөрткән, 2008 елның 9 июнендә, Каракол шәһәр киңәше (советы) карары нигезендә, аңа Нәгыймә Айтматова исеми бирелгән. Тарихи документлардан күренгәнчә, бу урамның почмагында заманында Хәмзә байның ике катлы йорты торган, Нәгыймә анда тумаса да, 5 яшеннән шунда яшәгән, аннан йортны советлар тартып алган.

«23.06.1928 проводится муниципализация домовладения по улице Октябрьская-Крупская – Парковая (по воле судьбы теперь эта улица носит имя Нагимы Айтматовой)»⁶¹ – дип яза бу хакта озак еллар Каракол-Бишкәк архивларында Габделвәлиевләр тарихын өйрәнгән Ринат Габделвәлиев. Һәм ул китабына шул елларның кырыс документын да урнаштырган, анда мыскыллы рәвештә, *«...Срочно сообщить в Наркомат КАССР и ГУКХ при НКВД РСФСР, что домовладение Абдул-Валиева Хамзы, находящегося в гор. Каракол на углу улиц Крупской и Октябрьской и занимаемой в настоящее время под школу им. Ломоносова, было фактически изъято в революционном порядке до августа 1921 года и случайно не было помещено в список домов, представленных к муниципализации.»⁶²* Хәмзә байның йорты кулдан кулга китә, тәмам ташландык хәлгә килгәч, 1988 елда аны сүтеп ташлыйлар һәм урынына Ленин исемендәге таш мәктәп салып куялар, ул хәзер дә эшли...

Караколда Хәмзә байның йортлары калмаган инде, базардагы сәүдә рәтләрендә генә аныкы дип уйлаган таш келәтләр сакланган, без аларны да барып карадык. Шулай ук Караколның үзегендә татар байларыннан калган шактый йортлар бар, аларның диварларына истәлек такталар кадалмаса да, бу ике катлы купшы йортларның теге заманнарда калганлыгын беркем инкар итми. Караколда шулай ук Нәгыймә Габделвәлиева укыган рус-кызылар гимназиясе бинасы да сакланган, хәзер анда күптөрле оешмалар утыра. Әйткәнемчә, биредә Хәмзә бай һәм Нәгыймә апа белән бәйлә эллә ни калмаса да, шәһәр үзе бар, урамнар шул ук, ул заманнарда калган татарларның нәселе дә яшәп ята Караколда. Алдагы бүлекләрдә без шәһәрнең тарихын язган идек инде, хәзер аңа кире кайтып тормыйбыз, Караколның бүгенге хәленә күчәбез.

Хәзер Караколда 64 мең кеше яши, шуның меңнән артыгы – татарлар, ә Ыссык-Күл өлкәсе буенча татарларның саны ун мең тирәсе. Бүгенге көндә Караколда иң күбе кыргызлар, аннан соң – руслар (ун мең чамасы), алар артыннан уйгырлар, үзбәкләр килә, татарлар сан ягыннан бишенче урында. Әмма соңгы вакытларда кытай дүнгәннәре алга чыгып килә, диделәр, алар – Ислам дине кабул иткән кытайлар. Шуңа күрә монда мәчетләр дә ике – татар-нугай мәчете һәм дүнгән мәчете. Татар мәчетенең тарихын алдагы бүлекләрдә язган идек инде, кабатлап тормыйк, аны 1883-1887 елларда Хәмзә байлар һәм башка иманлы милләттәшләребез төзегәнлеген генә тагы бер тапкыр исегезгә төшерәсе килә.

Без бу мәчеттә дә булдык, намазларыбызны укыдык, шушы туфрактарда бездән дога өмет итеп яткан милләттәшләребез – дин кардәшләребез рухына

⁶¹ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.16.

⁶² Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.17.

дога кылдык, сәдакаларыбызны бирдек. Ике катлы бу агач мәчет тыштан да. эчтән дә бик мәһабәт, мәгърур, жанга рәхәт... Анда элек бик зур китапханә булган, совет заманында ул китапларны юкка чыгарганнар. Хәер, кешеләрне кызганмаган заманда, биналар белән кем хисаплашып торсын инде?

«Мечеть проработала и услаждала души верующих мусульман до 8 мая 1935 года, – дип яза төбәк тарихын өйрәнүчеләр. – На заседании городского Совета Киргизской АССР, Постановлением от 8 мая 1935 года за №14, власти решили передать татарскую Мечеть под звуковое кино. Когда сносили Минарет, Купол и золотой Полумесяц, народ плакал. А добро увезли в неизвестном направлении. Куда оно исчезло, не знает никто.»

1991 елдан башлап, татарлар бу мәчетне яңадан үзләренә кире кайтару артыннан йөри башлый һәм теләкләренә ирешәләр. Татар мәчетен яңадан үз хәленә кайтару өчен Анарбай хаж, милләттәшләребез Абдулла Латфуллин, Рәшит Насыйбуллин, Рәфгат Габделвәлиев, Хәким Каипов, Шамил Ишмөхәммәтов, Илдар Абдуллин, Афәрин Хисаметдинов, Рудик Байбуров, Арслан Мусин, Мөхәммәт Мөхәммәтжанов күп көч куя, дип искә алалар Караколның бүгенге хәйрияче татарларын.

Шушы ук татарлар 2010-2012 елда мәчеттә 250 кешелек өстәмә зал ачканнар, китапханә эшли башлаган, гөмбәзгә ясап куйганнар, ә менә манара юк әле. Шулай ук шәһәр киңәше депутаты, эшмәкәр милләттәшебез Фәрхәт Мәхмүтов мәчет янындагы бинаны сатып алып, аны мэдрәсә итеп биргән. Әйтүләре буенча, анда элек тә мэдрәсә булган, Нәгыймә дә шунда дини белем алган булырга тиеш, хәзер бу бинада хатын-кызлар намаз укый һәм гыйлем ала. Татар мәчетенең мөтәвәллият рәисе булып, 1998 елдан бирле милләттәшебез Рәшит Насыйбуллин эшли, кассир булып сугыш ветераны Рәфгат абый Габделвәлиев тора, ә имамнар – кыргыз милләтеннән.

Караколда татарлар әллә ни күп булмаса да, алар, теге заманнардагы кебек, тырышлыклары белән аерылып торалар. Һәм шунысын тагы ассызыклайсым килә: болар – биредә Хәмзә байлар заманыннан калган татарларның нәселе, ни гажәп, күбесенең әби-бабалары Кукмара якларыннан булып чыкты. Без бу татарларның кайберләре белән аларның «Татулык» дип аталган оешмаларында очраштык, бирегә килүебезнең сәбәпләрен аңлаттык. Бу оешма инде 1992 елда ук эшли башлаган, ә юридик яктан моннан ун ел элек теркәлгән, ул Кыргызстан татарларының «Туган тел» республика оешмасына карый. Каракол татарлары өчен дә рухи яктан төп урында тел, дин, мәдәният мәсьәләләре тора, ә матди якны алар үзләре тәмин итә, хөкүмәт кулына карап тормый. «Татулык» татар оешмасы 2006 елдан бирле Караколда Сабантуй үткәрә, борынгы мәчетне тотуны тулысынча үз кулына алган, зиратларны карап тора. «Әби-бабайлар безгә зират һәм мәчет калдырдылар», дип сөенә алар. «Татулык» оешмасы белән милләттәшебез Рәшит Насыйбуллин идарә итә, аның әби-бабалары 12 бала белән бирегә Кукмара якларыннан качып килгән. Димәк, бу татарлар Татарстандагы репрессияләрдән, төрмәләрдән бирегә – Кыргызстанга үзләренең таныш-белешләре, туганнары янына качып исән калганнар? Һәм алар шактый. Әмма бу тема хәзергә беркем тарафыннан да махсус өйрәнелмәгән.

«Татулык» оешмасында уздырылган очрашуда без тарихыбызны барлау һәм саклау мәсьәләләрен күтәрдек, шәһәр музееда татар тарихына багышланган бүлмә булдырырга кирәклеген әйттек, Нәгыймә Айтматованың 110 еллыгын музей белән бергәләп уздырырга тәкъдим иттек. 2012 елда Караколда, Россия илчелеге ярдәмендә, «Татулык» оешмасы татарларның бу төбәк үсешенә керткән өлеше турында фәнни-практик конференция дә уздырган. Бу конференциядә Каракол татарларының тарихына да, татар байларының, сәүдәгәр-купецларының, шул исәптән, Хәмзә Габделвәлиевнең дә, Каракол каласы үсешенә керткән өлешләре һәм бүгенге көндә алып барган эшчәнлекләре турында шактый тулы мәгълүмат бирелгән. Мондый тарихи-фәнни юнәлештәге эзләнүләрне алга таба да, системалы рәвештә алып барырга кирәк, дигән уртақ фикергә киленде. Әйтик, алдагы фәнни-практик конференцияләр татарларның бу төбәктә тарихына, шул ук Хәмзә Габделвәлиевләр чорына, Нәгыймә апа Айтматовага багышлап та үткәрелә ала. Шулай ук Каракол татарларының интернетта үз сайтларын ачып, анда милләттәшләребез турында тарихи язмалар урнаштыру, шәһәрдә татарларның үз музейларын булдыру, бу максаттан татарларда булган рухи байлыкны туплый башлау турында да сөйләшкенде.

Очрашуга килгән татарлар арасында Габделвәлиев фамилиясендәгеләр дә бар иде. Әйтик, 1927 елны биредә туган Рәфгатъ абый, ана артык күп уку эләкмәгән, сугышта катнашкан, аннан кайткач, шофёр булып эшләгән. Өч улы һәм оныклары бар, үзе мәчет эшләре белән мәшгуль. Аның эти-әниләре Караколга инде XIX гасыр азакларында Кукмара якларыннан килгәннәр. Этисе – Зыяутдин, әнисе – Газизә исемле, бабасы – Сәләхетдин. Тышкы кыяфәте белән дә Рәфгатъ абый башкалардан шактый аерылып тора – олы яшьтә булуына карамастан, озын, төз гәүдә, аксыл, зыялы йөз, туры борын, зәңгәр күзләр... Кай ягы беләндер Нәгыймә апага да охшаган кебек... Әмма бүгенге Габделвәлиевләр теге замандагы Габделвәлиевләр турында берни дә белмиләр, ләкин нәсел уртаклыгы әллә кайдан күренеп тора... Рәфгатъ абый Габделвәлиев турында «Бик гадел һәм саф күңелле кеше», диләр. Ә ул үзенң төп максаты итеп Татар мәчетен сафка бастыруны күрә.

Шунысы сөенечле, Караколда татарлар бүген дә яхшы хисапта йөри, алар гаять тырыш, булдыклы, тәртипле һәм тугры-гадел, шул ук вакытта иманлы һәм мәдәни халык. Мин шунысына да игътибар иттем – Кукмара татарлары белән килгән эшмәкәрлек гадәтләре, һөнәрчелек традицияләре бүген дә бар, кан, нәсел үзенекен итә икән! Караколның бүгенге татар байлары төрле юнәлешләрдә эш йөртәләр, алар балык, ит, умартачылык, су-соклар житештерү сәүдәсен үз кулларында тоталар. Шундый булдыклы эшмәкәрләрдән Мәрхәбә Шәфигуллина, Фәрхәт Мәхмүтов, Әсгать Галиев, Рәшит Насыйбуллин һәм аның улларын әйтергә була. Бу татарлар, бүген шәһәрнең меңнән артык кешесенә эш биреп, бөтен өлкә халкын ашлы итәләр... Без аларның эш урыннарында да булдык, милләттәшләребезнең буш урында эш башлап, зур тырышыклар куеп, шул дәрәжәләргә ирешүләренә чын күңелдән сөендек! Юкка гынамы «Татулык» татар оешмасының мөһеренә бал корты сурәте төшерелгән – бу бит татарларның бал корты кебек армый-талмый эшләнүләрен күрсәтә!

Менә милләттәшебез, «Татулык» оешмасы эгъзасы Әсгать Галиевнең умартачылык дөнъясы, аны бал кортлары буенча академик, дисән дә ярый. Аның да нәсел башы Кукмара якларыннан. Янып торган зәңгәр күзле бу милләттәшебез Ыссык-Күл өлкәсенең бөтен умартачыларын берләштереп, үзенең берләшмәсен төзегән, анда 600 кеше эгъза булып тора. Аларның умарталары жәйләрен Тянь-Шань тау итәкләрендә, Ыссык-Күл буйларында була, шуңа күрә, баллары бик сыйфатлы, аны хәтта Германия, Англия кебек илләрдән дә соратып алалар, Казакъстан белән Россияне әйткән дә юк! Әсгать бу эштә бөтен нәселе, балалары белән көч куя, аларның үз кибетләре, интернетта үз сайтлары да бар.

Яки менә Мәрхәбә ханым Шәфигуллина – бөтен Кыргызстанга данлыклы «Атлантида» фирмасының генераль директоры. Аның да нәсел башы безнең яклардан, ул үзе Караколда туган, техникум, институт тәмамлаган, эшмәкәрлек эшен базарда балык сатудан башлаган. Хәзер исә балык, ит, авыл хужалыгы продуктларын житештерү һәм сату буенча өлкәдә иң алгы урында тора, ярты Кыргызстанны ризык белән тәмин итә. Мәрхәбә ханым «Татулык» оешмасының да актив эгъзасы, улы Фәрхәт белән татарлар уздырган күп кенә милли һәм дини чараларга акчалата ярдәм итә. Аның улы Фәрхәт Мәхмүтов – шәһәр депутаты, белеме буенча юрист, әнисе белән бергә күп кенә бизнес-проектларны тормышка ашыручы, «Ильфат» компаниясен житекли. Әйткәнемчә, мәчеткә мәдрәсә бинасын сатып алып бүлөк итүче дә, аны тотучы да шушы милләттәшебез! Аларның әле Караколда гектарларга сузылган жиләк-жимеш бакчасы да бар, инде алма-грушаларны киптереп, эшкәртү цехы да ачканнар. «Хәмзә байның алма бакчасы хәленә генә калмасыннар иде», дип уйладым, чөнки «кызыл кыргын» аның өйләрен генә түгел, шушы соңгы бакчасын да тартып алган бит...

«Татулык» оешмасы житекчесе Рәшит әфәнде Насыйбуллин да балалары белән үз эш-бизнесын булдырган – «Салават» фирмасы аша алар шәһәр халкын чиста су, сок һәм лимонадлар белән тәмин итәләр, шулай ук техник хезмәт күрсәтү салоннары да бар. Габделвәлиевләр дә шушы фирмада эшли, мондагы татарлар үзара туганлашып, кушылып беткән, аларга шулай жиңелрәктер, мөгаен. Бу урында Караколда бик танылган тагы берничә милләттәшебезне әйтеп үтәсем килә, алар – гомер буге мәгариф өлкәсендә эшләгән, заманында шәһәр мәгариф бүлеген житекләгән, данлыклы педагоглар династиясеннән булган Шамил Ишмөхәммәтов һәм өлкәдә автоматтәпне житекләгән, Каракол белән Бишкәк арасында пассажирлар ташу буенча беренче шәхси предприятиеләр төзегән һәм житекләгән Камил Гыйззәтуллин, алар икесе дә «Татулык» оешмасына нигез салучылар һәм аның иң актив эгъзалары. Шулай ук Каракол тирәсендәге авылларда – Тамга, Тюп, Челпәк һәм башка авылларда, Ыссык-Күл буендагы шифаханәләрдә, ял йортларында, тау чаңгысы-спорт комплексларында да шактый татарлар эшләвен әйттеләр.

Шәһәрнең төбәк тарихын өйрәнү музеедан да без татар эзләрен эзләдек, эмма таба алмадык... Биредә бронза чорыннан алып, бүгенге көнгә хәтле бөтен нәрсә бар – Ыссык-Күл төбеннән табылган меңәр еллык шәһәрләрнең байлыгы да, скиф казаннары, һун-сармат сугыш кораллары

да, кыргызларнын тирмэләре, киенү-ясану эйберләре дә, тик бу шәһәрне төзегән, аңа бар мал-мөлкәтен биргән, корбан булган татарлар турында гына берни юк... Хәер, бер караңгы почмакка ике татар курчагы бастырып куйганнар икән, аны Рәшит Насыйбуллин китереп биргән, Татар мәчетенен бер фотосы тора... Югыйсә татар байларының затлы өйләрен, өс-баш киёмнәрен, энже-мәржәннәрен һәм китапларын да күрсәтергә була иде бит! Инде Нәгыймә апа турында әйтеп тә тормыйм, ул бит биредә туган, үскән, укыган, кияүгә чыккан, ире белән шушында эшләгән! Аның үзенә аерым бер зал эшләргә кирәк иде! Мин бу хакта музей хезмәткәрләренә дә әйттем, Нәгыймә апаның 110 еллык юбилее икәнлеген ассызыклап, берәр кичә булса да уздырырга тәкъдим иттем. XX гасыр башында Караколны тоткан 102 купецның 78е татар милләтеннән булуын да исләренә төшерергә туры килде. Шулай ук «Татулык» оешмасы житәкчесе Рәшит Насыйбуллинга да музей белән яхшырак эшләргә, татарның иң матур эйберләрен монда китереп куярга, татарлар өчен биредә аерым бүлмә-зал оештырырга кирәклеге киңәш иттем.

Сүземнең берәз файдасы тиде, ахрысы, без Кыргызстаннан кайтып киткәч, интернетта хәбәр булды – Караколда Нәгыймә Айтматованың 110 еллык юбилее уздырганнар бит! Татар Анасын искә алганнар! Димәк, хәрәкәт бар, нәтижә күренә дигән сүз! Бу очрашуны «Татулык» оешмасы уздырган, анда шәһәрнең билгеле шәхесләре катнашкан, киләчәктә Караколда Айтматовлар гаиләсенең аерым музеен ачу турында да сүз булган! Бу хәбәр Казанда, Татар конгрессы сайтына куелган иде, мин аны, тарих өчен, бу китабыма да кертергә булдым:

«В честь матери народного писателя в г.Каракол ОО «Татулык» провели конференцию, посвящённую 110 летию со дня рождения Матери выдающегося народного писателя, государственного и общественного деятеля Ч.Т.Айтматова — Нагимы Хамзеевны Айтматовой. На конференции приняли участие и выступили представители общественных объединений, заместитель представителя правительства КР в Иссык-Кульской области Р.Н.Болбуркеева, профессор Иссык-Кульского госуниверситета им. К.Тыныстанова С.Б.Бегалиев, представитель ГАМСУМО при правительстве КР по межэтническим делам А.Майрыков, ответственный секретарь общественного фонда «Интымак Ордо Кому» Д.К.Касымалиев, работники Иссык-Кульского областного архива, краеведческого музея. Участники конференции приняли обращение к государственным органам с просьбой назвать одну из улиц в г.Каракол именем Ч.Т.Айтматова, установить его бюст и мемориальную доску на доме отца Нагимы-ханум Х.Абдулвалиева, открыть музей семьи Ч.Т.Айтматова.

Халим Шакиров, Кыргызстан»

... Без Караколдан кайтыр юлга кузгалдык...

Биредә табигать бик тиз үзгәрүчән икән – без барында да әле дулап-дулап кар яуды, әле ялт итеп кояш чыкты һәм барысын эретеп бетерде, әле жыл-давыл кузгалды, ул арада жир дә тетрәп алган икән, без анысын соңыннан гына белдек... Гаҗәеп яклар, гаҗәеп табигать, гаҗәеп кешеләр һәм язмышлар... Әмма... Ыссык-Күл төбөндә калган борынгы скиф-хун каласы

кебек, зур дөңьядан бөтенләй читтәге Каракол да, Атлантида язмышын кабатлап, тарих төпкеленә китеп бара кебек... Кайчандыр татар байлары нигез салган бу калада, өлкәнең сәнәгать үзәге булган бу шәһәрдә, кешеләр хәзер күбрәк сәүдә һәм туризм белән яши, үз халкына эш юк, алар Россия урамнарын себерә... Бирегә самолётлар да очмый, пароходлар да йөрми, тау араларындагы тар юллар да бетәм-бетәм, дип боргаланып-сыргаланып кына бара... Бу шәһәргә кем янадан яңа сулыш өрер, бу якларның тиңсез матурлыгын кемнәр дөңьяга ачар?

Чыңгыз Айтматов үзенң «Ак пароход» әсәрен дә шушы Ыссык-Күл буйларында, 1970 елда язган бит... Аны Нәгыймә апа да укыгандыр, үзенң бәхетле балачагы һәм яшәлеге үткән Ыссык-Күл буйларын тагы бер тапкыр күңелендә яңарткандыр... Үзенң ак карлы Ала-таулары, Ана-Су буйларынан килгән ак боланнары, рәшә арасында йөзгән ак пароходлары белән Ыссык-Күл буйлары мәңгегә аның жанында уелып калгандыр... Ак пароход – кеше гомер бугә көткән бәхет ул, авыр, кара көннәрнең якты өмете, рәшә каплаган хыялы... Соңгы чиктә адәм баласының, балыкка әйләнәп булса да, өмет дәрәжәсына ташлануы, соңгы мизгелендә булса да, «Исәнме, ак пароход, бу – мин!» дип әйтергә өлгерүе...

Әдип Чыңгыз Айтматов аны әйтеп өлгердә, Нәгыймә-Ана аны ишетеп калды...

Бишкәктә Нәгыймә Айтматованы искә алу

2014 елның 19 ноябрь көнне Бишкәк шәһәрендә Нәгыймә Айтматованың 110 еллык юбилеен билгеләп үттеләр. Бу тантанага Казаннан без – язучылар Фәүзия Бәйрәмова һәм Рәзил Зәйдулла да чакырылган идек. Бишкәккә килгән көнне үк башта зиратта булдык, Нәгыймә апаның рухына дога кылдык. Ул Бишкәк шәһәренең иске Ала-Арча зиратына күмелгән, кабере инде эчтә үк калган, әмма тирә-ягы иркен, якты. Бездәге кебек чардуганнар да, агачлар да юк, кабер өстенә кызгылт гранит таш куелган, аның уң почмагында Нәгыймә белән Түрәколның 1926 елда Караколда төшкән фотосы, аскарак ташка уеп, ак белән кыргыз телендә түбәндәге сүзләр язылган:

«Атабыз Төрөкул Айтматов (1902-1937)

әнебиз Нагима Хамзеевна Айтматова (1904-1971)

атабыз кайсы жерде коюлганы белгисиз болгондуктан әнебиздин беитине кош эстелик орнотобуз

балалары, неберелери»

Ул вакытта Түрәкол Айтматовның кайда күмелүе билгеле булмагач, биредә икесенә бер кабер ташы куйганнар, Түрәколның туган һәм үлгән елларында да берәр елга ялгыш бар. Безнең белән зиратка Нәгыймә апаның уртанчы улы Илгиз Айтматов, абыйсының улы Ринат Габделвәлиев, оныгы Әсән Әхмәтов, «Туган тел» оешмасы рәисе Гөлсинә ханым Үлмәскулова һәм оешма әгъзалары да барган иде. Хәмзә кызы Нәгыймәнең рухы шат булсын дип, догаларыбызны кылдык, Раббым аның бәндәчелек белән кылган гөнаһларын кичерсен, бу дөңьяда калган нәселенә иман бәхете бирсен...

Бишкәктән шактый читтә булган Ата-Бәйет зират-комплексында да шушы ук теләкләребезне теләдек. Биредә 1938 елны атып үтерелгән шәхес култы корбаннары күмелгән, Чыңгыз Айтматовның этисе Түрәкол да алар арасында, Чыңгыз да үзен шунда күмәргә васыять иткән булган, ерак түгел аның да кабере... Шулай ук биредә 2010 елның апрелендә, Бишкәктә хакимият белән халык бәрелешендә атып үтерелгән йөзлөгән кешенең дә жәсәде ята... Кечкенә генә Кыргызстан, ә күпме фажиға, күпме кыелган жан, түгелгән кан...

Ә Түрәкол Айтматовны, 137 тоткын белән бергә, 1938 елның 5 ноябрендә Фрунзе төрмәсендә атып үтерәләр, аларның барысын да диярлек буржуаз-милләтчел Социал-Туран партиясендә катнашуда гаеплиләр. Әлбәттә, бу чекистлар уйлап чыгарган ялган, яла була, әмма Кыргызстанның милли элитасын кырып салырга житә. Түрәкол Айтматовны кыйнап, шул милләтчел оешмада 1926 елны, Караколда чакта ук торуйн, оешманың Кыргызстанны Советлар Союзыннан аерып алып, милли-буржуаз дәүләт төзәргә жыенганын әйттерәләр. Суд барышында Айтматов үзен күрсәтмәләреннән баш тарта, әмма аны «атып үтерергә» дигән карарны 20 минут эчендә чыгаралар, ярты сәгать эчендә атып та үтерәләр. Ул көннәрдә Фрунзе шәһәренең НКВД подвалларында 137 кеше атыла һәм шәһәр читендәге Чоң-Таш дигән урында, иске кирпич заводының тирән чокырына илтәп ташланыла. Ярты гасыр үткәч, шушы хәлне беләп-сизеп калган кешеләр ярдәмендә, бу урын эзләп табыла, мәет калдыклары чокырдан чыгарыла, берсенең күкрәк кесәсеннән череп бетә язган гаепләү документы табыла, ул кеше – Түрәкол Айтматов була. НКВД исемлекләре белән чагыштырып, атып үтерелгән 137 кешенең дә шәхесләре ачыклана, аларны 1991 елның 30 августында зурлап, шушы Чоң-Таштагы Ата-Бәйет зират-комплексына күмәләр. Аталарын соңгы юлга озатуда Түрәкол Айтматовның дүрт баласы да катнаша, бары тик хатыны Нәгыймә генә боларны белмичә, дөньядан китеп бара...

Менә алар хәзер янәшә диярлек ята – ата белән улы... 137 кешенең туганнар каберлеге кызыл гранит белән капланган булса, Чыңгыз Айтматовныкы – ап-ак мәрмәрдән, үзен «Ак пароход»ы кебек, томан арасыннан киләчәккә йөзеп китеп бара сыман... Чыңгыз Айтматовның кабер-комплексы зур зәвык белән эшләнгән, анда артык-портык купшы, ясалма нәрсәләр юк. Кабере кыргыз тирмәсә рәвешендәрәк, өстә берәз капланган, барельефта – йөзе, ә иң мәртәбәле урында, түрдә – таш китап, тышына «Повести гор и степей» дип язылган, эчендә – Чыңгыз Айтматовның култамгасы... Һәм сулда, ак мәрмәр ташка буеннан-буена кыргыз һәм рус телләрендә: *«Адамга иң кыены – көн саен адам булу»*, дип язылган, аста – Чыңгыз Айтматовның имзасы... Әйе, көн саен, теләсә нинди шартларда да КЕШЕ булып калу – иң авыры, һәм әдип моны кабер ташына да уеп яздырган, васыять итеп әйткән... Әдип кабере, бәлки, шундый булырга тиештер, бигрәк тә – Чыңгыз Айтматовныкы...

Догаларыбызны кылдык, музейларында булдык, 1938 елда атып үтерелгәннәр арасында дүрт татар булганлыгын да ачыкладык, алар үзләре дә кайсы – НКВДда, кайсы райкомда эшләгән... «Кызыл кыргын» бербәрсен кырган... Нинди зур фажиға, нинди ачы гыйбрәт! Һәм шушыларны

белеп тә, кеше булып калу өчен, янадан яши башлау өчен нинди көчләр кирәк, нинди олы йөрәк кирәк... Нәгыймә апа энә шундый олы йөрәкле, зирәк акыллы, мәрхәмәтле жан иясә булган, нинди шартларда да кешелек сыйфатларын югалтмаган, күңелендә ачу-нәфрәт сакламаган, балаларына, онукларына да шуны эманәт итеп калдырган... Аның бу асыл сыйфатлары турында юбилей тантанасына килгән һәркем ассызыклап сөйләде...

Татарстан, Татар конгрессы исемнен мин чыгыш ясадым, Нәгыймә апаның милләтебез өчен кадерле кеше булуын әйттем, Чыңгыз Айтматовның шәхес һәм язучы булып формалашуында татар анасының тәрбиясе һәм өлеше гаять зур булуын искәрттем. Дөрөс, ул татар телендә язмады, «миндә татар каны бар» дип, зур мөнбәрләрдән чыгыш ясамады, эсәрләрендә татар образлары тудырмады, эмма, нәрсә язса да, аның артында Татар Анасы – Нәгыймә апа басып торды, ул, Найман-Ана кебек, *«Исеменче, кемлегенче онытма, улым, син манкорт түгел!»* дип кабатлады...

Мин Мәчкәрәдән өч фотоальбом ясап алып килгән идем, залга жыелган халык алдында шуларны сәхнә экраныннан күрсәттем... Менә Хәмзә абыйның авылдагы нигезе, менә Мәчкәрәдә аның нәселе салып калдырган таш мәчетләр, хан сарадай өйләр, менә Хәмзә Габделвәлиевнең аби-бабалары су эчеп үскән «Сандугач» чишмәсе... Менә сап-сары иген кырлары, су буендагы бөдрә таллар, менә авылның борынгы зираты, анда рәт-рәт тезелеп, сәждәгә киткән кабер ташлары... Аларның күпчелеге Габделвәлиевләренке һәм Үтәмешевләренке... Сәхнәдә шушы күренешләр бара, артта талгын гына татар моңы сулкылдый: «Хуш, авылым, сау бул, миннән сәламнәр көт, таң жилләре искәндә... Мин жырлармын сине сагынып, өзелеп искә төшкәндә...» Залның бер өлеше елый, алар – татарлар, төрле елларда бу якларга килеп чыккан һәм мәңгегә монда калган, инде олыгайган татарлар...

Бу күренешләрдән кыргыз кардәшләребез дә эсәрләнеп, тетрәнеп калганнар... Кайдадыр моңга, нурга күмелеп утырган татар авыллары, шул авыллардан чыгып китеп, дөнья буйлап таралган татар балалары, кан күзәнәкләрендә, бәгырьләренен иң түрләрендә шушы моңны, нурны, милли рухны мәңгә саклаган татарлар... Үлгәндә дә, сандык төбөндә Коръәнне һәм милли киёмнәрен саклаган татар хатыны Нәгыймә апа... Бүген бу залда, безнең арада, гүя ул да бар иде, аның рухы да шатлана иде...

Ркаил Зәйдулла Нәгыймә апаның кызы Роза Айтматованың иңенә Казан шәһәр салы, Илгиз абыйга Казан Кремле рәсемен бүлөк итә, бу – бездән, милләттән истәлек. Аннан Бишкәкнең татар һәм кыргыз сәнгатькәрләре халыкка милли жырлар бүлөк итте, сәхнәдән татар халкының уен-йолаларын күрсәттеләр. Әйтсез лә, дөньяда берни үзгәрмәгән, революция, сугышлар, ачлык, репрессиялар дә булмаган, милләт моннан йөз ел элек ничек яшәсә, сәхнәдә булса да, күңелендә булса да, шулай яши... Өмәләре белән, чиккән читекләре, түбәтәй-калфаклары белән, тулалары, кабалары, кубыз-курайлары белән... Соңыннан «Туган тел» оешмасы каршындагы татар милли ансамбле «Туган тел» жырын башкарды, ана инде кыргыз кардәшләребез дә кушылды...

И туган тел, сіндә булган иң элек кылган догам,
Ярлыкагыл, дип үзем һәм әткәм-әнкәмне, Ходам...

Нэггймэ Айтматованың 110 еллык юбилее Кыргызстанның дәүләт телевидениесе аша күрсәтелде, анда Ркаил Зәйдулла белән минем интервьюлар да бирелде, шулай ук матбугатта, интернетта шактый гына хәбәрләр урнаштырылды. Без исә Бишкәктә очрашуларыбызны дәвам иттек, музейларда һәм мәчетләрдә булдык, эшмәкәрләр һәм язучылар белән аралаштык, иң мөһиме – Нэггймэ апаның балалары һәм туганнары белән очрашып, булачак китапларыбыз өчен шактый материал тупладык. Минем үзем өчен ачыклап бетермәгән мизгелләр, күнелемне тырнап торган сораулар бар иде, шуларны белмичә, бу китапка тотынып булмас, дидем. Бу нисбәттән бигрәк тә Роза ханым Айтматова белән очрашу бик истәлекле булды. Галимә, жәмәгать эшлеклесе, эти-әнисе, туганнары турында дистәләгән мәкалә, берничә китап язган Роза ханымда нәселләренен шактый архивы саклана. Нэггймэ апаның да кайбер документлары анда булып чыкты, әмма барысы да түгел. Әйтик, миңа аның тууы һәм үлүе турындагы таныклыкларының күчәрмәсе, хезмәт кенәгәсе һәм биографиясе белән бәйле тагы кайбер документлар, белешмәләр кирәк иде, әмма аларны табып булмады, шуңа күрә миңа үземә кирәкне төрле чыганаclar буенча берәмтекләп эзләргә туры килде. Түрәкол белән Нэггймәнән өйләнешү вакытлары төрле чыганаclarда төрлечә икәнлеген дә әйттем, шулай ук аерым сорауларым да бар иде. Әйтик, Хәмзәнән Мәчкәрәдә калган улы Исмәгыйльнән, монда килгәч, салкын кабул ителүе хак булдымы икән, авылда шулай сөйләләр, дип сорадым. Роза ханым моны кире какты, шул ук вакытта бу хакта яңа мәгълүмат та бирде:

– Сәхибә апа сөйләве буенча (Сәхибә – Караколда Абдулланың хатыны. – **Ф.Б.**), Хәмзәнән Мәчкәрәдә калган улы авыру булган, Хәмзә анда барып йөргән, үз гаиләсен тоткан, караган... Соңыннан Абдулла да анда барган...

Хәзер боларны беркем тикшерә дә, раслый да, кире кага да алмый инде, авылда да, Караколда да моны белүче юк...

Нэггймэ апаның беренче баласы турында да сорадым, Роза ханым аның Риза исемле булуын әйтте, ул Караколда туган, шунда бик иртә үлгән... «Музейда эшләүче хезмәткәр хатын Чыңгыз Айтматовны да Караколда туган, дип әйтте, бу хакта нәрсә әйтә аласыз?» – дигән соравыма Роза ханым, «Ул сүз дәрәс түгел», дип җавап бирде, Риза белән бутыйлардыр, дигән фикергә килдек. Мин Нэггймэ апаның туганнары белән мөнәсәбәтән дә җентекләп сораштым, аның әйтүенчә, алар аралашып яшәгәннәр, Нэггймэ апа абыйларының гарәп хәрәфләре белән язган хатларын гомер бус саклаган һәм кызына биреп калдырган.

Мине, әлбәттә, Нэггймэ апаның балалары белән, шул исәптән, Чыңгыз Айтматов белән кайсы телдә сөйләшүе дә бик кызыксындырды, чөнки бу минем өчен бик мөһим иде. «Төрлечә сөйләште – татарча да, кыргызча да, русча да, – дип җавап бирде Роза ханым. – Чыңгыз да татарча яхшы аңлый иде, без барыбыз да татарча беләбез, әмма рус мәктәбендә һәм югары уку йортларында русча укыгач, нигездә, күбрәк кыргызлар белән аралашкач, шул телләр өскәрәк чыкты.»

Әлбәттә, Жәйдәдә яшәгәндә, алар өйдә татарча аралашкан булырга тиешләр, чөнки аларда Нэггймэ апаның бертуганы Гөлша да улы белән яшәгән, алар үзара русча да, кыргызча да аралашмагандыр. Ә менә

Фрунзеда гаиләгә кыргыз килен килгәч, әлбәттә, күбрәк кыргызча сөйләшкәннәрдәр. Совет заманында балаларының эш урыннарында рәсми тел – рус теле булырга тиеш иде бит, чөнки бөтен ил белән шулай иде... Әлбәттә, Чыңгыз үсмер чакларында, бигрәк тә сугыш вакытында, Шекердә эшләгәндә һәм яшәгәндә, кыргыз теле мохитендә булган, аны үзенә сөндөргән һәм алдагы тормышында, бигрәк тә әдәбиятта, ул образларны һәм риваятьләргә ижатында мул файдаланган. Балаларын ачка үтермәс өчен жигеләп, тормышны өстөрөгән Нәгыймә ападан артыгын таләп итү дә дәрәс булмас иде...

Әнисенә өендә татар мохите тудырырга тырышуын Роза ханым берничә ел элек Фрунзе шәһәренә килгән язучы Асия Юнысовага да сөйләгән булган, ул язма Татарстан матбугатында дөнья күрдә:

*«Әнием һәрдаим Чыңгыз белән бергә торды. Без һәр бәйрәмдә абый өенә жыела торган идек. Әни тәмле-тәмле татар ашлары пешерә. Аның татар токмачын җиңгәбез дә бик ярата иде. Чыңгыз абыйның Сәнҗәр белән Әскәр атлы улын ул, татарча әкиятләр сөйли-сөйли, үзе багып үстөрдә. Ниһаять, әниебезгә дә бахетле көннәр килде. Әниебез бездән разый калгандыр, дип уйлыйбыз.»*⁶³

Дин мәсьәләсендә дә сорадым, чөнки бала чагында мәдрәсәдә укыган, соңыннан кызыл косынка бәйләп, кыргыз хатын-кызларын яңа тормышка өндәп йөргән комсомолка булуын да беләм бит Нәгыймә апаның... Әмма тормыш аны шундый итеп бөтереп алган, язмыш шундый итеп китереп салган, кызыллык һәм комсомоллык тузан булып җилгә очкан, ә тумыштан сөңгән дин-иман барыбер калган, үз урынын алган... Роза ханым да моны раслады, әнисенә үз бүлмәсендә Корьән укуын да, догалар кылуын да искә төшерде, картлык көнендә аш мәжлестәрендә дә аннан Корьән укыта торган булганнар. «Сезгә берәр нәрсә өйрәтеп калдырдымы соң?» – дип сорадым, «Бисмилләне өйрәтте», – диде ул... Без Роза ханым белән татарча аралаштык, ул тыныч холыклы, сабыр, бик тырыш кеше, дигән тәэсир калды. Тышкы яктан күбрәк әтисенә, холкы-фигыле белән әнисенә охшаган кебек...

Роза ханым сөйләшкәндә дә, язмаларында да әнисен бик сөйкемле һәм күркәм холыклы итеп тасвирлай, ул аны хәтта Индира Гандига охшатуларын да әйтә. *«Но мама отличалась не только духовно, – дип яза ул, – у нее были редкие в нашей породе зелёные глаза, белая кожа. В войну-то ей приходилось и лепёшки из кизяка самой лепить. У других женщин после такой работы оставались тёмные прожилки на руках. А она смывала водой, и кожа опять была чистой и нежной. С годами от пролитых слёз глаза уже не казались такими яркими, но печать благородства оставалась неизменной. Иные даже обнаруживали её внешнее сходство с Индирой Ганди.»*⁶⁴

Шушы ук язмасында Роза ханым Чыңгыз Айтматовның талант тамырларында әнисенә дә өлеше барлыгын әйтә: *«Считается, что литературный дар Чингиз унаследовал от отца, большого рассказчика, темпераментного, яркого. Но и мама была незаурядным человеком. К ней тянулись. В годы войны, когда мы жили в Джееде, молодые женщины,*

⁶³ Юнысова А. «Татарстан» журналы. – 2009, гыйнвар, 47 бит.

⁶⁴ Айтматова Р. Слово Кыргызстана. – 1994, 10 декабрь.

чыи мужся ушли на фронт, без преувеличения, ходили за ней по пятам. Для них, неопытных, безграмотных, она была прямо-таки свет в окошке. Родители, родом из богатых купцов, дали ей хорошее образование. И потом она вращалась в высоких кругах...»⁶⁵

«Нэгыймэ апаның кайчан да булса бер этисенен туган якларына – Татарстанга кайтканы булдымы?» – дип тә сорадым. Юк, кайта алмаган ул анда, һәрхәлдә, теләге бик көчле булган. Берсендә хәтта инде жыенып та беткән, әмма бума өянәге башланып, каты авырып, урынга яткан... Мөгаен, улы Чыңгыз аңа бу сәяхәтне оештырырга теләгәндер, ул вакытта Айтматовка бөтен ишәкләр ачык иде бит... Әмма әнисенә әби-бабаларының туган туфрагын кайтып күрергә насыйп булмаган... Дөрестерме-юкмы, авыл хужалыгы институтын тәмамлагач, Кыргызстанда эш мәсьәләсендә проблемалар тугач (бәлки, аспирантурага алмагачтыр), Чыңгыз Айтматовны Казанга да эш эзләп кайтып караган, диләр, әмма ул монда урнаша алмаган. Роза ханым бу вакыйганы раслый алмады, мөгаен, болар хакында өйдә сөйләшмәгәннәрдер. Бишкәктә ишеткән кайбер хәбәрләр, гаилә серләре турында сорашмадым, күңеленә авыр булып, дидем, чөнки Роза ханым үзе дә авырый, әле больницадан гына чыккан иде...

Әйе, Нэгыймэ апа затлы, зыялы кеше булган, андагы эчке культура, әдәплелек кылган гамәлләрендә, кешеләр белән мөнәсәбәттә дә чагылган. Роза ханымның әйтүе буенча, ул бик гади, тәкәбберлекнең, кеше кимсетүнең, түбәнәйтүнең ни икәннән белмәгән. Ул балаларына да кешеләр белән мөнәсәбәттә гади булырга кушкан, югары урыннарда омтылмаска чакырган, күз алдында зур дан-дәрәжәләргә ирешкән Чыңгыз улына да шуны гел исенә төшереп торган. Татар морзалары нәселеннән, Арча князьләре токымыннан булган Нэгыймэ апа үзен чын зыялыларча тоткан, аның затлылыгы гадилегендә...

Алай да, Чыңгыз Айтматов төрле елларда Казанда булгалаган, татарлар белән аралашкан, без аның кайберләре турында инде югарыда яздык. Менә безнең кулда Кыргызстанда чыккан «ДА» журналы, аның Чыңгыз Айтматовка багышланган саны һәм анда татар язучыларының да истәлекләре урнаштырылган. Әйттик, филология фәннәре докторы Фоат Галимуллин аның Казанга узган гасырның житмешенче елларында, Урта Азия язучылары делегациясе составында килүен яза. Ә 2000 нче елны Чыңгыз Айтматов Казанга Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев чакыруы буенча улы Илдар белән килә. Фоат Галимуллин шул вакытта Илдар исеменен татарларда бик популяр булуын әйтә, аңа Чыңгыз Айтматов болай дип җавап бирә:

«Красивое привлекает все народы. Ильдар означает человека, имеющего родину, хозяина своей страны. Не только киргизский народ, но и мой род имеет непосредственное отношение к татарам. Я хотел, чтобы мой сын почувствовал тепло земли далеких предков.»⁶⁶

Шушы ук очрашуында Чыңгыз Айтматов татар халкының төрки халыклар мәдәниятенә, мәгарифенә керткән өлешенә зур бәя бирә.

«Он высоко оценит вклад татарского народа в развитие культуры и просвещения тюркских народов, – дип яза Фоат Галимуллин. – Особо

⁶⁵ Айтматова Р. Слово Кыргызстана. – 1994, 10 декабря.

⁶⁶ Журнал «ДА». – 2009, № 29, стр.26.

отметил труды татарских учёных Хусаина Фаизханова, Калима Рахматуллина, Мадины Богдановой, Абдулкаюма Мифтахова и других, сделавших многое для изучения великого киргизского эпоса «Манас».⁶⁷

Зур мөнбәрләрден татарлар турында зур сүзләр әйтмәсә дә, Чыңгыз Айтматов күңеленнән аларның зурлыгын, бөеклеген таныган, үзара сөйләшкәндә, моны искәртә торган булган. Журналның шушы ук санында татар язучысы Мөсәгыйт Хәбибуллинның «Песня друзей» дип аталган хатирә-мәкаләсе басылган, анда сүз Нәгыймә апа турында да барганлыктан, бу китапка аннан да бер өзек кертербез. Казанга бер килүендә, татар язучылары Чыңгыз Айтматовны кунакханәгә хәтле озата бара һәм чәй табыны янында Гариф Ахунов аның өчен бер жыр башкара. Ул жыр «Туп-туп итеп атлап килә, көмеш тояк тулпар атым», дип башлана да, ахырдә «Кемне сагынып жырлар жырлар идем, һай, Казаннарда син булмасаң!» дип тәмамлана. Чыңгыз Айтматовка бигрәк тә жырның соңгы сүзләре ошый, чөнки Гариф Ахунов аны «Кемне сагынып жырлар жырлар идем, һай, Бишкәкләрдә син булмасаң!» дип үзгәртеп тә жибәрә... Алар жырны бергә жырлый башлыйлар. Чыңгыз Айтматов жырның сүзләрен үзенә язып бирүне сорый, әмма Казан сүзен Бишкәккә алыштыртмый, Казан булып калсын, ди...

Жыр кыйссасы моның белән генә тәмамланмый әле. Еллар үткәч, алар тагы Мәскәүдә, язучылар кафесында очрашалар. Чыңгыз Айтматов Казан хәлләрен сораша, Мөсәгыйт Хәбибуллин аңа Сибгат Хәкимнең үлүен әйтә, ә ул Нәгыймә апаның яраткан шагыйре була. *«Я ведь тоже маму проводил в последний путь, – ди Чыңгыз Айтматов. – Уже тогда, когда я вернулся из Казани, мама была тяжело больна. Тем не менее, она расспрашивала меня о Казани с большим интересом. Я привёз ей пуховый платок. Она этот платок приложила к горячей щеке, а я ей спел вашу песню, рассказал о том незабываемом вечере. Мама слушала, чуть улыбаясь, будто представляла меня среди друзей-татар. Через два-три часа она умерла... Давай-ка споём опять «Песню друзей!» – «А можно ли здесь распевать?» – «Можно», – сказал великий писатель, не очень-то обращая внимание на посетителей.»*⁶⁸

Димәк, Нәгыймә апаның улыннан ишеткән соңгы сүзләре, соңгы жыр-моңы – татарныкы булган... Казанның мамык шәлен, татар бүлгән күкрәгенә кысып, мәңгегә күзләрен йомган... Улының үз милләтә белән тоташуына барыбер сөенгәндер ул, риза-бәхил булгандыр...

2000 елның июнендә Чыңгыз Айтматовның Казанга улы Илдар белән килүен язган идек инде. Шул вакыттагы бер сөйләшүне дә монда кертәсе килә. Казан журналистлары аларны аэропортка озата баралар һәм шунда Чыңгыз Айтматовның татар тамырлары турында да сорау бирәләр. Бу истәлекле очрашу һәм язучының җаваплары турында журналист Хәмзә Бәдретдинов болай ди:

«Дөнъяга кыргыз язучысы буларак танылган Чыңгыз Айтматовны, әнисе татар булганлыктан, халкыбызга да якынайтасы килгән иде. Аңа татарлык тамырлары турында да сорау бирелде.

– Әйтегез әле, әнигез Нәгыймә апа Татарстаннанмы?

Күңелгә якын уңай җавап ишетелде:

⁶⁷ Журнал «ДА». – 2009, № 29, стр.26.

⁶⁸ Журнал «ДА». – 2009, № 29, стр.27.

– Әйе, әни ягыннан туганлык тамырлары чынлап та моннан. Шуңа күрә менә улым Илдарны да алып килдем. Аңа әйттем: «Нәселдәшләрәң җиренә күз сал, алар – Казаннан!», – дидем. Тик якыннарым, язмыш ихтыярына буйсынып, Кыргызстанга барып чыккан, шунда төпләнгән. Әни Бишкәктә соңгы сулышын алды, шунда җирләнде.

Бельгия сәнгать академиясендә укучы Илдар, үзенең исеме телгә алынган, тыңлаучы булудан туктап, әңгәмәдәшкә әйләнде:

– Татарстанга беренче тапкыр килүем. Аның икенче Ватаным икәнлеген тойдым. Нәселдәшләрем моннан бит! Алар янына тизрәк әйләнеп кайтырга теләм!»⁶⁹

Һәм әйләнеп кайта монда Илдар, тик инде әтисез генә, 2009 елның язында, әнисе Мәйрәм һәм Роза апасы белән, Казанга Чыңгыз Айтматовны искә алу кичәсенә киләләр. Алар шулай ук Нәгыймә апаның әтисе туган авылда – Мәчкәрәдә дә булалар, Чыңгыз Айтматов үтәп өлгөрмәгән васыятьне алар үти...

Инде тагы Бишкәккә кайтыйк, чөнки әле ачыклап бетерәсе нәрсәләр бар, бирелмәгән сораулар калды. Бу нисбәттән Нәгыймә апаның якын туганы, пенсиядәге табиб, төбәк һәм нәсел тарихын өйрәнүче милләттәшбез Ринат Габделвәлиев тә безгә күп мәгълүмат бирде. Ул бу эш белән ярты гасырга якын шөгыйльләнә икән инде, Татарстан матбугатында да 90 нчы еллар уртасында Чыңгыз Айтматовның татар нәселе турында беренче булып ул язып чыкты. Ринат абый шулай ук Каракол, Бишкәк архивларында озака еллар эзләнеп, Габделвәлиевләр турында шактый нәрсәләрне ачыклай алган, бу хакта «Хамза из Мачкары, дед Чингиза» дигән китапта язган (Бишкәк, 2013). Без дә бу хезмәтебездә Ринат абыйдан алган мәгълүматларны шактый файдаландык, аңа зур рәхмәт!

Мин Ринат абыйга сорауларны Татарстаннан ук эзерләп бардым, чөнки аның «Хамза из Мачкары, дед Чингиза» китабын укып-өйрәнеп юлга чыккан идем. Әлбәттә, Нәгыймә апаның әнисе Газизәбану турында сүз күп булды: кем ул? нинди нәселдән? Ринат абый боларны өлешчә ачыклаган, әмма тулысынча түгел. Газизәбануның Исхак Габделвәлиев балдызы икәнлеген язган идек инде, ә Исхак хажи – Жидесу төбәгенең иң зур бәе, Хәмзә Габделвәлиевнең әтисенең энесе. Газизәбануның Семипалатинск шәһәрәннән, Шаһиев дигән байлар нәселеннән икәнлеген билгелә, дәрәс булса, ул Казакъстанның элеккеге башлыгы Динмөхәммәт Кунаевның әбисе белән бертуганнар булган. Чыңгыз Айтматовның татар әбисе тармагы тиешенчә өйрәнелмәгән, моны Казакъстанда яшәүче милләттәшләребез үз өсләренә алып әле.

Әлбәттә, мин Хәмзә белән Газизәбануның кайда җирләнүе, каберләренен ни хәлдә булуы белән дә кызыксындым. Ринат абый әйтүенчә, Хәмзә Габделвәлиев – Ташкентта, Газизәбану Нәмәнганда күмелгән. Хәмзәнең кабере өстенә инде күпкатлы өйләр салынган, Газизәбануныкы әле сакланган, әмма бу нәселдән ул каберләр белән башка кызыксынучы булмаган... Нәгыймә белән Түрәколның Караколдагы тормышлары турында да минем сорауларым шактый иде, чөнки Ринат абыйның язуынча, Нәгыймәнең ата-аналары аларның өйләнешүен хупламаган, алар хәтта

⁶⁹ Бәдретдинов Х. Мәгърифәт. – 2008, 13 декабрь.

шактый вакыт аралашмаганнар да. Ринат абый боларга өлешчә җавап бирде, мин аларны алдагы бүлекләргә язганда файдаландым.

Бу нәселне өйрәнгәндә, Ринат Габделвәлиевнең хезмәтләре белән танышып чыккач, мине тагы бер нәрсә гажәпләндерде – ул Айтматовларның дөньяда барлыгын бик соң – 1957 елда Фрунзегә килгәч кенә белгән. Ул югарыда телгә алган китабында, берничә урында кат-кат яза: *«Мы не разу не слышали о существовании сестры отца Нагимы апай»,* ди, *«Мы, трое сирот Фарид, Рустам и Ринат, дети Шарифа Хамзеевича Абдулвалиева в те далекие 30 годы 20 века даже не знали о существовании семьи Айтматовых. Мы, будучи близкими родственниками, жили параллельной жизнью, не ведая друг о друге, что в некоторой степени наложило отпечаток на многие годы вперед. Когда я пытался спрашивать у старших, где начало нашего рода – рода Абдулвалиевых, мне говорили: «Зачем тебе это надо, зачем тревожить мир усопших, зачем себя обрекать на пустые хлопоты. Того богатого прошлого уже не вернешь, а накличешь одни неприятности на свою голову?»*, я не останавливался, и *«утонул»* в пыльных архивах г. Фрунзе, г. Пржевальска, в библиотеке имени В.И.Ленина...»⁷⁰

Фрунзеда бик авырлык белән кеше почмакларында яшәп укып йөргәндә, Ринат Габделвәлиевкә: «Туганың Чыңгыз Айтматов – зур кеше, Талас студентларына ярдәм итә, ник сиңа ярдәм итми?» дип әйтә торган булганнар. Ринат абый, татарларга хас горурлык белән, «Мин үзем бу авырлыкларны ерып чыгарга тиеш», дип җавап биргән, ә күңелендә барыбер ярдәмгә өмет булгандыр, чөнки дөм ятим булган бит ул... Әле ярый Нәгыймә апа кулыннан килгәнчә ярдәм иткән, туганын күңел жылысыннан аермаган...

*«Мои сокурсники узнав, что Чингиз Торекулович мой двоюродный брат, удивились: «Почему он оказывает помощь таласским студентам, а тебе нет?» Я был для него только, как племянник его матери, таяке по киргизски. Я всех успокоил, чтобы не мешали моему принципу – не унижаться ни перед кем. Так и закончил успешно учёбу.»*⁷¹

Монда кыргызларның гасырлар буе чарланып килгән горәф-гадәтләрен дә әйтеп үтәргә кирәк «тәякә» – хатын ягыннан туганнар – алар нәсел туганнары түгел, һәм һәрвакыт бер читтә калалар. Монда төп урында – ир бала, аның ир туганнары, ир-ат нәселе генә хисапта һәм дәрәжәдә. Нәселдәге шул ир баланы саклап калу өчен, кыргызлар, бүрә өерә кебек, барысына да баралар, аны бөтен нәселләре белән саклыйлар. Чыңгызны да Түрәкол нәселе энә шулай кабул итә, аңа нәсел дәвамчысы итеп карый, иң авыр вакытларда үзенә сыендыра. Нәгыймә апаның янында кыз балалар гына булса, ул, бәлки, анда кайтмас та иде... Ә инде дүрт баласы белән иренен туган якларына кайтмыйча, башка жиргә китсә, бәлки, Чыңгыз мондый язучы булып житешмәс иде. Ә бәлки, Нәгыймә апа да бу хәтле авырлыклар күрмәс, газапланмас иде...

Әмма тормышның бар авырлыгын Нәгыймә апа барыбер үз өстенә ала, балаларын да, тормышын да үзе җигелеп тарта. Аларның Шекердән 1939 елда ук китүләрен, башта район үзәге Кировкада, аннан җиде ел Жәйдәдә һәм соңрак – 1953 елга кадәр Покровкада яшәгәннәрен дә онытмаска кирәк.

⁷⁰ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.35.

⁷¹ Абдулвалиев Р. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек: 2013. – стр.39.

Сугыш вакытында, Жәйдәдә вакытта, иң авыр заманнарда Нәгыймә апаның янәшәсендә бертуган апасы Гөлша була, аннан гомер буге Галия түтиенен татар килене һәм оныклары ярдәм итә. Хәер, бездә, татарларда, алай кискен итеп ир ягы, хатын ягына бүлү юк бит ул, барысы да туган, барысы да якын, барысына да кулыңнан килгәнчә ярдәм итәсең...

Тагы тел мәсьәләсенә әйләнеп кайтабыз. Ринат Габделвәлиевтән дә Нәгыймә апаның балалары белән кайсы телдә сөйләшүен сорыйм. Төрләчә булган, Чыңгыз үзе күбрәк кыргызча сөйләшкән, Нәгыймә апа татарча булырга тиеш. Ике төрки телнең якынлыгы, уртак сүзләрнең күп булуы аларга аңлашуда каршылык тудырмагандыр. Ә менә Нәгыймә апаның оныклары белән татарча аралашуын Чыңгыз Айтматовның олы улы Сәнжәр раслый. Казаннан Фрунзегә килгән журналист-язучы Асия Юнысованың «Сәнжәр, әллә сезнең белән татарча сөйләшеп буламы?» дигән соравына ул: «Әби белән үстем бит мин! Иң беренче һәм иң яраткан оныгы мин аның. Миңа исемне дә үзе кушкан. «Сарым», дип кенә йөртте ул мине. Бөтен акиятләрне дә миңа гына сөйләп бетерде»⁷², дип җавап бирә.

Әлбәттә, Нәгыймә апа туганы Ринат белән дә татарча аралашкан. Ринат абый Нәгыймә апа турында бик яхшы фикердә, аны зирәк акыллы, ярдәмчел, тугры, гадел һәм бик түзем итеп тасвирлый.

Ринат абый Чыңгыз Айтматовның бөек язучы булып формалашуында Нәгыймә апаның хезмәте, өлеше бик зур булуын әйтә, Нәгыймә апаның юбилее уңаеннан газеталарга биргән интервьюларында да ул шуны кабатлый: «О матери Ч.Айтматова мало говорят и знают, а ведь в становлении великого писателя и её большая (можно сказать, основополагающая) заслуга! От неё зависело, кем вырастут её дети...»⁷³ Шушы теманы ул газетаның алдагы санында да дәвам итә: «Значение мамы Чингиза Айтматова в его становлении как будущего замечательного писателя переоценить невозможно!» дип кабатлый.

Әмма бу теманы өйрәнгәндә, мин шуңа да игътибар иттем – Нәгыймә апа гел бер читтәрәк калып килгән кебек, беренче урынга ата белән ул чыккан. Моңы да аңларга була, Түрәкол үз заманында Кыргызстанда зур урыннарда эшлэгән, хаксызга юк ителгән, ә Чыңгыз – дөньякүләм танылган язучы... Әмма янәшәсендә Нәгыймәсә барга күрә Түрәкол шундый булган, янында анасы булганга, Чыңгыз исән калган һәм шундыйга әйләнгән... Әмма кыргыз халкындагы Ата култы, ир-ат култы өстенлек итү нык сизелә, гаиләдә һәм җәмгыятьтә хатын-кызның, бигрәк тә АНАның роле баялап бетерелми кебек, һәрхәлдә, миңа шулай тоелды. Нәгыймә Айтматованың шушы көнгә хәтле системага салынган биографиясе булмавын, тормыш юлының хронологиясе эшләнмәвен, аның юбилеега хөкүмәт вәкилләренең, кыргыз зыялыларының, дин эһелләренең килмәвен мин шулай гына аңлата алам...

Нәгыймә апаның юбилеена оныклары Әскәр Айтматов белән Әсән Әхмәтов та килгән иде. Әскәр – Президент Акаев заманында тышкы эшләр министры булган кеше, белеме буенча Шәрәк белгече, Кыргызстанда гына түгел, Евразия киңлекләрендә дә билгеле шәхес, хәзер ул халыкара фондның җитәкчесе, этисенен мирасын мәңгеләштерү буенча күп эшләр башкара.

⁷² Юнысова А. «Татарстан» журналы. – 2008, декабрь, 39 бит.

⁷³ Габдулвалиев Р. Газета «Кутбилим». – 2014, 3 октябрь и 14 ноября.

Аерым очрашуда ул да Нәгыймә апаны бик яратып искә алды, әбисе аны тәмле ризыклар белән сыйлавын сагынып сөйләде. Әсән дә әбисе һәм Чыңгыз абыйсы турында сәгатьләр буе сөйләп тора ала, алар аның өчен иң якын кешеләр. Әсән үзе дә яза башлаган, инде дүрт китап чыгарган, алар арасында Чыңгыз Айтматовка багышланганнары да бар. Димәк, нәселдән килгән чичәнлек дәвам итә, инде яңа формаларда дөньяга тарала...

Әлбәттә, бу юбилей тантанасы, иң беренче чиратта, татарларның «Туган тел» оешмасы теләге һәм тырышлыгы белән үткәрелде, чөнки Нәгыймә апа иң беренче чиратта, безгә, татарларга кирәк. «Туган тел» оешмасы аның 100 еллыгын да шулай зурлап уздырган булган. Бу урында Кыргызстан татарлары турында да кыскача мәгълүмат биреп үтик. Бүгенге көндә Кыргызстанда илле меңгә якын татар бар, аларның күпчелеге – 80 проценты шәһәрдә яши һәм яхшы урыннарда эшли. Югары белем алу буенча татарлар республикадагы бөтен милләتلәр арасында беренче урында торалар. Татарлар арасында А.Измайлов, К.Нигъмәтуллин, Р.Муксинов, М.Муксинов, А.Абдрахманова, А.Усманова, Т.Әюпов, Р.Тухватшин, В.Насыров, С.Байзакова, М.Әминова кебек танылган галимнәр, И.Ешмухамедов, А.Мухитдинов, З.Хәбибуллин, С.Мурсалимов, Э.Латыпов кебек билгеле зыялылар бар. Кыргызстанда менә инде 25 ел буе «Туган тел» дип аталган татар-башкорт мәдәният үзәге эшләп килә, аны 1998 елдан бирле Гөлсинә Үлмәскулова җитәкли, бу оешманы чын мәгънәсендә татарларның министрлыгы дип әйтергә була. «Туган тел» оешмасы каршында татар табибларының, татар мөгаллимнәренен, татар эшмәкәрләренен төркемнәре барлыкка килгән, үзешчән сәнгать түгәрәкләре һәм милли ансамбльләр эшләп тора.

Без китәр алдыннан Бишкәктә «Туган тел» оешмасында милләттәшләребез белән «Түгәрәк өстәл» утырышы уздырдык, алда торган максатларны билгеләдек, алга таба тарихыбызга да зур игътибар бирергә кирәклеген әйттек. Кыргызстанда гасырлар буе яшәгән һәм аның төп халкына әйләнгән татарлар турында фәнни хезмәтләр дә, әдәби китаплар да язар вакыт җитте. Бөтен кешелек дөньясына Чыңгыз Айтматов кебек талант иясен биргән Татар Анасы Нәгыймә Айтматова-Габделвәлиева исә әдәби әсәрләргә дә, тарихи хезмәтләргә дә, документаль фильмнарда да лаек, һәм моны татар халкы, Татарстан үзе эшләргә тиеш, бу фикерне без аерата ассызыклап әйттек. Һәм минем бу китабым шушы юлда бер адым булсын иде, милләтнең рухын күтәргә, нинди чорда да Кеше булып аякта калырга ярдәм итсен иде!

Бу китапка материал туплаганда, Кыргызстанда яшәүче галимә Әнисә Бикбулатова, Чыңгыз Айтматовның хатыны Мәйрәм Айтматова, милләттәшбез Жәмилә Хәмитова да кулларыннан килгәнчә ярдәм иттеләр, аларга зур рәхмәтләремне әйтәм! Шулай ук Кыргызстанның Жәләләбад шәһәрәндә 1992 елдан Нәгыймә Айтматова исемендәге аллея барлыгын, ә Татарстанның Кукмара бистәсендә 1нче номерлы татар гимназиясе 2008 елдан Чыңгыз Айтматов исемен йөртүен дә әйтеп үтәргә кирәк. Бу әле эшнең башы гына, алга таба Татарстанда да, Кыргызстанда да, гомумән, төрки дөньяда, Айтматовлар исемен мәңгеләштерү буенча зур эшләр башкарылыр әле...

Нэггыймэ апа турында без нэрсэ генэ эйтсэк тэ, нилэр генэ язсак та, төп фикерне аның балаларыннан да дөрөсрэк һәм яхшырак итеп житкерэ алмабыз. Әмма шунысы бар – алар барысы да рус телендә. Татар анасының балалары үз фикерләрен язма рәвештә чит телдә генә аңлата алулары милләтебезнең бүгенге аянычлы хәлен күрсәтә... Шуңа күрә бу китапны, бу язмышларны гыйбрәт итеп тә кабул итәргә кирәк. Юкка гынамы татарларда Туган телне Ана теле, диләр, Ана теле – ул Милләтнең дә теле һәм нигезе... Юкка гынамы Чыңгыз Айтматовның иң көчле образы – Маңкорт, ул – телсезлекнең, хәтерсезлекнең, мисезлекнең һәм милләтсезлекнең Жигани Символы... Бөтен кешелек дөньясына кисәтү...

Чыңгыз Айтматов – әсәрләре 176 телгә тәржемә ителгән, 80 миллион тираж белән басылып чыккан дөньякүләм танылган язучы, дипломат, Дәүләт бүләкләре лауреаты:

«Поклон Матери нашей! Каким мужеством, мудростью и преданностью своему родительскому долгу обладала она! Всё лучшее в нашей жизни и судьбах наших, включая наше образование, было достигнуто благодаря её труду и мужеству. Мать — это начало Родины, Мать — это родной язык, Мать — это совесть, вкушенная вместе с материнским молоком.»

Илгиз Айтматов, техник фәннәр докторы, геология һәм минералогия буенча дөньякүләм танылган галим, Дәүләт бүләкләре лауреаты, жәмәгать эшлеклесе:

« Мама, тебе, конечно, было очень трудно, гораздо труднее, чем кому-либо из нас. Но благодаря твоей устойчивости, большому мужеству, мы вышли в люди. И ты можешь быть спокойна и горда, как человек, до конца выполнивший свой материнский и гражданский долг перед семьей и обществом. Я не могу, как и каждый из нас, без благодарности к тебе вспоминать прошедшие годы».

Роза Айтматова, физика-математика фәннәре кандидаты, Кыргызстанда хатын-кызлар хәрәкәте лидеры, берничә китап авторы:

«Судьба нашей матери была удивительна: каждый период её жизни отличался от предыдущего. Это – любовь родителей, достаток в детстве, отрочестве и юности, возможность учиться в лучших мусульманских и русских школах. Это – приход советской власти и экспроприация имущества её родителей. Это – любовь с первого взгляда, счастливое замужество, хорошая семья и высокое положение в обществе. Это – репрессии, война, голод, тяжёлые послевоенные годы, болезни. Это – успехи сыновей и снова высокое положение в обществе благодаря сыну.

Есть женщины, которые не способны перенести тяжёлое горе, они слабевают, становятся скандальными, злыми, зачастую начинают злоупотреблять алкоголем. И есть женщины, которые не выдерживают испытание почётом и славой, пришедшими благодаря положению мужа или родственников. Они возносятся, становятся высокомерными, считают, что им всё позволено. Им ничего не стоит белое назвать чёрным и чёрное – белым. Они теряют облик человеческий.

И я благодарна судьбе, что она одарила нашу мать глубоким умом,

благоразумием и великодушием характера. Что бы ни случилось, она оставалась интеллигентной, ровной и объективной. Для неё все люди были хорошие, она не смотрела на их положение в обществе, на материальное состояние и на национальную принадлежность. Душа её не очерствела и не озлобилась. Благодаря этому она с достоинством перенесла все испытания – и горем, и счастьем.»

...Кыргызстанга сәфәребез тәмам...

Китабыма да нокта куяр вакыт житте. Мин күңелемнән инде яратып өлгергән бу биек таулар иле белән хушлашам, аның серле Ыссык-Күле, зәңгәр күзле бүреләре, ак боланнары, язгы торналары, төрки далалары, эчкерсез һәм кырыс дала-тау балалары – кыргыз халкы белән дә хушлашам... Авыр вакытларда бу таулар, бу халык минем милләтемне үзенә сыендырды, иле-жире, ризыгы белән бүлеште, гаиләсенә, нәселенә кертте... Рәхмәтләрем ана булсын! Минем милләтем дә бу илгә, бу халыкка гомер буге рәхмәтле булды, аның белән янәшә басып, шәһәрләр салды, жир эшкәртте, китаплар язды, дин таратты, балалар укытты, фәнни ачышлар ясады, шушы милләт белән кушылып, аңа затлы нәсел бүләк итте... Нәтижәсе булсын!

Хушыгыз, Тәңре тауларына тамыр жибәргән зәңгәр күзле татарларым, дөнья буйлап мәгърифәт нуры таратып йөргән китаплы күчмәннәрем! Бөек Ефәк Юлы буйлап татар авылларыннан чыгып киткән, Казаннан – Кытайгача кала һәм салалар салган, кыпчак далаларын һәм төрки балаларын иман нуры белән сугарган, кыргыз-кайсак, уйгыр-нугайлар белән кыз биреп-кыз алып, татар канын, татар акылын, татар данын инде башка кавемнәр белән дә бүлешеп, инде Киск Каз Юлы буйлап, мәңгелеккә күчеп барган, бөек милләтем!

Синең тарихың аша, шушы бер нәсел аша, дөньяга даһины тудырган Татар Анасы язмышы аша, мин бөтен милләтемнең язмышын һәм даһилыгын дөньяга сөйләргә теләдем...

Бу китабым татар һәм кыргыз халыкларының уртак тарихына, уртак язмышына, уртак улларына һәм кызларына, уртак даһиларына, уртак киләчәгенә багышлана...

Кешелекнең башында Ана тора...

Кешелекнең сагында Ана тора...

Аналар барында дөнья да булачак...

Бу эсәрәм дөньяның нигезе булган Аналарга багышлана...

Редакциядән:

Бу айда каләмдәшебез үзенәң юбилеен билгеләп үтә. Аңа исәнлек-саулык, иҗат уңышлары телибез.

ХӘТЕР ТЫНЛЫК ИГЪЛАН ИТӘ...

Бәхет кошы менә шушында

Тукай безгә язны алып кайта,
Жан жылысы бирә кышын да.
Ә Ватаным Татарстан минем,
Ата-бабам жире шушында!

Биләремә аяк баса калсам,
Яктыра да китә уйларым.
Тамыр тарта, озакладың, диеп,
Үпкәлидер сыман Болгарым!

Йөз ел тулды Татарстаныма,
Бәйрәм диеп санийм һәр айны.
Илаһи моң атлый янәшәдән,
Шигърь исән, халкым Тукайлы.

Татарстан, Тукай тарта безне,
Жан жылына шуңа кышын да.
Торган жирләр туган илгә тормый,
Бәхет кошы менә шушында!..

Бәрәңге

Син ачлыктан тартып алдың илне,
Коткаручы дигән атың бар:
Билдән ләмгә батып эзләделәр
Ябык язда хәлсез хатыннар.

Синең хакта төрле сүзләр йөри:
«Алып бара имеш, апкайтмый».
«Дөньяда иң тәмле ризык» диеп,
Юкка гына үзен мактатмый!

Үжәтләнеп алга алып бардың,
Туар таңга якты өстәдең.
Ярмаланып пешкән бәрәңгедән
Балкып торса иде өстәлең.

Жиңүгә дә саллы өлеш керттең,
Өмет эзләп, сиңа дәштең без.
Атлар хәлсез чакта сабан сөйрәп,
Жиргә яшыле орлык чәчтек без!

Нигъмәт мулдан бүген, табыннарда
Син өлеп торган чагында.
Кабыгыңны тапсак – сөенүләр
Хәтерләргә төште тагын да.

Туган туфрақ тартсын, кайтсын диеп,
Ходай безгә сине биргәнме?!
Яуда булганнардан сора менә
Төшләренә кердең, бәрәңге!

Билдән ләмгә батып эзләделәр
Ябык язда хәлсез хатыннар.
Һәрбер өйдә урын түрдән сиңа,
Коткаручы дигән атың бар!

Солдат хатыны

Рядовой да түгел, генерал да,
Погонның да юктыр алтыны.
«Жиңү» дибез икән, иң беренче
Сиңа рәхмәт, солдат хатыны.

Итәк тулы бала белән калдың,
Сыңар валчык кайчак капмадың.
Ирең илгә тугры булган сыман,
Иргә тугрылыкны сакладың.

«Бездә бар да әйбәт!» дидең һәрчак,
Авыр диеп кем соң сөйләсен?!
Хат ташучы керсә курка идең:
«Кара кәгазь генә килмәсен!»

Язалмадың, юкса сабыйларың
Ипекәйне төштә күрделәр.

Бер уч бодай өчен хатыннарны
Себерләргә азмы сөрделәр?!

Салкын мендәр генә сөйли ала
Яшәү кыенлыгын ир-атсыз.
«Әтисе!» дип каршы алдың аны,
Атлый алмаса да таяксыз!

Кайберләре һаман көтә әле:
«Тәрәз чиртер, – диеп, – багырем».
Бүгенгеләр, беләбезме икән
Солдат хатынының кадерен!

Рядовой да түгел, генерал да,
Погонның да юктыр алтыны.
«Жиңү» дибез икән, иң беренче
Сиңа рәхмәт, солдат хатыны.

Хәбәрсеzlәр кайта иленә

Аяз күкле Рәсәй туфрагында
Адым саен һәйкәл күренә.
Хәбәрсеzdән бүген хәбәр килде,
Герой кайтты туган иленә.

Кояш оялаган туган якта
Иминлектә таңнар атарлар.
Каһарманнар авыл саен бездә,
Йорт аралаш яши батырлар.

Хат ташучы кeргэч дэшми торды,
Тик пышылдап эйтте бeраздан:
«Ни эйтeргэ бeлмим, жаныкаем,
Табылмаган, ирeң, югалган...»

Кара кэгазь тоткан хатыннарда
Кайтыр дигэн өмeт китмэдe.
Яраланган медальоннар сөйлe,
Алар антка хыянэт итмэдe!

Кирлeгэчкэ хэбэр кайтып төштe,
Яурупаны Риза урады.
Житмеш өч ел кайтып житалмаган
Улын жирли энэ Урдалы.

Хэбэрсeзнe сызып ташламагыз,
«Билгесeз» дип эйтмэ ашыгып.

Ө кемлeгeн сөйлэп бирдe мeнэ,
Гади гeнэ солдат кашыгы.

Хэтер шэмe һаман исэн элe,
Кемдeр кeтэ газиз туганын.
Кем баласы, кемнeң этисe син,
Автоматлы солдат туганым?

Эзтабарлар көннe-төнгэ ялгап,
Армый-талмый сезнe эзлилэр.
Калучылар ишeк биклэмилэр,
Кайтырлар дип өмeт өзмилэр.

Узган сугыштагы яраларның
Өрнүлэрe элe үтмэгэн.
Соңгы солдат кабере табылмаган,
Сугыш элe, димэк, бeтмэгэн.

Гармунчы

Сиксәнeнчe кышын каршы алды,
Шул гомергэ сыйган бар моңы.
Кулларында яшътэш саналырлык
Алыштырмас сердэш гармуны.

Сигез яшe тулган мизгеллэрнe
Оныталмас, ахры, беркайчан.
Карлар эрү бeлэн эти кeшe
Гармун алып кайтты базардан.

Кара мунча хэтерлидeр элe,
Үзeк өзгeч бер көй уйнады.
Төнлeк аша чыккан «Наласа»ны
Бөтөн авыл йотылып тыңлады!

Энэ шулай Шәһит атлы малай
Гармун серлэрeнэ төшeндe.
Кыңгыраулы дуcты сөйлэп бирдe
Моңсыз торалмавын кeшeнeң!

Ө этисe яуга китeп барды,
Үсмер улы тынмый уйнады.
Типсэ тимeр өзeр ир-егeтлэр
Жырлап киттe, инлэп урамны:

«Бeз өйлэрдэн чыккан чакта
Капкаларны япмагыз.
Бeздэн калган балаларны
Кимсeтмэгeз, какмагыз!»

Кимсeтүлэр онытыламыни?
Кагулар да читлэп үтмэдe.

Үгeз жигeп, жирнe сөргэн чакта
Таянырга эти житмэдe.

Ө энилэр ничeк түздe икэн,
Азмы михнэт, эйтчe, күрдeлэр?
Бер уч бодай өчeн газизлэрнe
Салкын Себерлэргэ сөрдeлэр.

Узган сугыш күпмe сабыйларны
Үксeз иттe, ятим калдырды.
Салам башлы өйлэр яу узгач та
Кайтыр диeп, чыра яндырды.

Габдeрэф өйгэ кайталмады,
Шыңшы-шыңшы кичтэн эт өрдe.
Хат ташучы дэшми-тынмый гына
Кара кэгазь – кайгы китeрдe.

Жиңүгэ дe житмеш биш ел тулды,
Бакыйлыкка күчтe эни дe.
Үткәннэрнe күрeгeнэ жыйган
Тальян гармун исэн бүгeн дe!

Нәни илнeң былбыл-сандугачы
Алып кайта узган елларга.
Гармунчыга шулай язылгандыр,
Ул уйнарга тиeш, уйнарга!

Бер үкeнeч тынгы бирми ана,
Була шундый моңсу минутлар.
Икe улы нигэ кызыксынмый,
Уйнамыйлар нигэ оныклар?!

Жан дускаем, гармун, синең язмыш,
Киләчәгең керә гел уйга.
Чормаларда тузан жыярыңмы,
Озатырлар, бәлки, музейга?..

Типкеләрең исән әле, шөкер,
«Шөгөр» көн уйнап өздөрә.
Ныгытып тартсаң гыжлау ишетелә,
«Йөрәге» дә үзен сиздерә...

Соңгы таңы кояш алып килде,
Бәгыренә өмет сылады.
Алты яшылек онык кайту белән:
«Гармун кирәк!» диеп елады!

...Шомырт чәчәк аткан язгы кичтә,
Ай елмаеп чыккан чагында,
Тимер капкаларның биген ачып
Тальян гармун сайрый тагын да!

Утыргычта мөлаем яшә егет
Моңның бөеклеген сиздерде.
Гасырлардан килгән бай мирасны
Авылдашларына сөндерде!

«Герман жыры»н сузар, Жиңү биргән
Ерак бабасына баш ияр.
«Галиябану»га тартым сылу кызны
Хәлил сыман, беләм, ул сөяр.

Ак күбәләк кунар иңнәремә,
Яхшы фал дип моны табасы.
Жаны күбәләккә эверелеп,
Сөенәчәк шулай бабасы!

Моң уйдыгы татар авылында,
Моңсөярләр аны табарлар.
Гармунчылар әгәр исән икән,
Милләт имин, димәк, татар бар!

Егерме икенче июнь

Шундый көн бу, баш киemen
Салмыйча һич ярамый.
Хәтер тынлык игълан итә,
Сандугач та сайрамый.

Һәр өйгә, һәр гаиләгә
Кара кәгазь кергән көн.
Сабыйларга, тол анага
Кипмәс яшьләр биргән көн.

Житмеш биш ел тулып узды,
Канлы-шомлы жиңүгә.
Кайтмый калган солдатларны
Һаман көтәбез нигә?!

Таң атуга һәйкәлләргә,
Яңа чәчәк саласы.
Сиксән яшен «бәйрәм итә»
Ятим солдат баласы...

Югалтуларга бәрелеп,
Әрни яраларыгыз.
Мин киләчәк өчен сорыйм
Хәтерне кайтарыгыз!

Кояшка да чык сарылган,
Сандугач та сайрамый.
Шундый көн бу, баш киemen
Салмыйча һич ярамый!..

Равилә
Шәйдуллина - Мурат

КАРТ ШОМЫРТ ХАТИРӘСЕ

РОМАН

* * *

Йөзембикә абыстайның үзләре белән бергә яшәве Габдрахман хәлфә гаиләсе өчен тынычлык алып килде. Бу абыстай, әйтерсең, барлык татар хатын-кызларының сабырлыгын, чисталыгын, зирәклеген, уңганлыгын үзенә туплаган. Авыр эштән өзлегеп, ачлыкка, ялангачлыкка түзә алмыйча тәмам төшенкелеккә бирелгән чакларында, ул үзенң тыныч, салмак тавышы белән күгәрчен кебек гөрләп янәшә-тирәдәгеләрен юата. Үзенә ничек кенә авыр булмасын, йөзенә сабыр елмая галәмәте чыгарып:

– Бәбкәм, чү, аз гына түз, авырлык артыннан жинеллек килә ул. Тормыш карадан гына тормый. Алда якты көннәр дә күп булыр. Күрәсеңме, Әминәбез нинди сау-сәләмәт булып үсеп килә! Сабыр канатларыгыз сынмасын, оланнар. Пәйгамбәрәбез авыр сабырлы булган. Аллаһ сабырлыкны ярата, – дип, гаиләдәгеләренң күңелен күтәрә.

Чынлап та, Әминә инде биш яшен тутырган, карлыгач канатыдай кара күзле, озын керфекле матур кыз, үзенң чыркылдап көлүе, шуклыгы белән эштән арып-талып кайткан эти-әнисенң барлык кайгы-хәсрәтләрен оныттыра. Ә абыйсы Рәшит өчен ул бер курчак кебек. Инде ун яше тулган түгәрәк йөзле малай, сөңдесенә ул-бу булмасын дип, кызчыкны күз уңыннан ычкындырмый.

Габдрахман хәлфә белән Йөзембикә абыстай, жиренә житкереп, барлык шартларына туры китереп, мәрхүм Мифтахетдин белән Гөлжамалның искә алу ашларын уздырдылар. Жир кебек кара ипи кисәкләрен өстәлгә куеп, Йөзембикә карчык жыеп киптергән әллә ниткән хуш исле чәйләр эчеп, мәрхүмнәр рухына багышлап, Коръән укудылар, дога кылдылар. Себергә бергә, бер вагонда килгән мөселманнар, гаилә булып, бер-берсенң хәсрәтләрен, юк-бар сөенечләрен уртаклашып яшәделәр. Тик аларның да инде бик азы калып бара.

Беркөнне Йөзембикә карчык:

– Безгә Мифтахетдиннәр земләнкесенә күчәргә кирәк, – диде. – Чөнки Рәшит тә исәйде, Камил инде житкән жегет булды, шуңа күрә алар

земләнкесенә күченү мәслихәт булып. Бу турыда хәлфә үзе дә уйлап йөри иде. Шуңа күрә бүген мәрхүм Мифтахетдиннәрне алыштырырга Татарстаннан яңа килгән мэхбүсләргә үзләренең жир асты йортларына күченеп килергә тәкъдим итте. Бу яшьләр Габдрахманнар килгәч тә торган озын, дүртәр катлы сәндәрәләр тезелгән, ашык-пошык кына такталардан каккалап-суккалап корылган баракта урнашканнар иде.

– Улым, анда кыш чыга алмассың, хатының да яшь кызлар кебек кенә. Жир асты йорты булсын, идәне жир булсын, барыбер үз почмагың була инде ул. Әле ул баракларда чаршау-мазар корырга да рөхсәт итмиләр. Мин гаиләм белән ике ай яшәп карадым. Әле ярый, теләгән кешегә земләнке казып керергә рөхсәт бирделәр. Мин илгә кайтып киткәннәр земләнкесенә күчәм, ә сез минекенә күченегез, – дигәч, яшьләр тыннары-көннәре бетеп сөенделәр һәм шул көнне үк Габдрахманнар земләнкесенә күчеп килергә булдылар.

– Рәхмәт сезгә, бик зур рәхмәт, агай! Тик бу кыз минем хатыным түгел, минем сөңлем, – диде егет. Болар абыйлы-сөңелле райком секретаре балалары булып, әтиләрен төрмәдә «Англия шпионы» дип гаепләп атып үтергәннәр, йөрәк авырулы әниләре шул кайгыдан үлгән, ә балаларын Себергә сөргәннәр. Шулай итеп, гаиләләре таркалган, клуб хәтле зур йортларыннан мәктәп ясаганнар. Абыйсы – озын буйлы, киң жилкәле егерме яшьлек егет – Казанда университетта укыган, ә сөңлесе – талчыбыгы кебек сылу гәүдәле, аксыл чөчкө, зәп-зәңгәр күзле, ак йөзле, әле балалыгы да чыгып бетмәгән Зәйнәп быел мәктәпне тәмамлап, Казанга университетка керергә, мөгаллимә булырга жыенып йөргән жирдән көтмәгәндә-уйламаганда, шушы кеше ышанмаслык хәл килеп чыккан. Ничек инде укымышлы, уңган-булган әтиләре Англия шпионы булсын, ди?! Ләкин алданрак кулга алынып, төрмәдә утырган райкомның өченче секретаре, сорау алганда:

– Без беренче секретарь Вәкил Әхмәтов белән бергә Россиягә каршы шпионлык иттек, секретлы документларны, эзерләп, Англиядән килгән агентка тапшырып тордык, – дип күрсәткән.

Икенче көнне әтиләрен караңгы төндә кара машинага утыртып алып киткәннәр. Шул китүдән кайтмаган, Казан төрмәсендә хөкөм ителеп, өч көннән соң атканнар.

– Шул хәлне ишеткәч, әни сыгылып кына төште. Инфаркт, диделәр, – дип сөйләде Госман.

Ә Зәйнәп әледән-әле алсу иреннәрен очлайтып, уч төбенә өрәп ала. Габдрахман сулкулдап торган кызның кулларына карап алды. Кызның уч төпләре туналып бетеп чиләнгән, яралары сөягенә хәтле төшкән иде.

– Әй бала, бала! – диде Габдрахман. – Хараплар иткәнсең бит кулларыңны, бетергәнсең. Инде нишләрсен?

Шунда ялгызы калган Нәфисәсә исенә төшеп, тамагына төер утырды. Кайларда гына йөрисең икән син, кызым? Син дә кайлардадыр интегеп йөрисеңме, әллә Солтангәрәй эзләп табып, тормыш корып, матур гына яшисезме? Әти-әниләрегезнең кадерләләре ләбаса сез. Нишләде бу дөнья, нинди хәлләргә төште адәм балалары?!

– Кызым, – диде ул сүзен дәвам итеп, – бүген абың белән безнең

земләнкегә килегез. Анда Йөзембикә абыстай әллә ниткән үләннәр жыеп, дарулар ясый. Бик күп кешеләр, берәр жирләре авыртса, безгә килә. Кайтканда, кая барырга икәннен күрсәтермен. Кичкә әйберләрегезне дә алып килегез, шунда яшәп тә калырсыз. Бу кулың белән син бүген эшли алмассың. Планыгыз да тулмагандыр. Беренче көннәрне ияләнмәгән килеш бик авыр шул, – дип, улы Камил янына китте.

– Үлгәннәр урынына яңа тоткыннарны китергәннәр. Яп-яшь кыз бала, абыйсы егерме яшьлек егет. Райком секретаре балалары, этиләрен атканнар, әниләре шул хәсрәтне күтәрә алмыйча үлгән. Кызның кулы чиләнеп беткән, бияләе юк, – дип авыр сулап, пычкысына ябышты.

– Әти, минем уч төбе күнгә әйләнгән инде. Миңа берни булмас, үз бияләемне илтөп бирим, – диде Камил, әтисенең күзләренә карап.

– Илт, – диде Габдрахман, – әле безнең тотылмаган берәр пар бияләебез бар. Баланың кулы беткән, хараплар гына булган.

Камил сакчылар юкмы дип як-ягына каранып алды да яңалар янына китте.

– Әссәламегаләйкүм, кардәшләр, – дип, егет белән кул биреп күреште. – Камил.

– Ә мин – Госман, – диде киң жилкәле, озын буйлы егет, – һәм сөңлем Зәйнәп.

Камил кызга күтәрелеп карады да әйтәсе сүзен әйтә алмыйча тотлыгып туктап калды. Кызның моң, хәсрәт тулы зәңгәр күзләренә кереп адашты егет. Әйтерсең, аяк астында жир убылды, тайганың чыршы, эрбет агачлары өстенә авардай булды. Көч-хәл белән генә үзен кулга алып, бияләйләрен сузды.

– Мәгез, кулыгызга киегез, – диде һәм рөхсәт тә сорап тормыйча, кызның кулларын учларына алды. – Ай-яй! Сөзгә бүген урман кисәргә ярамый, Зәйнәп. Жәрәхәт сөягегезгә кадәр төшкән бит. Ничек түздөгез? Бияләй бирмәделәрмени?

Кыз өчен абыйсы җавап бирде:

– Юк, әлегә бияләйләр бетте, диделәр. Яңа партия килгәнче булмагач икән. План тутыра алмыйбыз, Зәйнәп мондый авыр эшкә өйрәнмәгән. Бу эш уналты яшьлек кыз балага түгел, безнең кебек егетләр өчен дә авыр.

Камилнең – унжиденче яшенә чыккан, беренче тапкыр кызлар кулын тотып караган, кызның зәңгәр күзләренә кереп адашкан егетнең – Зәйнәпкә булышасы килеп, йөрәге дулап типте. Әле беренче тапкыр күргән бу гүзәлнең бөтен авыруларын үзенә алырга теләгәндәй:

– Сөз сакчылар күргәндә эшләгән булып кыланыгыз, тик кенә эшләмичә басып торсагыз, Алла сакласын, алар үз эшләрен яхшы беләләр, әллә нинди этлекләр эшләрләр. Мин эти белән киңәшөп карыйм әле, – дип, хәлфә ягына таба атлады. Шул минутта Камилнең тормышы асты-өскә килде. Йөрәге болыннарда чабып йөргән яшь колындай каядыр ашкынып типте, жанын-төнен моңарчы татымаган әллә нинди ләззәтле, татлы хис чолгап алды.

Беренче тапкыр күргәндә, матур булып тоелган, ылыс исләре бөркелөп торган урман, тоткыннарга башта жәннәт булып тоелган Себер, ә соңыннан кеше көче житмәслөк газалпы, ачлы-туклы тормыш, үзәкләргә үтеп, каннарын эчүче черкиләр белән тәмугка әйләнгән урман бүген Камилгә шундый да

матур һәм гүзәл булып күренде ки, әйтерсең, инде өзелергә торган буыннарын зәңгелдәтеп тарттырып авыр хезмәтгән тимергә әйләндереп агач кисәсе юк. Күзләрен күтәреп, күккә карады егет. Зәйнәп күзләре кебек зәп-зәңгәр күк йөзөндә сирәк-мирәк кенә болыт мөндәрләре йөзеп йөри. Енисей елгасы өстендә каядыр чакырып, өзелеп-өзелеп, акчарлаklar кычкыра. Өздөрөп-өздөрөп, кошлар сайрый. Тукта әле, бу кошлар элек тә сайрагандыр бит? Тик егет аларны ишетмәгән. Ул бары тик чыж-чыж итеп яңгыраган пычкы һәм «тук-тук» дип, көннәр буге тукылдаган балта тавышын гына ишетә иде. Тайганы яңгыратып, гел бертөрле аваз килә: «чаж-чож», «чаж-чож», «тук-тук», «тук-тук»... Ә башта бер үк сүзләр кабатлана: план-план, ипи-ипи, план-план, паёк-паёк. Дөньяда тагын әллә нинди хисләр бар икән бит! Дөньяда зәңгәр күзле, талчыбыгы кебек кенә зифа буйлы Зәйнәп исемле кыз яшәп яткан! Ә Камил белмәгән. Шул чибәр кыз белән танышу өчен, Красноярскига кадәр килеп, шушы жәһәннәм утын үтү кирәк булган.

Ничек инде бер гаепсез Зәйнәпнең йомшак нәфис кулларына пычкы-балта тоттырырга була? Камил, тупасланган уч төбөндә әле дә Зәйнәп кулларының жылысын тоя. Һәм күк йөзе кебек зәңгәр, төпсез күз карашын! Бу караш, гажизләнеп, ярдәм көтеп, егетнең күзләренә төбәлгән!

Камил әтисе янына килеп жите дә пычкысына тотынды.

– Бияләенне бирдеңме? – дип сорады әтисе.

– Әйе, тик аның кулларын бияләй генә коткара алмас. Жәрәхәте сөягенә кадәр төшкән! Япъ-яшъ кыз бала, күп булса – уналтыдадыр. Әти, исән калмас ул кыз, – дип, Камил жен ачулары белән пычкысын тарта башлады. Үзенә таба тарта да, бар көченә әтисенә этә. Көне буге эшләр арыган, сулкылдап сызлап торган беләкләренә жиһанның әллә нинди көчләре әйләнеп кайткан диярсең! Егетнең күңелендә моңарчы беркайчан да татымаган хисләр уянып, жанын алгысытты.

Караңгы төште. Акрынлап кына пычкы, балта тавышлары тына башлады. Тик сирәк-мирәк кенә кайдадыр көчәнеп гыжылдаган пычкы чыңы ишетелә. Бу инде санаулы көннәрен яшәүче, тәмам хәлсезләнгән тоткынның жаны тәнненнән чыга алмыйча, соңгы көчен жыеп тартышып гыжылдавы. Чыж-гыж, чыж-гыж, аз гына, чүт кенә, план-план, паёк-паёк... Тоткыннарның жаннары тартыша – яшисе килә.

Бүгенге нормалары да тулды. Этен житекләп килгән сакчы, әрдәнәләп өйгән юан-юан агачларны үлчәдә дә уртак өемгә өяргә әмер бирде һәм тайга эченә, көчәнә-көчәнә пычкы тартып азапланган мэхбүсләр ягына кереп китте. Габдрахман белән Камил, тигезләп киселгән бүрәнәләрне икесе ике башыннан тоттылар да Енисей буена түгел, черәшә-черәшә пычкы тарткан Зәйнәпләр ягына юнәделәр. Агачларны чамалап, планга житерлек итеп ташып бетергәч, калганын «общак»ка ташыдылар. Сакчы кире әйләнеп килгәндә, соңгы агачны Енисей ягына илтә баралар иде.

– Аллага шөкер, сизмәде, – диде Габдрахман, куанып. – Бу балаларга булышмый булмас, бетәр болар. Мөселман кардәшләр бит. Бер-березбегә булышып кына, бу мэхшәрдән котыла алачакбыз. Әйдә, яңалар белән бергә кайтыйк әле. Әнә, кискән агачларын тапшырып кайтырга жыеналар.

Алар килеп житекәндә, Госман белән Зәйнәп бараклар ягына таба китеп баралар иде. Габдрахман белән Камилне күрөп көтеп алдылар.

– Рәхмәт сезгә, – диде Госман. – Коткардыгыз. Сеңелкәш бөтенләй бетәшкән иде.

Зәйнәп, оялып кына күзләрен күтәреп, Камилгә дәште:

– Бик зур рәхмәт.

– Дәү үс! – диде Камил, Нәфисә апасына охшатып. Апасы, Камилнең рәхмәт әтүенә шаярып, гел: «Дәү үс, энем!» – дип, малайның башыннан сыйпап куяр иде.

Кызның яралары чиләнеп торган учларын кулларына алып, жылы тынын өреп, яраларының авыртуын киметәсе килде Камилнең. Ләкин «дәү үс» дигән сүздән башка берни әйтә алмады. «Дәү үс», имеш. Мыскыл иткән кебегрәк килеп чыкты...

Менә тиздән алар икесе ике тарафка китәчәкләр. Зәйнәп – шыксыз бараклар ягына, Камил – үзләренең земләнкесенә таба. Егетнең бу кыздан бер генә дә аерыласы килми. Үзенә бу халәтен аңлый алмый да аптыраудан гажиз булып, алга атлый.

Озак кына сүзсез бардылар. Аерылышыр вакыт житкәч, Габдрахман Госманга дәште:

– Әнә күрәсезме, бу яктан барганда, уң яктан алтынчы земләнке безнеке булып. Әйберләрегезне алып килегез. Безнең земләнкәгә күчәрсез. Зәйнәп, кызым, Йөзембикә апаң учларыңны майлар. Шифалы үлән чәйләре эчерер. Бер дә кайгырмагыз, инде язларны күрдәк, Аллага шөкер. Кышын югалтуларыбыз чиксез күп булды. Улым Камил, яшьләргә каршы алырсың, – дип, үзләре кайтасы сукмакка юнәлде.

– Ярар, әти, каршы алырмын, – диде Камил, йөрәгенә дөпелдәве үзенә ишетелеп. – Килегез, Госман, бергә-бергә жиңелрәк булып, – дип, әтисе артыннан атлады.

Аллакаем, менә бит нинди бәхет! Бу аксыл чәчле, тирән күлдәй зәңгәр күзле Зәйнәп аларның күршесендә генә торачак! Камил аны көн саен күрәчәк! Нәрсә булды бу дөньяга? Нәрсәләрдер үзгәрде. Хәтта көне буе пычкы тартып, балта белән чыршы ботакларын чабудан, скрипка кылыдай зыңлап торган беләк сеңерләре да сызлавыннан туктаган кебек булды. Ләкин йөрәгә кысылып-кысылып тибә. Тик бу – икенче төрле, бөтен тәнгә әллә ниткән ләззәтле, татлы хис, рәхәтлек тарата торган сулкулдау. Камил, азрак атлагач, яшьләр киткән озын бараклар ягына таба борылып, ничектер үзеннән-үзе, ихтыярысыздан борылып карады. Менә хикмәт – Зәйнәп тә әллә Камилнең йөрәк тибешен ишетеп, әллә болай гына туктап, уңайсызланып кына кул болгады да тиз арада юлын дәвам итте.

Беренче мәхәббәт, нинди мөкатдәс һәм саф хис син! Кайда гына булма, нинди генә авыр хәлләрдә калма, син барыбер гашыйкларны эзләп табасың да, утлы, ләкин гажәп ләззәтле ялкынында яндырасың, йөрәкләргә җилкетәсең! Сөйгәнәң атлап үткән сукмаклар да сиңа шундый якын тоела.

Исемен Зәйнәп диде, Зәйнәпбанудыр инде. Камилнең күңелендә Ялантау чишмәсе буендагы уенда егетләрнең тальян тартып жырлаулары яңгырады:

– Ал Зәйнәбем, гөл Зәйнәбем, рәхәт үтсен жәйләрең!

Бу жырға, чутылдап, сандугачлар кушыла, һәм челтер-челтер чишмә тавышы да шул ук жырны кабатлый кебек. Юк, әле ул малай чагында жырны да, тальян гармун тавышын да аңларлык хәлдә булмаган икән.

Ул бу көйләрне, жырның сүзләрен колагы белән ишеткән, ә йөрәге аша үткәrmэгән. Чишмә буендагы ул жырлы-биюле уеннар, күңелендә янә яңарып, бүген дә жанын айкадылар.

Ул туган авылы Алансуда, имеш. Шәфәккәне алландырып, Кыйгасар басуы өстен кызгылт-алсу төскә манып, кояш баеганын көтә, дилбегә буе озын көнне үткәрә алмыйча тилмерә. Аруга кия торган киёмнәрен киеп, чишмә буена кичке уенга төшәргә жыена. Чишмә буена Зәйнәп тә төшәр микән? Беренче тапкыр Себер тайгасында күргән сылу Зәйнәпне күңеле белән Алансуның сандугач моңына күмелеп жырлый-жырлай аккан Ялантау чишмәсе буена кайтарды да куйды Камил.

Әнә Зәйнәп, Нәфисә апасы кебек, читекләрен, күкрәк турыларына каеп-каеп, канәфер чәчәкләре чигелгән альяпкыч, балитәкле күлмәкләрен киеп, алмалы көянтәсенә чиләкләрен асып, чулпыларын чыңлатып, чишмә буена төшөп килә. Камил аның читек жырлавын да ишетә кебек...

Әтисенен:

– Улым, әйдә ашарга барып килик, – дигән тавышына айнып китте. Шунда гына ачылыктан күкрәк астының сулкылдап авыртуын сизде.

Юк икән бит. Алансу да юк. Жырлай-жырлай агып яткан Ялантау чишмәсе дә, Ялантауга кунган ай да юк икән. Алмалы көянтәләренә чиләкләрен асып, читекләрен жырлатып, суга баручы Зәйнәпбану да юк. Өстәнә ишелеп торган, сөңге кебек башларын зәңгәр күккә терәп үскән, үзләренә гаскәр кебек кырыласын көтеп торган йөзьяшар чыршы, эрбет агачлары гына бар! Ачлы-туклы, тәмам хәлдән таеп, интегеп, этләрдән таланып, сакчыларның катлы-катлы итеп сүгенүләрен ишетеп, мылтык түтәләре белән кай жиренә туры килсә, шунда оруларын, шул этләр каршында тезләнеп басып торучы ләгънәт төшкән каторжаннар тормышы бар икән. Һәм авыр эштән уч төпләре сөягенә кадәр суелып кергән, авыртуына түзә алмыйча, тавышсыз-тынсыз гына сулкылдап елап торган төпсез зәңгәр күзле сылу Зәйнәпбану бар икән. Жир йөзәндә Татарстаннан Себер тайгасына куып китерелгән, интегә-интегә урман кисүче ике яшь йөрәк бар икән! Һәм алар, үз ихтыярларыннан башка, мәхәббәтләрен эзләп тапканнар!

Камил әнисе Зөһрә янына барып ашап-эчеп алгач, үзләренә земләнкеләренә кайтты да тизрәк яңаларны каршы алырга чыгып китте.

Мәче башлы ябалакның ара-тирә ухылдап куюы, нәрсәнендер туркылдавы да йөрәкләргә бер рәхәтлек бирә төсле. Күк гөмбәзе йолдызлар белән тулган. Тулган айның аксыл нурлары төнге тайганы коендыра. Чыршылар, әллә нинди әкияти бер кыяфәткә кереп, йолдызлы күккә карап, уйга чумганнар. Камил акрын гына адымнар белән кырый-кырыйларын йомшак мүк капланган сукмак буйлап атлады. Сукмак шулкадәр йомшак, һава күкрәк тутырып суларлык чиста, бөтен жирдә ылыс исе аңкый.

Ай нурында акрын гына үзенә таба атлап килүче яшьләр күренде. Кин жылкәле абыйсы кырында Зәйнәп бигрәк тә кечкенә булып күренә. Бер учка сыярлык нечкә билле бу кыз болан баласы кебек сылу иде. Камил аларны үзләренә земләнкеләренә алып керде.

Әле әниләре эштән кайтмаган. Ул иң соңыннан гына, арып-талып, тәмам эштән чыгып кайта да, намазларын укып алгач, топчанга барып

ята. Беркайчан да зарланмый. Бары тик үзенә килеп сарылган Әминәсен кочагына алып:

– Әй балакаем, әле дә сез бар дөньяда! – дип, Ходайга рәхмәтләр әйтеп йоклап китә. Әтиләре балаларга шауламаска куша.

– Әниегезне уятмагыз, ул арыган, тыныч кына утырыгыз, – дип, Корьән укый. Шул минутта земләнке яктырып киткәндәй була. Әтиләренә куе матур тавышы жир асты йортларын сандугач оясына әйләндерә дә куя. Әйтерсез, алар тоткыннар түгел, әти-әниләре һәм инде үз әбиләренә әйләнгән Йөзембикә абыстай белән Алансудагы зәңгәр чарлаклы йортларында яшәп яталар. Әтиләре: «Иртәгә бәйрәм түгел, әйдәгез йоклыйк», – дип утны сүндереп яткач та озак итеп мәкам белән Корьән укуын дәвам итә.

Бүгенгә кадәр шулай булды. Берсенә берсе игезәкләр кебек охшаган көннәр, атналар, еллар узды. Ө хәзер Камил өчен барысы да үзгәрде...

Зәйнәп белән Госман, кыяр-кыймас кыны атлап, земләнкегә керделәр дә: – Әссәламегаләйкүм! – дип исәнләшеп, ишек катында туктап калдылар. Йөзембикә абыстай:

– Әйдүк, әйдүк, оланнар, әйдәгез, түрдән узыгыз, – дип, яшьләренә үз янына чакырды.

Земләнкедә тыгыз иде. Өнә иң читтә Әминә, карлыгандай күзләрен ялтыратып, керүчеләренә күзәтә. Рәшитнең үз эттәхияте. Әллә нинди тимерчыбык табып кайткан да шуны бөгеп, кармак ясау турында хыяллана.

Госман белән Зәйнәп Йөзембикә карчык янына килеп урнаштылар.

– Без бүген Мифтахетдиннәр йортына күчәбез, ә яшьләр безнең йортта калырлар, – диде Габдрахман. Земләнке димәде, «йорт» диде. – Әйбер-караларны жыгыз да... Йөзембикә абыстай, Зәйнәпбануның кулларын карап ал әле, хараплар гына булган, тәмам эштән чыккан, – дип, сүзен тәмамлады.

Абыстай, кызның кулларын учларына алып:

– Ай-һай, кызым, – дип, уч төпләрен үзе ясаган майлар белән майлап, ниндидер үлән яфрагы япты да кәфенлегеннән бер тасма кисеп алып бәйләп куйды. Аннан үзенә тыныч, сабыр тавышы белән: – Төзәлер, Алла теләсә, төзәлер. Икенче юлы бияләй кимичә эшлисе булма, балам, кулсыз калырсың, – дип, Зәйнәпкә нарат сагызы исе килеп торган куе коңгырт төстәге төнәтмә бирде. – Мә әле, Зәйнәпбану кызым, эчеп куй, авыртуны баса торган чәй бу, шунда ук хәл кереп китәр, Аллахның рәхмәте киң, – диде.

Габдрахманнар әйберләрен жыя башладылар. Әниләре кайтып кергәндә, Мифтахетдиннәр земләнкесенә күчәргә эзерләнеп беткәннәр иде инде. Камил, үз өйләреннән чыгып китәсе килмәсә дә:

– Сау булып торыгыз, – дип, ишеккә таба юнәлде. Ярым караңгы жир асты йортын балкыткан Зәйнәпбану алар куышында калды.

Зәйнәпнең күзенә озак кына йокы төшмичә азапланды. Камилнең елмаюын, күз карашының жылылыгын оныта алмады. Кызганып кына карады микән егет? Моңарчы бервакытта да белмәгән, тоймаган ялкын кызның йөрәген өтте. Инде менә шул жылылык, соңгы айларда кызның теткәленеп беткән жанын уратып алды да яшәргә көч бирде.

Ниһаять, тайгага яз килде. Себернең каһәр төшкән, мәңгелек булып тоелган зәмһәрир кышы, тоткыннарның үзәкләренә үтеп, бар эғззаларын тоташ бозга әйләндереп, күпме кешене алып китте. Ачлыктан хәлсезләнеп, салкыннарда катып үлгән тоткыннарны, аякларынан сөйрәп, үлөт базы кырыена жыялар да, соңыннан мәет күмүче ике кеше, аяк-кулларынан тотып, траншеягә ата. Көн буена чокыр кырында ятып шақыраеп каткан мәетләр траншеядәгә мәетләр өстенә, бозга боз бәрелгән кебек, әллә нинди чыңлаган тавышлар чыгарып килеп төшәләр. Бу эшләргә тәмамлаганнан соң, мәет ташучылар чокырга сикереп төшәләр дә, элек үлгән тоткыннарны таптап, яңа мәетләргә эрдәнәләп-эрдәнәләп өеп куялар. Алай эшләгәндә, чокырга мәетләр күбрәк сыя, яңа чокыр казырга тоткыннарны эшләреннән бүләсе булмый.

Тиздән Енисей бозлардан арыныр да сал агызу эшләргә башланыр. Алтын юучылар бригадасы яланаяк салкын суда алтын юарлар. Салкын тидереп, үпкәләргә шешеп, янып-пешеп ятарлар да бу дөньяны ташлап, траншеядә ятуучылар санына өстәләрләр.

Быелгы кыш башка кышларга караганда да салкынрак, зөһррәк булып килде. Салкын жиле үзәкләргә үтәрлек булды. Әллә нинди ач бүре улаган тавышлар чыгарып, иске телогрейка аркылы үтеп, күкрәкләргә кереп оялый да, тоткыннар земләнкеләренә кайткач та жылына алмыйча интегәләр. Эчәкләренә кадәр суык үткән ул мескеннәр бу каһәрләнгән дөньяны ташлап китеп баралар. Кемнәреннәр газизләре, кадерләре! Ә мондагы сакчылар өчен – «расходный материал!» Өсләрендә – иске телогрейка, аякларында – табаны машина баллоныннан кисеп ясалып, олтан ябыштырылган, мамыктан юка гына эчлек куелган олы ботинкалар, башларында – чүпрәктән эченә мамык тыгып тегелгән бүрекләр. Салкыннан баш каткан кәбестә күчәнә әйләнә.

Сакчыларның өстендә – кайры туннар, аякларында – киез итекләр, башларында – мех бүрекләр, тамаклары тук. Аларның авызларынан мул булып бу күтәрелә. Ә тоткыннарның авыз-борын тирәсеннән аз гына пар да чыкмый. Чөнки ул жылылык эчләрендә үк инде бөтен эғззалары белән бергә өшегән. Аларның әле бу көнгә чаклы исән булулары да бер мөжиза.

Себер кышы бигрәк озын була икән, мәңгә үтмәс кебек. Ә катып төннәргә башлангач, кояш бөтенләй күренми диярлек. Әгәр урман кисү эшендә булса, кыз да исән калмас иде. Габдрахманнар өенә күчкән язда тагын әлегә дә баягы Йөзембикә карчык коткарды. Мифтахетдиннәр «фатиры»на күчкәч, башта Зөһрә белән сөйләште.

– Зөһрә, безнең земләнкәдә калган яшь кыз бала – Зәйнәпбану – бу мәхшәрдә исән калмас, бигрәк нәфис, нәзберек. Аны ничек тә җиңелрәк эшкә урнаштырырга кирәк, – диде.

– Мин нишли алам соң, абыстай? Сиңа рәхмәт, әгәр мине бала тапканнан соң ук урман кисәргә йә алтын юарга куйган булсалар, мин өзлегеп үләрием. Безгә булышыр өчен күктән фәрештәләр булып индең бугай, – дип, Зөһрә абыстайны кочып ук алды.

Шул вакытта ишектән килеп кергән хәлфәне дә үз янына сәндергә утыртты Йөзембикә.

– Габдрахман, күнелем сизә: Зәйнәпбану бу эшендә калса, кышны чыга алмаячак. Аны ничек тә коткарырга кирәк. Зөһрәне аш пешерү эшенә куйган теге сакчы сиңа миһербанлы, дисең бит. Син сөйләшеп кара әле, бу яшь кызны да Зөһрә янына куя алмасмы икән?

– Абыстай, белмим, белмим, ул теге юлы биргән алкаларны әллә кайчан йотты да онытты инде. Өйтөп карармын, тик бер генә тамчы да өметем юк.

– Тукта, Габдрахман, алтын күрсә, адәм шайтанга әйләнә, диләр. Менә Габделхагымның туй бүлгә, – дип, хәлфәненң кулына зур зөбәржәт ташлы алтын йөзек салды. Чык тамчысы кебек йөзек кашы хәлфәненң каешланып, тупасланып беткән учында жиде төрле нур булып ялт итеп кабынды.

– Абыстай, кайларда гына сакладың син моны, алкаларың, монысы тагын йөзегең? – дип, хәлфә күзләрен тутырып, карчыкның күзләренә текәлдә. Йөзембикәненң күз тирәләрендәге жыерчыклары да елмаеп торалар иде кебек. Ул тиз генә иске камзулын хәлфәгә күрсәттә.

– Хәйләсез дөнья файдасыз, ди. Менә мин бу иске камзулымның жөйләрен иске кәжә тиресе куеп калынайтып тектем дә, кыйммәтләрәк, кадерләрәк алтыннарымны шунда тезеп, кеше таба алмаслык итеп жөйләп куйдым. Төрмәгә кергәндә, сакчылар яшел хәтфә камзулымны алып калдылар, ә бу искесен йөземә бәрделәр. Нигәдер кәфенлекләремне дә калдырдылар, Аллаһка мең шөкер! Кирәге чыкты тагын, кәфенлегем Әминәбезне биләргә ярап куйды, ә зөбәржәт ташлы алкаларым Зөһрәбезне саклап калды. Йөзегемне Әминәбезгә бирермен дигән идем. Ярап, әйдә, исән булсак, алтын-көмешләремнең кайда күмелгәнән әйтермен әле. Илгә кайткач табарсыз. Улларымның да торган әдрисләрен камзул жөенә теккән идем. Габдрахман, ул әдрисләргә дә сүтеп алырсың. Яшем зур, үзең беләсең, аннан соң, – дип сузды Йөзембикә, – әле бу камзул жөендә тагын алтыннар барые, кирәге чыгар. Миңа нигә кирәк ул сары тимер, гомерем чыпчык борыны хәтле генә калган. Теге дөньяга баргач, барысы өчен дә җавап тотасы. Анда сорарлар икән, нинди акчага алдың бу малларыңны, дип. Таланган маллар түгел, әби-бабаларымнан, әти-әниемнән эманәт булып, нәселдән-нәселгә күчеп килгән бу алтын-көмешләр менә хәзер кешеләргә коткарырга булыша. Өгәр миңа ул-бу булса, аң бул! Кирәге чыкканда сүтеп алырсың. Аннан соң, илгә кайткач, улларыма да безнең турыда хәбәр бирә күр.

– Ярап, абыстай, барып карыйм, – дип, Габдрахман земләнkedән чыгып китте.

Сәндәрә кырыенда бер сүзгә дә катышмыйча утырган Камил: «Йә Раббым! Зәйнәпбануны әнисе янына эшкә урнаштыра алсалар, әйбәт булып иде. Игелек иясә син Йөзембикә абыстай», – дип уйланып, әтисенәң әйләнеп кайтуын түземсезлек белән көттә.

Хәлфә хәйран озак йөрөп кайтты. Габдрахманның аяк тавышларын ишетеп, аягүрә басып каршы алды егет һәм әтисенәң күзләренә текәлдә.

– Булды, Йөзембикә абыстай. Башта, йөзен чытып, жирәнгәндәй карап торган иде. Гөзеремә каршы да: «Нәрсә, хатыныңның да урман эшенә китүен телисеңме?» – дип, тамак төбә белән акыра башлады бу. «Иван Иваныч, нет, нет! Алла сакласын, менә родственникның дочкасы совсем бульная,

памаги пужалыста», – дип, йөзекне сузгач, кулымнан тартып кына алды, валлаһи! Нәфисәмнең дә шундый алкалары бар иде. Йөзеге белән бертөсле, әбигә, кызыма, Зөһрәмә дә пар итеп, Гыйниятулла каенагам алып кайткан иде. Кызыл яулык япкан Наһар атлы айгыр хатын сандыгы-ние белән хәситәләрен, көмеш чулпыларын – барысын да жыеп алып чыгып китте. Сөз аң булгансыз, вакытында улларыгызны да чыгарып жибәрә алгансыз, алтын-көмешләрегезне дә күмеп өлгөргәнсез. Без шул бернәрсәсез калдык, авылдашлар андый эшкә бармалар дип уйладык. Дөнъясы әллә нәрсәгә әйләнде. Ата – улны, ана кызын белми. Кызыбыз – Нәфисәбез – ялгыз аккошлардай аерылып калды. Хәзер кайда икәннен дә белмибез. Авылдан өч айга бер хат килә. Ул хатны да тикшермичә кертмиләр, ярамаган жирен сызып, бозып бирәләр. Үзәбез язган хатны да пичәтләмәгән килеш кенә илтәбез дә, КВЧ нәчәлнигә тикшереп, сызасын сызып, бозасын бозып ябыштырып жибәрә.

Каенсеңлем Асиләдән хат килде ярый. Нәфисәне кызы белән икесен Үзбәкстанга озата алдым, дигән. Солтангәрәй турында ник бер сүз булсын! Гыйниятулла каенагайны качып-посып калган басмачлар атып үтергәннәр, ди. Нәфисә ничек апасы авылына барып житкән, бөтенләй дә ул тирәгә барырга жыенмаган иде ләбаса. Кызым баласы белән Үзбәкстанга киткән, ди. Кайларга барып урнашканын белмим, дигән. Үзәкләребез өзелеп, Зөһрә белән бихәбәр булып яшәп ятабыз. Баланың әтисе турында бер хәбәр дә юк. – Габдрахман зур куллары белән күзендәгә яшьләрен сөртте дә улы Камилгә дәште: – Улым, син бар, Зәйнәпбанулар янына кереп чык әле, иртәгә иртүк әниң белән тоткыннарга ризык әзерләргә барыр. Анда да авыр инде, бик авыр. Зәһһәрир салкыннарда көнөзын пила, пычкы тарту түгел. Әниңдә дә жиңелрәккә килер.

Камил болай да, тизрәк чыгып китеп, Зәйнәпне сөендерү турында хыялланып утыра иде, шунда ук:

– Әти, хәзер кереп әйтеп чыгам, – дип, урыныннан кузгалып чыгып китте.

Өйдәгеләр йокларга жыендылар. Зөһрә кызын таралып йоклап яткан улы Рәшит янына илтәп салды. Утны сүндереп яткач та, әле озак кына меңер-меңер дога укып яттылар. Камил күренмәде.

– Сиңа әйтәм, кара әле, шактый вакыт авышты, Камил һаман кайтмый. Ул-бу хәл булмагандыр бит, – дип хәвәфләнде Зөһрә.

– Булганга охшап тора, карчык, булганга охшап тора. Улыбызга унжиде тулып килә. Үзәңнең уналты-унжиде яшьлек, Ялантау чишмәсе буена уенга төшкән чакларыңны хәтерлә. Яшьлек, мәхәббәт кайда, нинди хәлдә яшәп ятуыңны карап тормый. Көтмәгәндә килеп, күңеләңне били. Үзәбезнең Алансуыбызда булса, рәхәттә яшәгән булыр иде балаларыбыз да. Ләгънәт кенә төшсә бу дөнъяны шулай болгаткан адәмнәргә! Яңа килгән тоткыннарны беренче күргән көнне тайгада ук сизендем: Камил Зәйнәпбануга бияләй илтергә киткән жиреннән үзгәрәп кайтты. Йөзә майның унжиденче кичәсе кебек балкып тора иде. «Ул кызга ничек булышырга икән, әти?» – дип, жаны бәргәләнде. Йөзәбикә абыстайга рәхмәтләр яусын!

Ишелеп-ишелеп кар ява. Авылда булса, карга бураны, диярләр иде. Иң беренчеләрдән булып, кардан арынган кара жиргә учак ягып, балалар жыйнаулашып авыл йортлары буйлап жыйган, кем бер уч, хәлләрәкләре берәр чинаяк биргән чеби ярмасыннан карга боткасы пешерерләр иде. Ул ботканың тәме! Әниләренең мәмрәп кенә сөттә пешкән, уртасын чокырайтып сары май салган боткасыннан да мең кат тәмлерәк.

Ә мондагы бу буранны язгы буран дип атап булмый. Жил ач бүредәй бертуктамый сузып-сузып улый, бөтен тайганы бүреләр өере баскан диярсен, уңнан да, сулдан да бертуктамый улыйлар. Суыктан тән өшесә, бу аваздан жан өши.

Мәхбүсләр ачылыктан, салкыннан чебен урынына кырылдылар. Алар урынына этап-этап яналар килә тора, жәфаланып үлгәннәрен әрдәнәләп-әрдәнәләп өеп куя торалар – кисеп киптерергә куйган утын пүләннәре кебек!

Әнә, бер яшь кенә егетне, ике аягыннан сөйрәп, үләт базына таба алып баралар. Аның как сөяккә калган гәүдәсе жиңелдер, күрәсен, гәүдәне сөйрәп баручы мәхбүс бик көчәнми кебек. Мәетнең башы, дыңгырдап, сукмакта сикереп-сикереп китеп, бер яктан икенче якка киселгән агач төпләренә бөрелә – әле суынып та житмәгән гәүдәсе йомшактыр, күрәсен. Ачык калган зәңгәр күзләре күккә текәлгән дә жир өстендә калган тоткыннарга кызганып карыйлар кебек: «Хушыгыз, инде киттем, котылдым. Миңа салкын да түгел, эссе дә түгел, ашыйсым да килми, эти-әнием янына мәңгелеккә дип баруым, ә сез каласыз. Сез язларны күрерсез, бәлки әле, илгә дә кайтырсыз. Ә менә мин китәм, бу каһәрләнгән дөньяны калдырам», – дигән сыман ул...

Адәм баласы бөтен нәрсәгә күнә: суыгына, ачлыгына, кимсетүләргә, үлем-житемгә... Ләкин яшь жаннарның, фәрештәдәй ак жанлы балаларның газапланып үлүен күңел кабул итә алмый. Жан әрни, йөрәк сулкылдап-сулкылдап елый. Соң, бу яшьләрнең ил алдында нинди гаепләре бар?! Әгәр алар, үсеп, белем, һөнәр алсалар, илгә файдалары күбрәк булмас идеме?

Нишлисез сез, вәхшиләр, дип, Енисей буйларын яңгыратып кычкырасы, ябалак-ябалак яуган кар өстенә ятып, тәгәри-тәгәри елыйсы килә. Кемнедер эт итеп сүгәсе, тотып алып, уңлы-суллы яңаклыйсы килә. Тик кемне? Мескен, хокуксыз, ач-ялангач, инде тәмам өрәккә әйләнгән тоткын нишли алсын?! Ул әнә, соңгы көчен сарыф итеп, пычкы тарта, ботак чаба – чаж-чож, чаж-чож, тук-тук, тук-тук. Һәм башында бер уй: ипи-ипи, паёк-паёк!

Камил, авыр уйларыннан айнап, кинәт йөрәге дерт итеп сискәнәп китте дә теге егетне сөйрәп барган мәет жыючы янына чапты. Күңеле дөрөс сизгән. Үлгән егет – Зәйнәпбануның абыйсы, егерме беренче яшенә чыккан студент егет, этап белән килгән чагында киң жилкәле, өрлек шикелле булып, инде хәзер как сөяккә калган Госман иде! Ул инде ике айлап башын да күтәрә алмыйча, ут янып, сулыш алырга тилмереп ятты. Менә бүген үлгән! Йа Аллам, Зәйнәпбану нихәлләр итеп чыдар?!

Камил йөгереп килеп, мәет жыючының кулына ябышты.

– Дай мне, я сам унесу. Это мой родственник.

Үзе дә көчкә селкенеп торучы адәм, төссез күзләре белән тирә-якны айкап алды да бер сүз әйтмичә, мәетне калдырып китеп барды.

Камил Госманның гәүдәсен кулларына күтәрде. Егет әле суынып

та житмәгән иде. Авызы ачылып, зәп-зәңгәр күзләрен күккә төбәгән. Әйтерсең, Камилгә нидер әйтәсе килә. Егет Госманның гәүдәсен ап-ак кар өстенә куеп, күзләрен йомдырды. Кар бөртекләре шулкадәр эреләр. Күк йөзән томалап, тоташ бер пәрдә булып, ишелеп-ишелеп ява кар. Бу инде яз хәбәрчәсе. Суыгы да йомшый төшкән. Шул аклык өстендә яшь егет ята. Аның инде бернәрсәдә дә гаме юк. Ул язны күрә алмас, сөйгәнә Сәрвәр белән мәңгә дә очрашмас. Бер бөртек гөнаһ кылырга өлгөрмәгән саф жаны, каһәрләнгән дөньяны ташлап, чисталыкка, пакьлектә, мәңгелеккә таба күкрәк читлеген ташлап чыгып, күккә ашты.

Әле кичә генә, үләсен белгән кебек, Камилгә гыж-гыж килеп ютәлләп, буыла-буыла, туктый-туктый әйткән иде:

– Камил, мин китәм, үз хәлемне үзем генә белеп, энә күзеннән сулап ятам. Сеңлем кала, зинһарлап сорыйм, ташлама Зәйнәпне, аның беркеме дә юк, бала гына әле. Зинһар өчен, вәгъдә бир, тынычлап үләр идем, – диде.

– Кайгырма, Госман, Алла бирса терелерсең. Менә язлар житәр, Йөзембикә абыстайның шифалы чәйләре булышыр. Ә Зәйнәпбануны... Мин аны беркайчан да ташламаячакмын. Вәгъдә бирәм, мәңгегә... – дигән иде Камил.

– Рәхмәт сиңа, барыгызга да рәхмәт! Якты кешеләр сез! Мин тыныч, сеңлем өчен тыныч, – дип, арып-талып йоклап киткән иде Госман.

Бүген мәңгелеккә китеп барды. Йөзәнә кунган кар бөртекләре эреми, бары тик, берсе өстенә берсе кунып, Госманның тәмам тынычланып калган ябык йөзән күмә баралар.

Камил, тайга эченнән чыгып килүче этләр сакчыларны күрәп, тезләнгән жиреннән торып басты да, Госманның жиңел гәүдәсен күтәрәп, мәетләренә күмә торган траншеягә таба атлады. Себер жыллареннән киселгән йөзә буйлап, күз яшьләре актылар да актылар.

– Бәхил бул, Госман, син миңа каенага булырга тиеш идең, ләкин ярты ел эчендә бу эт тормышы сиңең дә башыңа житте. Әгәр исән кала алсам, Зәйнәпбануны саклармын. Вәгъдә бирәм, тыныч йокла, – дип, егетнең гәүдәсен әрдәнәләп өелгән мәетләр кырыена куйды. – Без сиңең жәсәдеңне эти белән төнлә килеп алырбыз да Мифтахетдин абый белән Гөлжамал апа янына алып барып күмәрбез. Анда инде мөселманнар зираты барлыкка килде. Юып, кәфенләп, барлык йолаларны үтәп жирләрбез, – дип, үзләре яңа гына аударган эрбет агачы төбөндә улын көтеп утырган этисенә таба атлады.

Этисе башын аска иеп утыра, нигәдер Камилгә күтәрелеп карыйсы итмәде. Озак кына дәшми торганнан соң:

– Госманмы? – дип сорады хәлфә.

– Әйе, эти, Госман. Суынып та житмәгән. Зәйнәп ничекләр итеп түзәр? Раббым, япъ-яшь егет, ярты ел эчендә юклар булды. Эти, ник, ни өчен? Әйт әле син миңа, бүген Госман, иртәгә кем? Зәйнәпме, минме, әниме, синме? – Камил этисенә каршысына килеп тезләнде дә, башын тезләренә салып, күзләрен куллары белән каплап елап жибәрде. – Эти, арыдым. Алда бернинди яктылык күренмәгән коточкыч караңгы тормыштан туйдым. Үзекләргә үткән салкыннан, чебен-черкиеннән, сасы балык ашыннан, этләрдән, сакчыларның бертуктамый сүгенүеннән, жанны изүләреннән

туйдым. Бәлки әле, Госман безгә караганда, бәхетлерәктер. Әти-и-и, бәлки...

Габдрахман, яшьле күзләрен Камилгә төбәп:

– Улым, балам, нәрсә дип әйтмәкче буласың? «Бәлки», нәрсә «бәлки»? Үзең теләп Госман артынан китмәкче буласыңмы? Син нәрсә сөйләгәннен беләсеңме соң?! Инде менә алтынчы ел китте. Моңарчы нык булдың. Тыңла мине, егет кеше бит син! Алга таба да түзем бул! Аллаһ сабырларны ярата, ярдәменнән ташламас. Аннан соң, беләсең бит теге дөньяда, мәңгелек йортыбызга кайткач, ни буласын. Анда үз-үзен үтергән кешегә мәңгелек тәмуг, мәңгелек ут. Безгә бүген ничек булса да Госманның жәсәден Мифтахетдиннәр янына, мөселман зиратына илтөп күмәргә кирәк. Төнлә күмәргә рөхсәт сорап карармын. Иван Иваныч миңа каршы килмәс дип уйлыйм. Йөзембикә абыстайның алтыннары үз эшен эшләделәр. Инде ничә мөселман кардәшебезне траншеядән алып, үзебезчә жирләдек, урыннары жәннәттә булсын. Зиратыбызны булдырдык.

Улым, Зәйнәпбануга абыйсы урынына каласың, шуның өчен яшәргә тырышырга кирәк. Алдагы көнебездә илгә кайта алсак, ул баланы үзебез белән алып кайтырбыз. Бергәләшеп, матур итеп яшәрбез әле, улым. Син китеп барсаң, ул кыз нишләр? Зәйнәп турында, әниң турында уйладыңмы соң, улым? Башка ул сүзеңне ишетмим, Камил, Аллаһы Тәгаләнең «амин» дигән чагына туры килер. Әйдә, план тутырырга кирәк, эшкә керешик, – диде дә, балталарын алып, әле генә аударган эрбет агачының ботакларын чаба башлады.

Төн буге туң жирне кәйләләр, ломнар белән чокып, кабер казыдылар. Зәйнәп, абыйсының салкын гәүдәсен кочып, озак үксәде. Йөзембикә абыстай үзенә йомшак тыныч тавышы белән Госман яныннан китәргә күпме генә үгетләсә дә, кызны абыйсынан аерып ала алмады. Уналты яшьлек кыз бала инде үзенә соңгы таянычы булган абыйсынан да аерылуын күз алдына китерә алмый иде.

– Кызым, Зәйнәп, сабыр бул, әле дә ярый абың траншеядә калмады, күрәсеңме, юып, кәфенләп, мөселман зиратына күмә алдык. Өчесен, жидесен, кырыгын уздырырбыз. Ә анда калса, жәсәден бүреләр ботарласа, нишләр идек, балакаем? Габдрахман хәлфәгә рәхмәт, аннан соң, үзең күрөп торасың бит, күпме кеше кабер казырга булышты.

– Инде нишләргә? – дип үрсәләнеп елады Зәйнәп.

– Исәннәр яшәр ул, кызым, киткәннәрнең генә гомере бетә. Әйдә, тынычлан, – дип, ниһаять, кызны абыйсы яныннан алып китте.

– Әйдә әле, кызым, безгә кайтыйк, берүзең генә өегездә авыр булып. Тынычланырсың, бергә-бергә үлән чәйләре эчәрбез, – дип, кызны Зөһрә белән икесе, ике ягыннан култыклап, земләнкеләренә кайтып киттеләр.

Йөзембикә абыстайның алтынына алмаштырып алып кайткан «буржуйка»га ягып жибәргәч, земләнкедә жылынды. Рәшит белән Әминә үзләренә ниндидер шөгыль табып мәш киләләр. Йөзембикә абыстайның оек кунучыннан ясап, күзләре урынына камзулыннан кисеп алган зәңгәр төймәләр таккан, каш-керфекләрен корым белән каралткан, чәчләрен кипкән ак мүктән ясаган курчак Әминәнең кулыннан төшми. Ул курчагы белән матавыклана, аны ашата-эчертә, аның белән сөйләшә һәм йоклата.

Үзенә әбисе нинди бишек жырлары жырлап йоклатса, сабий да шуларны ук кабатлай.

– Йә инде, көне буге йөрөп арыдың бит инде, кызым, әйдә, йом күзләреңне. Инде ашаттым-әчерттем, йокла. Тамагың туймаган булса, хәзер ими бирәм, – дип, баласын имезгән булып кылана. Зөһрә баласын дүрт яшыкә кадәр имезде, ничек булса да кызы ач үлемнән саклап кала алды.

– Нәрсә дип боргаланасың, күз тигәндер әле. Бөтен кеше сиңа соккланып карый да, аннары күзсенәсен, йоклай алмыйсың, – дип, Әминә курчагына бишек жыры жырлай:

Әлли бәү, әлли бәү,
Кызым үссен, булсын дәү.
Әлли бәү, әлли бәү,
Йокың туге уянгач,
Сайрап торыр сандугач.
Аннан кайтырбыз илгә –
Жәннәт күк туган жиргә.

– Хәзер тиз генә су кайнатып алабыз да үлән чәе эчәрбез, – дип, Зөһрә Зәйнәпбануны өстәл кырыена, агач төбәннән ясалган утыргычка утыртты. Чәйләр эчеп алгач, Йөзембикә абыстай, үзенә барлы-юклы әйберләрен жыйнап, төенчеккә төйнәде. Аның шулай бер сүз әйтмичә әйбер-сәйберләрен жыюын күргәч, Зөһрә аптырап калды.

– Абыстай, капылт кына ник төенчек төйни башладың әле син? Берәр кая жыенмыйсыңдыр ич?

– Кара төндә тайгада бүреләр янына жыенсам гына инде, Зөһрә. Зәйнәпбану берүзе калды ласа. Ялгызы гына ничек яшәсен ул анда? Үзебезнең иске земләнкебезгә, Зәйнәп янына күчәргә ният кылдым. Кыз бала бит. Урманда кем генә йөрмәс тә. Алла сакласын! Кыз баланы харап итмәсеннәр. Ике арада йөрермен шунда. Сөзгә дә керермен, Зәйнәпбану янында да торымын, икегезгә дә житешермен. Зур рәхмәт сөзгә, Алланың рәхмәтләре сөзләргә бәла-казадан, кайгы-хәсрәттән сакласын, балаларыгызга чир-мазар тимәсен. Әйдә, кызым Зәйнәпбану, өйгә кайтыйк, иртәгә таңнан эшкә барасың бар, йоклай алсаң, азрак черем итәрсен, – дип, Зәйнәп белән бергәләп чыгып та киттеләр.

Зөһрә бер сүз дә әйтәргә өлгермичә калды.

Земләнкеләре ничектер бушап, нурсыз калган кебек тоелды Зөһрәгә. Әминә дә:

– Әбием кая китте, әбием ник китте? – дип, әнисен тинтерәтә башлады.

– Кызым, әбиең иртәгә иртән кайта ул. Синнән башка ничек яшәсен ди Йөзембикә абыстай? Әле менә Зәйнәпбану апана ялгызы ямансу булып дип, төн катарга гына кереп китте. Бер дә кайгырма, кызым, – дип, Зөһрә үзенә килеп сарылган Әминәнең битләреннән үпте.

Хәлфә белән Камил кайтып кергәндә, урыннарын жәеп бетереп торалар иде. Габдрахман:

– Абыстай кая? – дип, Йөзембикә йоклай торган буш ятакка текәлде.

– Зәйнәпбану земләнкесенә чыгып китте. Яшь балага үзенә генә

куркыныч та, ямансу да. Тайгада кем генә йөрмәс, Алла сакласын, берәрсе килеп, ялгыз икәнән белеп, харап итеп ташламасыннар дип, шуларга күченәсе итте.

– Әни, бик әйбәт булган, әле үзем дә Йөзембикә абыстайдан шул турыда сорамакчы идем, тик олы кешегә, үпкәләтермен дип куркып, бу турыда әйтергә унайсызланып торадырыем. Әле үзенң башы эшләгән, рәхмәт яугыры, – дип, Камил урынына барып утырды.

– Йөзембикә абыстай безне коткарып өчен күктән төшкән бер фәрештә инде ул. Әйе, әйе! Ышансагыз ышаныгыз, ышанмасагыз – юк. Аллах каршында ниндидер яхшылыгыбыз булган, күрәсең. Шуның өчен Аллах безгә Йөзембикә абыстайны ак канатлы фәрештә итеп күкләрдән индергән. Аннан соң Иван Иваныч та безгә карата мәрхәмәтләрәк. Абыстайның алтыннары сары майлар кебек эретте бит ул иблисне. Тагын берәр нәрсә таммас микән дип, миңа беркөнне әйтә бу: «Гриша, – ди, – если где-нибудь, что-нибудь найдёшь, мне принеси. Моя жена чуть с ума не сошла, увидев это чудо», – ди. «Ладно, Иван Иваныч, – дидем, – если найду, эбизәтелне тебе отдам, только ты мою жину, и дочь моего родственника не абижай», – дидем. Әйтерсең лә тайга буйлап зөбәржәт ташлы алтын алкалар, йөзекләр чәчкәннәр. Нәселе әйбәт шул абыстайның, морзалар нәселе. Менә шундый кешеләрдән сыйнфый дошман ясагач, илебезгә кемнәр хужа булып кала? Иван Иваныч кебек алтын күреп азганнармы, булмаган Галәүләрге, Шәрәфиләрге, ирдәүкә Наһарлармы? Моның барыбер бер чиге булыр, тик без генә күрә алмабыз. Алла юк дип, мәчетләргә жимереп, манаралар кисеп йөрүчеләр башларына чалма чалып, каммунистарны сатып йөриячәкләр. Үз халкын шундый газапларга дучар иткән илнең киләчәге булыр, дисезме? Юк! Ул илнең киләчәге мәңгә булмайчак. Әле яңа этап килде. Обь елгасы уртасындагы Назино дигән утрауга спецпоселение дип атап, жиде меңләп кешене китереп атканнар да, ни ашарга, ни торырга, ни киенергә бернәрсә дә калдырмаганнар. Качып та булмый, чөнки утрау. Баржаларга төяп алып килгәннәр. Килгән көнне үк кар ява башлаган. Беренче көнне үк өч йөзләп кеше үлгән. Кайсылары, саллар ясап, елганы йөзеп чымакчы булганнар. Тик барысы да батып үлгәннәр. Калганнары кеше ашауга чаклы барып житкәннәр. Жиде мең кешедән аз гына өлеше калган. Исән калганнарын безнең якка яңа этап белән жибәргәннәр. Виктор атлы урыс кешесенә әле утыз гына яшь. Мәскәүдә кибеткә ипигә дип чыккан жиреннән, кесәсендә документы булмагач, милиция участогына алып килгәннәр дә, шуннан кеше саны өчен, план тутыру өчен озаткан булганнар. Утыз яшьлек егетнең чәче ап-ак, авызында бер теше дә юк. Атналар буге бер бөртек ризык китермәгәннәр, ди анда. Шуннан бер-берсен суеп ашый башлаганнар. Коточкыч бит бу, коточкыч!

– Әти, нигә шаккатасың, энә Инәсәй ярына барып кара әле син, ничә траншея бар анда, кеше күмелгән траншеяләр белән яр тулды бит инде. Туганнар кабере икәнә беленмәсен өчен, каберлекне тигезләп куялар. Ә язга анда үләннәр, чәчәкләр үсеп чыга. Ә син әллә кайдагы Назино турында сөйләп утырасың, – диде Камил, урыныннан кузгалып. – Мин Зәйнәп белән Йөзембикә абыстайның хәлләрен белеп чыгам, сез ята торыгыз, – дип, сырмасын киеп чыгып китте.

Урманда борынны ярып кeргән сагыз исе, нарат күркәләре исе исән калган мәхбүсләрнең туган жирләрeн искә төшeрә. Калкурак урыннарда жир кардан арынгaн. Кара жир өстeнә йомшак үләннәр борынлап чыккан. Алар, йомшак яшeл кeләм кебек, күзләрнe иркәләп, кояшның жылы нурларында сусыл борынчыкларын күккә таба сузып, кышны исән-имин чыкканнарына сөeнәләр кебек. Исән калган тоткыннар сыман!

Әйе, кышлардан соң язлар килә. Яз – табигатьнeң гeнә түгeл, барлык тереклекнeң уяну вакыты. Яз ул – күнeлләрдә йокымсырап яткан хисләрнeң уянып, кeшeнe сискәндeрeп, әлe алда матур гoмeрләрнeң булуын искәртүe, жаннарга дулкын-дулкын булып рәхәт бер хиснeң мөлдeрәп тулуы. Адәм баласына ничек кeнә авыр булмасын, ачмы ул, ялангачмы, мәхбүсмe яисә иреклемe, язның якты сулышы арыган жаннарга шундый ук тәәсир ясый. Ә ярату, сөю утында янган яшь йөрәкләргә бигрәк тә!

Камил белән Зәйнәпбану бер-берсeнә бик нык якынайдылар. Аз гына буш вакытлары булса, ару-талуларын онытып, күршeләрeнeң хәлләрeн бeлeргә кeрeштeләр. Йөзeмбикә абыстай икe арада киләп сарып йөрдe. Төн катарга Зәйнәп янына кeрсә, көндeз балалар белән мәш килдe. Тайга эчeндәгe татар авылларында үзe кебек абыстайлар белән танышып, дуслашып, алтыннарын ашау ризыкларына алыштырды, урманда язгы агач бөрeләрeн жыеп киптeрдe. Кәфeнлeгeн суган кабыгы суына манып, алтын төсeнә кeртeп, кул белән Әминәгә балитәклe күлмәк тeгeп кидeрдe. Кап-кара күзлe, озын кара дулкын-дулкын чәчлe, көлгәндә, бит урталары чокыраеп торган кыз, шул күлмәкнe кисә, күбәләк була да куя, бии, әйләнә.

– Әбиeм, шундый матур күлмәк бу, рәхмәт сиңа! – дип, әбисeнeң алдына мeнeп утыра да абыстайның битләрeннән үбә. – Әбиeм, әбиeм, үскәч, минeм чәчeмә дe матур чулпылар тагарсың, ямe, – ди.

– Ярар, кызым, исән-имин илгә кайтсак, мин сиңа чулпы гына түгeл, зөбәржәт ташлары ут кебек янып торган алтын алкалар, йөзeкләр, алтын бeләзeкләр кидeрeрмeн әлe. Илгә кайтырга язсын идe дe бит, – дип, Әминәнe сөя Йөзeмбикә.

– Әби, Рәшит абый әйтә, ул «ил» дигән жирдә чeркиләр юк, ди. Битлeк кимичә дe болыннарда йөрeп була, ди. Аннан соң Мишә дигән eлга ага икән. Ул eлга бeзнeң Инәсәй eлгасыннан кинрәк, зуррак микән? Абый әйтә, бeз анда «ташбаш» дигән балык тота идeк, ди. Әби, ул балыкның башы таш булгач, аны ашап булмый ич индe. Ә ул әйтә, бeз аны мичкә тыгып кыздырып ашый идeк, ди. Ялганлый индe ул, алдый.

– Кызым, ул балыкның исeмe гeнә шундый. Ә болай ул кeчкeнә балыклар, абыeң Инәсәйдән тотып алып кайта торган балыклар кебек үк ашый торган, тик кeчкeнәләр, бармак озынлыгы гына.

– Ә нигә соң ул кeчкeнә балыкларны тотып пeшeрeп ашыйлар, кызганыч, үссeннәр идe. Әнә, абый Инәсәйдән нинди зур-зурларны апкайта.

– Алар шуннан артык үсмиләр, кызым, алар шундый. Ә Рәшит абыeң маладис, бeзнe балык белән туeндырып тора, балык тотарга шундый остарды. Әтиeң бик уңган бит, бәбкәм. Үзeнә кармаклар, әллә ниткән жайланмалар ясап бирдe. Ул күршe малаe Костя белән көнөзын eлга буeнда балык тотып утыра. Елга боздан арынды индe, тагын балыкка йөрeр әлe.

Бәкедән әллә ни күп балык алып кайта алмый иде. Ходай саулыгын бирсен оланның.

– Әбием, без илгә кайтканда, син дә безнең белән кайтырсың, яме. Ату ул «ил» дигән жирдә безгә синсез бик читен булыр бит. Ничек инде «ил» дигән жирдә синсез яшәп булсын ди? Ю-у-у-ук, – дип сузды Әминә, син булмагач, әниләр эштә вакытта миңа үземә генә торырга туры килер. Әгәр безнең белән кайтмасаң, мин дә кайтмыйм, Себердә сиңең янда калам. Аннан соң син миңа ул «ил» дигән жир турында күбрәк сөйлә әле.

– Әй кызым, син ул жирне белмисең шул, син бит пезде тудың, шуңа күрә сиңең туган жирең юк. Әнә, абыең азы-күпме илдә торып калды.

Рәшит уйнап утырган жиреннән башын күтәрәп, кара күзләрен ялтыратып, Йөзембикә абыстайга карап куйды да:

– Анда минем дусларым калды: Сәлимә, Шакир, Сәгыйть... – алар күп инде. Ә Сәлимәнең йөзә көнбагыш чәчәге кебек чуар, ә чәче кызыл. Кояш шикелле инде менә, гел көлеп кенә тора ул Сәлимә.

– Ялганлама, кызыл чәчләр кеше булмый, чуар битләр кеше дә булмый, син гел ялганлайсың. Минем битем бер дә чуар түгел, ап-ак.

– Хәзер генә шундый син, ә туганда, гыйфриттән дә ямьсез идең, башларыңнан каннар тамып тора иде. Ярый әле әни, куркып, пезде ташлап калдырмады үзеңне, бәхетнең бар икән. Жәлләгәндәр инде, курыкмыйча үзә белән алды.

Әминә, күзләреннән яшьләр агызып, абыйсына ябышты:

– Үзең син гыйфрит, әбием, әйт әле абыйга, ник миңа әллә нинди сүзләр әйтә ул? – дип елап, әбисенә сарылды.

– Син дә шул Сәлимә кебек чебен тимәс чер итәр, шаккатам мин. Бу кызларга бер сүз әйтсәң, еларга гына торалар. Хәзер алай ук ямьсез түгел инде син, ничава. Ну Сәлимә барыбер синнән матуррак, кояш төслә ул, – дип кабатлап куйды Рәшит.

– Ярар, әрепләшмәгез, балалар, татулыкка ни житә, матур гына итеп уйнагыз. Менә кичә авылдан эзрәк кенә ипи алып кайткан идем, үлән чәе белән ашап жибәрәгез әле, – дип, Йөзембикә карчык, бисмилласын әйтеп, берәр теләм ипи кисеп бирде, савытларына хуш ислә үлән чәе салды, киптергән мүк жиләгә өстәде.

– Әби, ә нәрсә ул кызыл билләр ал прәннек? Ул ашый торган әйберме? Аның билә дә бармы? – дип кинәт кенә сорап куйды Әминә.

– Әйе, кызым, ашый торган әйбер, тик ак мүк оны кушылмаган ипи тәмлерәк, Ходай ипидән аермасын, балам. Әле менә азрак жаен табып, жан асрап ятабыз, бөтенләй үк бетеренмәдек.

Әйдәгез, әти-әни кайтышка чәй кайнатып куйыйк әле. Киптергән жиләкләр дә салгач, ару була ул. Үткән ел мүк жиләгә бик күп булды, язга чаклы житте, әле яңасы өлгергәнгә кадәр дә сузарбыз. Ату монда күп кешенең тешләре, чәчләре коелып бетте инде. Ашау начар, күбесе өрәккә әйләнәп киптеләр.

Әминә, илнең нәрсә икәннен күз алдына китерә алмаса да, ул жирдә рәхәт буласын аңлады.

– Әбием, илдә әти белән әни гел безнең янда гына булчакмы? Алар кая теләсәләр, шунда бара алачаклармы? Минем бит аларны жүнләп күргәнем

дә юк. Алар киткәндә, мин йоклап калам, алар кайтканда, тагын йоклаган булам.

– Әйе, кызым, илдә ифрат та рәхәт булачак. Әле анда синең тагын бер әбиен, бабан, апайларың бар, диделәр. Син шундый да бай кыз безнең.

– Әбием, алар минем турыда белмиләрме, әгәр белсәләр, ник алар монда килмиләр?

– Алла сакласын, тәүбә-тәүбә диген, кызым! Бу урынга кеше үзе теләп килми, монда куып китерәләр. Әбиен, бабан сине илдә көтә. Кара әле, сөбханалла, Себердән нинди матур кыз алып кайтканнар, дип шаккатарлар әле, исләре китәр.

– Ә син безнең белән «ил» дигән жиргә кайтасыңмы суң? – дип, Әминә яңадан кабатлап куйды.

– Исәнлек кирәк, балам, исән калсам, бергә-бергә кайтырбыз.

– Ярар, әбием, әгәр син кайтсаң, безгә дә рәхәт булыр. Зәйнәп апаны да үзөбез белән алырбыз, яме.

– Зәйнәпбану апанның беркеме дә калмады, аны да калдырмабыз. Илгә барыбыз да бергә жыйнаулашып кайтырбыз, кызым, өметсез бер шайтан, ди. Адәм баласын өмет яшәтә, – дип, Йөзембикә карчык алтын беләзегенә алмаштырып алган буржуйка миче өстенә чиләк сыман калай савытка Енисейдан Рәшит тотып алып кайткан балыкны салып пешерергә куйды.

* * *

Енисейда боз кузгалды. Зур-зур боз кисәкләре, этешә-төртешә, бер-берсенә бәрелә-бәрелә, өсте-өстенә өелә-өелә актарылып актылар. Елга ярларыннан чыгардай булып ташыды.

Камил Зәйнәпбануга Мишәдә ничек итеп боз китүе, елганың ярларыннан чыгып ташуы турында сөйләде.

– Әй ул язгы ташулар! Кыш буе йокымсырап яткан бозлар шартлап, гөрселдәп ярылалар, ә аннан соң Мишә Сауш белән Алансу арасына очы-кырые күрәнмәгән диңгез булып жәелә. Шундый да матур була инде, Зәйнәпбану! Язгы кояш нурларында су өсте көзгә кебек ялтырап тора. Ә болытсыз айлы төннәрдә ай, йолдызлар, суга төшеп, шул иксез-чиксез диңгезгә әйләнгән Мишәгә чумгандай булалар. Урыстау түбәсенә менеп карап торадырыек. Күктә дә йолдызлар, суда да йолдызлар. Гажәп матур! Ә бозлар, кыш буе тоткынлыкта ятканнан соң иреккә чыккан казлар сыман кыланып, Мишәне иңләп-буйлап Камага таба агалар да агалар, агалар да агалар. Яшьләр жыелышып боз кузгалуны карыйлар. Бер урамда яшьләр боз өстенә учак ягып суга агызалар, икенче урамда икенчеләре дә шулай ук. Андагы жыр, шау-шу, моң, тальян тавышы! Чөнки егетләр, кызлар, боз өстенә учак ягып, үзләренең хыялларын елга суына агызалар. Ә бозлар, ургылып аккан суда бөтерелә-бөтерелә агалар, берсенә берсе әле якынайлар, әле ерагаялар. Һәркем үз учагын таний, әгәр учагы сөйгәнненең учагына якынайса, учак ягылган бозлар рәттән аксалар, димәк, быел урак өстендә яучы килгәннен көт тә тор. Көзгә игеннәрне жыеп алгач, сентябрьдә туй булыр дип өметләнә кызлар. Халыкта: «Сентябрьдә син дә бер, мин дә бер» дигән мәкаль яши. Кыз бала көтә! Егетнең учак яккан бозы, әйләнә-тулгана үз учагына якынаюын көтеп, йөрәге дөп-дөп итеп сикереп, рәхәт итеп

кысылып-кысылып куядыр. Әле мин моны синең белән очрашкач кына аңладым. Ул чагында акылым яшь булган, яшүсмер бала булганмын. Безнең Мишәдә боз китү, ташу вакыты шундый күңелле бәйрәм инде ул. Алансу белән Сауш арасында юл өзелә. Сөйгәннәре күрше авылда калганнар, бер күрешергә зар-интизар булып, атналар буге сагынышалар, су кимүен, юл төшүен көтәләр. – Камил, Енисейның актарылып-актарылып аккан бозларын ямансулап, күңеле алгысып күзәтте. Аннан соң Зәйнәпбануның кулларын тотып, кайнарлана-кайнарлана сөйләде:– Алла бирсә, Зәйнәпбану, синең белән Алансуга кайткач, без дә боз өстенә учак ягып жибәрербез, яме. Икебез ике ярдан Мишәгә ут салырбыз. Асылмалы күпер төбөндә – чоңгылда – безнең учак ягып жылыткан бозларыбыз, бер-берсенә якынаеп, янәшә агарлар. Камага төшеп житкәнче, гел бергә агарлар, – дип, Зәйнәпнең салкынча бармакларын үзенә көрәктәй кулларына алып сыйпап куйды. – Без, эти белән эни шикелле, шундый да матур пар булырбыз. Бер-березбезне санлап, яратып, күп балалар үстереп, матур итеп яшәрбез, яме? Бер дә кайгырма, мин сине гел яратып, саклап кына яшәрмен. Алансуда үзезбезгә матур, зур өй дә салып керербез. Шундый да рәхәт булыр инде менә. Бу жәһәннәмне онытырбыз.

– И-и Камил, андый көннәргә күрәп булыр, дисеңме? Мин үзем ышансам да, никтер күңелем ышанмый. Бу эт тормышыннан котылып булырмы?

– Зәйнәпбану, алай димә, минем үземнең менә бу каһәрләнгән якларга куылып килүемә, яшьлегемнең иң матур чакларының Себер тайгаларында газапланып, чиләнеп үтүенә йөрәгем әрни, жаным айкала. Аннан тагын уйлап куям: Себергә куып китерелмәгән булсам, мин бит Зәйнәпбануымны очратмаган булыр идем. Синнән башка ничекләр итеп яшәмәк кирәк?!

– Камил, мин үзем дә әгәр син булмасаң, яши алмас идем. Син генә саклап калдың мине, Камил. Инде менә Аллаһтан ялварып сорыйм: саулык бир Камилемә, аның гаиләсенә исәнлек бир, дим. Ярый әле монда сезне очраттым.

– Барыбер эзләп тапкан булыр идем мин сине, Зәйнәпбану, үзем булмаса, йөрәгем сине эзләп иде, – диде Камил, Зәйнәпбануның калтыранып торган зифа гәүдәсен кочагына алып. – Аллаһы Тәгалә безне пар итеп яраткан, һәм бербөтен булыр өчен Себердә күрешергә насып иткән. Ә бу котып салкыннары, ачлы-туклы, кигәвенле-черкиле, үзәкләргә өзәрдәй авыр хезмәт – Аллаһының безгә жибәргән сынавы. Безнең мәхәббәтебезнең ныклығын сынау. Без, сынмыйча-сыгылмыйча, ничек тә булса бу авырлыкларны жинеп чыгарга тиеш, Зәйнәп. Безнең киләчәгебез хакына, синең яшьли харап булган эти-эниеннең, абың Госманның гомерләрен дәвам итәр өчен балалар үстерергә тиеш без, жаным. Килер шундый заман: без, беркемнән дә курыкмыйча, Аллаһ кушканча яшәрбез. Нәкъ элеккечә мәчетләргә гает намазына йөрербез. Ә син мин кайтышка өйдә таба исе чыгарып, коймак пешереп торырсың.

Енисей боздан арынгач, тоткыннарның эшләре артты. Сакчылар, акыра-бакыра, инде көчкә-көчкә үзләрен йөртә алган мәхбүсләргә эт урынына кудылар. Сал агызыр вакыт житте. План-план! Агач кисү нормаларын тагын арттырдылар. Ачлык үзәкләремә үтте. Тоткыннар тайгада үлән тамырлары, яфраклар, төрле үсемлекләр табып ашыйлар, күбесе эч китү авыруы белән

жәфалана. Больница дип аталган барак авырулар белән шыгрым тулды. Алар агач сәндерәләрдә, жир идәндә ут кебек кызышып яталар. Берәр атнадан соң Енисей яры буендагы траншеяларга әрдәнәләп өелеп, траншея тулганны, Жир-ана куенына кереп, тынычлык табуларын көтәләр.

Нарат сагызы, ылыс исе аңкытып, Красноярскига яз килә. Енисей елгасын иңләп-буйлап боз ага. Язгы ташу... Жаннар айкала. Илгә кайтканчы, тагын ничә кышны үткәрәсе, ничә язны көтеп аласы бар. Кайтып булырмы? Ә траншеядә өсләренә туң туфрак атып күмгәнне көтеп, үлгәннәр ята.

* * *

Ул көнне Габдрахман хәлфә белән Камил Енисей ярына якында гына сал бәйләүчеләр бригадасына куелдылар. Инде кояш шактый биек күтәрелгән, елга тәмам боздан арылган. Енисей буйлап бүрәнәләр дисәң, бүрәнәләр түгел, ниләрдер бер күренеп, бер күмелеп агалар.

– Әти, елга өстенә күтәрелеп кара әле, ярга якын гына балыклармы шулай агып төшөп килә?

Хәлфә күзләрен кыса төшөп, кулларын каш өстенә куеп елгага карап торды да:

– Юк, улым, бу балыклар түгел, әле моңарчы Инәсәй өстендә мондый зур балыклар йөзгәнә юк иде, бу аңлашылмый торган хәл.

Ул арада өске яктагы салчылар акырыша-акырыша йөгәрешә башладылар. Енисей ярындагы мәетләр күмелгән траншея ишелгән дә, елга тутырып, мәетләр ага иде. Өсләрендәге киёмнәре белән кышын күмелгән мәрхүмнәр, иреккә чыкканга сөенгән кебек, яткан уртака каберләреннән кубарылып чыгып, елга тутырып агалар. Тоткыннар, эшләрен ташлап, яр буйлап чаптылар. Сакчылар, этләрен житәкләп, дөнья бетереп сүгенә-сүгенә, мылтык түгәләре белән кай жирләренә туры килсә, шунда суктылар, сүгенделәр, егылган мэхбүсләренә күн итекләре белән тибә-тибә изделәр, этләр тоткыннарга ташландылар. Яр буена тезелгән арык, таланып беткән киёмнәр кигән мэхбүсләр, бөтерелә-бөтерелә Инәсәй ташуында агып барган, бер гаепсезгә Себергә сөрелеп, газавланып үлгән, үзләре кебек үк мескен тоткыннарны күрәп әсәренгәннәр, аптырап, нишләргә белмичә, күз яшьләренә коенып, кузгала да алмыйча катып калганнар иде. Күзләрендә дәһшәтле ут, рәнжеш, чарасызлык.

Кемдер жан ачысы белән кычкырып жибәрде:

– Мәетләренә жыярга кирәк!

Бу сүзләр барысын да аптырап сүзсез катып калган халәттән чыгарды, китте талаш, кычкырыш, сүгенү. Шунда сакчылар, көймәләргә утырып суга керделәр дә, агып барган мәетләренә тотып, муеннарына авыр ташлар бәйләп суга батыра башладылар. Мәрхүмнәр берәм-берәм су төбенә төшөп чума торалар, Енисей өсте мәетләрдән арына тора.

Ярда калган сакчылар, эшләрен ташлап, Енисей буена жыелганнарны көчкә куып тарата алдылар.

Саботаж өчен паек бирмәскә дип боерык та чыгардылар.

Хәлфә, жаны әрнеп, су төбенә батырылган мәетләр рухына багышлап дога кылды, күзләреннән ихтыярысыздан аккан яшьләрен сөртеп, Камил белән сал бәйләүчеләр анында эшкә тотындылар. Кинәт яр буенда үзәкләренә

өзөрдәй тавыш яңгырады. Бу тавышта – баласын югалткан ана аккошның өзгәләнеп сулкулдау авазы да, урманда баласын ерткычлар ботарлаган ана боланның нарасыена булыша алмаудан нишләргә белмичә жиһанны яңгыратып жан әрнеше белән кычкыруы да, әнисеннән ярдәм сорап, нәни болан баласының иңгелдәве дә бар иде.

Хәлфә тавыш килгән якка борылып карады да, хәле китеп, үзләре бәйләгән сал кырыена килеп утырды. Яр буеннан бер атна эчендә ике баласын югалту хәсрәтеннән акылын жуйган Балтач хатыны Әсмабикә менеп килә иде. Өстеннән су агып тора. Ул өч яшьлек кызы Зөлхижәне күкрәгенә кыскан һәм такмаклай-такмаклай елый, азрак торганнан соң, Енисей буйларын яңгыратып көлә. Әллә нинди сәер аваз белән туктый алмыйча кычкырып көлүендә – жаннарны өзөрдәй хәсрәт бар иде.

– Таптым бит, кызымны. Балам, жаным, миңа сине аккошка әйләнеп күккә ашты, диделәр. Абыең кайда соң синең, менә син мине сагынып үзең кайттың, ә абыең – юк. Малайлар шундый инде алар, ир балада ана кайгысы булмый. Балам, хәзер мин сине беркемгә дә бирмим. Без синең белән гел бергә булырбыз, кызым, гел бергә. – Әсмабикә сөөнеченнән көлә, аннан азрак туктап тора да әллә нинди ачы тавышлар белән дөньяны яңгыратып кычкырып елый башлый. Кемнәрнедер каргый. – Аллаһының ачы каһәре төшсәң сезгә, минем балаларымның жаннарын алучы жәлладлар! Ай-яй-яй... Балам, жаныкаем, ач инде күзгәң, әниңгә бер генә сүз әйт инде. Туңгансыңдыр, балам, мин сине хәзер жылытам, бәгърем! Әнә, күктә кояш инде төшлеккә житкән, аның жылы нурлары киёмнәреңне киптерер. – Әсмабикә, тыны белән өрөп, баласының битләрен жылытмакчы була. Үзе туктаусыз такмаклай: – Менә, кайнар сөтлө чәй эчсәң, хәзер жылынасың ул, балам. Әйдә, өйгә кайтабыз.

Алагаем зур гәүдәле сакчының Әсмага таба килгәнән күрөп, хәлфә хатын янына йөгөрдә.

– Әсмабикә, бир миңа балаңны. Күрәсәңме, ул үлгән бит инде. Туганнар каберлегә, ишелеп, Инәсәйгә төшкән дә, аны дулкыннар бәрәп, ярга чыгарган. Без аны кәфенләп, татар зиратына жирләрбез. Дога белән күмәрбез. Бир балаңны, Әсмабикә, бир миңа, – дип, хәлфә кулларын күзләре зур булып ачылган хатынга таба сузды.

– Бирмим, тимәгез минем балама, ул минеке. Күрәсәңме ничек туңган, өшегән балам, үпкәсе кабарып авырып китә күрмәсен! Аннары тагын ялгыз калырмын. Әле менә абыйсын табасым бар. Улым да әллә кайда түгелдер, яр буенда гынадыр.

– Әсмабикә, әнә күрәсәңме, этлө сакчы килә, ул синең балаңны алып китә күрмәсен. Әйдә, ул килгәнче, мин синең балаңны качырып торыйм, аннан суң сиңа бирермен. Бир балаңны.

Хатын әсәрәнгән күзләре белән Габдрахманга карап торды да:

– Шулай дисәңме, сакчылардан качырам, дисәңме? – диде.

– Әйе, Әсмабикә, кичкә кызыңны сиңа бирермен, нич кайгырма.

– Ярар, мин, Инәсәй буена төшөп, абыйсын да эзләп карыйм әле. Анысы малай кеше шул, кыз бала гына ул әнисе турында кайгырта. Малайлар шулай инде алар. Табам, табам, Алла теләсә, улымны да табам, – дип, хатын кызын Габдрахманга бирде дә чаба-йөгәрә Енисей арына төшөп китте.

– Улым, Сабиржан, син кайда, сеңлең кайтты, әйдә кайт инде. Нинди бетмәгән уен бу, улым? – дип үз-үзенә сөйләнә-сөйләнә ераклаша баруы хәлфәнең үзәкләрен өзде.

Ул арада сакчы Габдрахман янына килеп житте дә, хәлфәгә ташланып, ботарлап ташларлык булып буыла-буыла өргән этен көчкә тыеп, мылтык приклады белән ирнең жылкәсенә китереп орды.

– Что не работаешь, саботажник, в карцер захотел?

– Гражданин нәчәлник, – диде хәлфә, авыртудан ыңгырашып куеп, – Вот женщина с ума сашла, в один день два ребёнка потеряла. Знаешь ведь, берег рушился и мёртвые в воду упали. Вот её дучку волна к берегу прибила. Я её дучку атабрал. Можно, я её к мёртвым к траншее отнесу?

Сакчы, жылынырга теләгәндәй, аяк-кулларын жыерып яткан, әле генә йоклап киткәндәй кап-кара чәчле, озын керфекле, ап-ак матур йөзен тагын да агартыбрак күрсәткән кара кашлы кыз балага карап торды да, як-ягында мәет жыючыларны күрмәгәч, миһербанлыгы килепме, хәлфәгә күзенәң агы белән акаеп карап:

– Ладно, иди, только быстрее шевелись, – дип, хәлфә яныннан китеп барды. Габдрахман кызчыкны ике кулы белән куенына кысып траншеягә таба атлады. Баланың туңы эремәгән, ул боз иде.

– Балакаем, – диде хәлфә, нарасыйның салкын, агып торган гәүдәсеннән күкрәгенә күчкән гүр салкыныннан калтыранып, – кичер безне, сезне – сабийларны – шушы хәлгә төшергәнәбез өчен кичер. Саклый алмадык, яклай алмадык. Инде сезнең жаннарыгыз күптән күктәдер, жәннәт кошлары лабаса сез. Бу жинаятъләр өчен кем җавап тотар? Жирдәме, күктәме, мәңгелектәме бу вәхшилек өчен, тумыйча калган, тугач, ачлыктан, авырулардан, салкыннарда катып үлгән нарасыйларның гомерләре өчен кем җавап тотар? Тәңрем, ниләр генә кылайым, ничекләр генә яшәп бетерергә соң? Бу сабийның нинди гөнаһлары бар? Аллаһның каһәре төшкән бәндәләр!..

Хәлфә, күзләреннән аккан яшыләрән тыя алмыйча, үкси-үкси баланы траншея кырындагы мәетләр янына куеп, озак итеп Зөлхижәгә карап торды. Бала, яшел булып җәелгән мүк-келәм өстендә – язгы кояшта жылынган жирнең жылысында – әнисе куенында жылынырга теләгәндәй аяк-кулларын жыерып китереп, әни, өстемә яп әле, мин шундый тундым дигәндәй ятып калды.

– Кызым, – диде хәлфә, сулкылдап, – без сине кичкә этиең белән килеп алырбыз, әлегә кояшта жылынып ятып тор, – дип, улы Камил янына китте.

Әсмабикә, улы Сабиржанны эзләп, Енисей яры буенда озак кына тинтерәп йөрдә. Аның: «Улым, Сабиржан, кайт инде, сеңлең кайтты бит, кайда соң син, улым Сабиржан?» – дигән тавышы тайга өстендә озак яңгырады. Ургылып-ургылып аккан суда йөзеп килгән агачны улы Сабиржан дип алданып, бил тиңентен суга кергән Әсмабикәне ярсып аккан Енисей, кочагына алды да, үзе белән зур суларга таба алып китте. Енисей өстендә үзәкләрне өзеп кычкыручы ананың сүзләре акчарлаklar тавышына, елга шавына кушылып, су өстендә бик озак иңрәде:

– Улым Сабиржа-а-ан, кызым Зөлхижә-ә-ә!

Енисей өстендә ялгыз аккош бәргәләнде, әйләнде, тулганды. Аннан соң сулкылдап, ахылдап күздән югалды.

Енисейның ярсу дулкыннары Әсмабикәнең йөрәк жимешен, бәгырьләреннән өзәләп төшкән сабые Зөлхижәне, жир куенына тапшырсыннар дип, ярга бәрәп чыгарган. Улы Сабиржанны эзләп тапсын дип, Енисей Әсмабикәне үз куенына алды.

* * *

Хәлимә түти алма бакчасына карап торган тәрәзә аша Солтангәрәйнең бакчада көзгә эшләр белән мәш килгән күзәтә.

Бүген – ял көне. Ялт иткән қояшлы көн. Зәп-зәңгәр күк йөзәндә ара-тирә генә болыт мөндәрләре йөзәп йөри. Жәй бус карчыкның күңелен күтәрәп сайрап, бала чыгарып үстәргән, аларны очарга өйрәткән сыерчыклар да киткәннәр. Карчык, Солтангәрәй буяп куйган эскәмиягә жәйгән қорама киезгә тынычлап қына утыра да, қояшлы көннәрдә шул кошларның балалар үстәргән қарарга ярата иде. Сыерчыклар сары томшыклы балаларына жим алып қайталар да тегеләрнең сәер итеп ачқан авызларына берәр төрлө қорт салалар. Балаларының ашауларына күңелләре булып, сөнәшәп қанат қагына-қагына әй сайрашалар да индә жаннарым, әй қуанышалар! Алар да нәкъ кешеләр кебек. Хәлимә карчык һич оныта алмый: шул рәхәт жылы хис, Гәйнәтдинен, сабые Габдуллажанын исәнә төшәрәп, индә тәмам қорқаксыған жанын жылытып тора. Улы Габдуллажан тугач, ире белән ничек сөнәгәннәрен, уллары Хәлимәнең сөт белән тулышқан күкрәкләрен суырып, тамагы тусеп йоклап киткәч, аның матур йөзәнә қарап соқлануларын. Иренәң мәнә шушы әнис алмагачы төбәндәгә эскәмиягә утырып жырлай-жырлай, талчыбыгынан бишәк үргәнә, Габдуллажан үсә төшкәч, ағач қабыгынан икә тәгәрмәчлә арба ясап, аны зәңгәргә буяп куйган чакларын исәнә төшәрәп, керфекләре қоелып беткән төссез зәңгәр күзләре белән мөләәм гына елмая Хәлимә түти.

Әй гомерләр дигән! Қайчан гына үтеп киттә соң?! Ул матур, рәхәт, бәхәтлә көннәр қичә генә кебек иде. Индә ничә язлар, ничә көзләр үткән! Алма бакчасында тәгәрәшәп үскән малай да оныклары белән елга бер генә қайтып күрәнәләр. Никтер ул зәңгәр күзлә сары чәчлә малайларның – Степан белән Диманың – Хәлимә түтигә әллә ни яқынлығы да юк. Әниләре Мариянең дә, жылкәсенә таратып француз яулык япқан, аяклары сызлаганга ақрын гына, көч-хәл белән йөрүчә қаенанага әллә ни исә китми. Қайтып бер атна торуга: «Абдул, қогда уедем, мальчишки в Москву хотят, им здесь скучно», – дип, Хәлимә түтинәң йөрәк бәгырьләреннән өзәләп төшкән, авырган чакларында төн йоқыларын қалдырып, бар авыруын үзәнә алырлык булып қадерләп үстәргән Габдуллажанны үзәнә урып қына ала. Әнисенәң дә малаен үзәкләре өзәләп сагынып көтәп торганын аңламыймы икән? Үзәнәң дә малайлары үсә ләбаса! Әллә яшьлегә белән шулай қылана, әллә ақылы житми? Габдуллажаны да хатынының һәр сүзәнә «ләббәйкә» дип кәнә тора, валлаһи! Иренәң һәрбер сүзә үзә өчән закон булған Хәлимә карчыкның күңелә мәнә шуның белән қиләшә алмый. Яңгырлы көннәрдә малайларның аяк қиәмнәре пычракка буялып қайтқач: «Абдул, – ди хатыны, – помой и

поставь сушить!» Нинди Абдул, авызыңны тутырып Габдуллажан дип әйтә алмыйсыңмыни, гөнаһ шомлыгы?! Килененә бердәнбер улына «Абдул» дип дәшүе Хәлимә карчыкның йөрәгенә уклар булып кадала, валлаһи! Исенә авылдагы теге «автул» дигән трактор моторын майлый торган кара машина мае килеп төшә дә, «Абдул», «Афтул» дип, чүкеч белән чигәсенә бәргәндәй була. Абдул-Афтул, Абдул-Афтул... Бу сүзләр колак төбөндә чыңлый. Һич исеннән чыкмый! Карчык ничек кенә башыннан чыгарып ташларга теләмәсен, инде оныттым гына дигәндә, Мария – Хәлимә түтинен төсә уңган иске күлмәге шикелле аксыл-зәңгәрсу күзләре килене – тагын караватта аунап яткан жиреннән кычкыра: «Абдул, кофе принеси».

Үзенең аягың юкмыни соң? Әле караваттан да тормагансың, башта һәйбәтләр бит-күзләреңне ю, кара әле ә, кичәгә сөрмәләрең, күз тирәләреңә агып төшөп, жән төсенә керткән. Авызларыңны чайкап жибәр, шул сасы иреннәрең белән минем улымны, жаннарымнан өзәләп төшкән Габдуллажанымны чапы-чопы китереп ялтыйсың. Кеше алды юк, кеше арты юк. Без каенана алдында ирләребезгә алай жаһилләнми идек. Юк инде, юк, хатын сайлый белмәде Габдуллажаны, хараплар гына булды, дип сыкрана Хәлимә түтинен малаен кызганудан, яратудан парә-парә килгән жаны.

Йа Раббым! Улы тугач, Гайнетдине белән алмагач төбөнә чыгып утырып, исем сайлаганнар иде. Нинди исем хакында гына уйламадылар: Сәмигулла, Галимулла, Вакийф, Галләметдин. Сәмигулла кушсаң – күрше Сәмигулланың бер дә рәте-чираты юк. Галимулла дисәң, тыкрыкта яшәп ятучы Галимулла әче бал ярата. Алла сакласын, тормышның ничек булуы исемгә бәйләнгән.

– Габдуллажан дип кушыйк, Хәлимә, мәгънәсе дә әйбәт, жаныбызга якын – Алла колы.

– Сиңа әйтәм, син ни әйтәсең, шулай булсын. Тик әнкәй ни әйтер? Башта әнкәйдән рөхсәт сорыйк.

Хәлимәнәң зирәкләге гөрнәдир хәтләр ирне ега да сала инде, валлаһи, ирен үз алдына тәзләнерлек итә! Белә Хәлимә әнисенәң улына берни әйтмәсен, Гайнетдин ни әйтсә, шулай буласын да белә. Тик аның шул «әнкәй ни әйтер, әнкәйдән рөхсәт сорыйк» дигән бер жөмләсә Гайнетдинне балавыз итә дә куя. Иркәләүләргә, назга, матур сүзләргә саран Гайнетдин, көчләр беләкләрән хатынының жылкәсенә салып: «Әйе, әнидән рөхсәт сорарбыз. Ул үзенең фикерен әйтер», – дип, хатынының сүзен жөпли. Аннары әнис алмагачы төбөндәгә өр-яңа аксылт-саргылт юкәдән эшләнгән эскәмиядә әнисенәң күкрәген суырып арып-талып йоклап киткән улына карап тора да бирчәеп беткән кулы белән сабыйның башыннан сыйпый. Шулкавыт аның жыл кискән, язгы кояшта каралып беткән йөзәң шундый да матур, мөлаем елмая куна.

– Менә шулай, улым Габдуллажан, бүген кичкә мулла чакыртып, исем куштырыбыз. Мулла бабаң колагыңа: «Синәң исемәң Габдуллажан булыр», – дип кычкырыр. Аны Аллаһ ишетеп, менә тагын бер мөселман өммәте артты, дип сөенер. Ире әйткәч, бетте-китте инде, Габдуллажан икән Габдуллажан. Менә шуларны да белми бит ул Мария килең, шуны да аңламый. Абдул, имеш! Каенанаң, сиксәңгә чыккан каенанаң ашарга пешереп йөргәндә, нинди жән белән аунап яту кирәк? Йөрәгәң дә сары йон үскәндер!

Габдуллажаны да хатыны – әйт дигәндә һәйт – барлык боерыкларын

үтәргә генә тора, валлаһи, улларының аяк киёмнәрен шунда ук юып киптерергә куя. Хәлимә түтинең кәгазь калыңлыгы гына зәңгәр кытай чынаякларына салып Мариянең яткан жиренә кәһвә китерә. Ә тегесе: «Как я устала, Казань – это большая деревня, хочу в Москву, всё это мне так надосело», – дип, хасиятле, чисталыклы Хәлимә карчыкның кайнатып юган урын-жире өстенә, ап-ак япмалар япкан чигүле мөндәрләрен ишеп кенә төшерә дә сузылып менеп ята Мария килен. Оялмый да, тәрбиясез нәрсә! Анаң бернинди дә тәрбия бирмәдемәни соң сиңа, рәхмәт яугыры?!

Гадәтсез нәрсә, шундый фәрвайсыз булырга ярыймы инде?! Әле Хәлимә түтинең иң ачуын китергәнә – «кимана» дип аталган йөрүе... Өстәгъфирулла тәүбә! Кай жирләрен генә яраткандыр Габдуллаҗаны бу хатынның? Алманың асылын корт ашый дигәннәре хак, күрәсен.

Оныклар да:

– Хотим в Москву, по бабушке Гале соскучились, – дип, Хәлимә карчыкның үзәген өзәләр. Әйе, «Малаең, өйләнгәч, керәшен хәрәндәшенә әйләнә икән» дигән сүзләр хак, ахры. Алай дисәң, Гайнетдине эти-әнисе өчен үлөп тора иде. Хәлимәне килен итеп төшергән көнне әйтте:

– Хәлимә, – диде, – әни бер генә була, ә хатынны унны алырга мөмкин. Әнине кадерләп тоту – безнең бурыч. Әгәр эти-әнигә кырын күз белән генә карасаң да, өеңә кире кайтарып куям. Өч тапкыр «талак» әйтәм дә сандыгыңны, урын-жиреңне төяп, кире илтөп атам. Шуның белән шул, вәссәлам, колагыңа киртләп куй, – диде.

Нигә улларын яраткач, эти-әнисен яратмаса? Хәлимә килен каената-каенанасын хөрмәт итеп яшәде, чөнки Гайнетдинен үлөп яратты. Гомере генә кыскарак булды хәләленең. Гайнетдин дә, эти-әнисенә хатынының «әткәй-әнкәй» дип торуына күңеле булып, бик сирәк кенә булса да, күңеле йомшап киткәндә, «рәхмәт, хатын» дип ычкындыра иде. Мактауга саран ирнең бу сүзләре Хәлимәгә канатлар куя. Көне бие шул сүзләр жанын жылыта. Зәңгәр күзләреннән ул көнне иренә карата ихтирам, наз, сөю хисләре агылып тора иде.

Каенанасына да ирен гел мактап торды.

– Әни жаным, ничекләр генә итеп минем бәхетемә шулай яхшы итеп тәрбияләдегез улыгызны?! Бигрәк уңган-булган инде. Миңа шундый ир үстөрөп биргәнәгез өчен мең рәхмәт сезгә! – дип, күңел түрендәгесен әйтә.

Шул сүзләрдән сары май кебек эреп китә торган иде каенанасы. Үзе, йөзөндә кырыслык сакларга тырышып:

– Тәрбияләгәнсез, дип, кем тәрбияләп торган инде аны, бала-чаганы, дим. Өеңдә тәртип булса, шуны күрөп үсә инде алар. Оясында ни күрсә, очканында шул, – дигән була, йөзөнә бик яктылык чыгармыйча гына. Ләкин Хәлимә сизә: һай, күңеле була инде каенананың. Иске татар бистәсендә явыз, усал, әрәм тел Маһибәдәр дип даны чыккан каенананы тәмле теле белән үз ягына авыштырды да куйды Хәлимә. Гайнетдиннең мактамаслык сыйфатларын да яхшы итеп күпертеп, минем Гайнетдинем дип, урамда күрше хатыннарына сөйләде, Маһибәдәр карчыкны күкнең жиденче катына менгереп мактады. Ә бистә хатыннары теленә менсәңме, беттем диген инде, алар Хәлимәнең әйткән сүзләрен мең тапкыр арттырып каенанага житкерделәр:

– Бигрәкләр дә киленнән уңдыгыз инде. Аның «каенанам», «Гайнетдинем» димәгән бер генә минуты да юк, валлаһи. Аналы-кызлы күк яшисез. Безнең киленнәрдән ишетерсең бер жүнле сүз! Көнләшепләр үләрсең сездән, билләһи!

– Аллага шөкер, киленемнең уңганлыгын-булганлыгын сөйләп бетерә торган түгел. Аның чисталыгы, теленең йомшаклыгы! Кодагый кайларда гына, ничекләр генә итеп тәрбияләгәндер? – дип, Маһибәдәр күршеләргә Хәлимә киленен мактый. Күрше хатыннары шакката – бу әремдәй әче телле хатынны юаш кына, ябык кына Хәлимә ничек йөгәнли алды икән? Аптыраш. Ә Хәлимәнең үз көне көн: каенана ашка барырга жыена башласа, кырыенда орчык кебек бөтерелә, былбыллар булып сайрый:

– Әни, – ди, – менә бу француз яулыгыңны яп әле, бигрәкләр дә йөзөңә килешә. Аннан соң менә бу яшел атлас күлмәгеңне ки. Әгәр француз яулыгың белән яшел атлас күлмәгеңне кисәң, яшь кызлардай булып китәсең. Бигрәкләр дә матур бит син, әни, бигрәкләр дә сөйкемле.

Хәлимә күрә: Маһибәдәр карчыкның кара шадра йөзә мөлаемланып, бит урталары яшь кызларныкы кебек алланып китә.

Тупас битле, итләч борынлы йөзән чәчәк чиреннән калган шадралар чуарлаган карчык, килене чыгып киткәч, аяклы көзгә каршына басып, әйләнә-тулгана үзен карый. Үзенең матурлыгына ышанып, улы Гайнетдин бүләк иткән чын күннән чәчәкләп, чуклап эшләнгән читекләрен жырлатып, Иске бистә урамнарын инләп, каршысына очраган ахирәтләре белән туктап исәнләшә-исәнләшә, ашка бара. Күңеле очынып, жырлап тора әрем тел Маһибәдәрнең.

Аларның да төрле чаклары булды – Гайнетдин дә фәрештә түгел иде. Каенананың да Хәлимәнең тырнагы астыннан кер эзләгән көннәре булды. Тик Хәлимә чын дипломат була белде. Аның пешергән ашыннан каенанасының берәр гаеп табасын әрем тел Маһибәдәрнең йөзөнә карап чамалый да:

– И әни жаным, кайчан гына сиңең шикелле тәмле итеп ашарга пешерергә өйрәнермен инде. Менә бүген умачым оешлы булды. Икенче тапкыр син пешергәнне карабрак торырмын. Һай, белмим-белмим, сиңең кебек тәмле итеп пешерүче юктыр. Алай пешерергә өйрәнәп булмас, – дип куя.

Маһибәдәрнең киленен сүгәргә дип ачылган авызы:

– Юк, килен, алай ук оешлы түгел, тәмле генә булган үзе, ашадан бүтәнгә ярамас, – дип, сүзен тәмамлый.

Шулай итеп яшәде аларның гаиләсе. Ә үз килене:

– Здравствуй, мама, – дип кайтып күрешә дә: – как живёшь? – ди.

– Ару әле, ничава, Аллага шөкер, – ди карчык.

Аннан соң килен, карчыкны кочаклагандай итеп, битеннән үбеп куя. Хәлимә түти, жирәнгәнән сиздермәскә тырышып, кул арты белән кызыл иннек сыланган битен сөртеп ала да, әллә ниткән хушбуй катыш тир исе килеп торган килененнән читкәрәк тайпыла.

– Здравствуй, бабушка, – диләр оныклары Степан белән Дима – зәңгәр күзле, сары чәчле малайлар.

– Драстуйте, – ди Хәлимә «бабушка», – какие уже большие стали! Зур үскәнсез, – дип, башларыннан сыйпагандай итә.

Ә Габдуллажанының куенында эреп кенә китә карчык, бөтен жаны-тәне белән улының куенына сеңә. Габдуллажаннан хәләл, жанына сеңеп калган Гайнетдиненен һәм талчыбыктан үргән бишек, кабык арба исе килә. Улының сабый чагы әйләнеп кайткандай тоела. Карчык аның йөрәк тибешен тоя, үзенә дә йөрәге аның белән бергә тибә башлый. Хушбуй катыш тир исе килеп торган киленен оныта.

– Әй балам, кайттыңмы? Шундый сагындым, балам! Әйдә, кулларыгызны юыгыз, гөбәдиям, өчпочмагым пешкән, хәзер токмачымны гына салып кабартып алам да, – дип каударланып, аш бүлмәсе ягына кереп китә.

Улы янында шундый рәхәт була Хәлимә түтигә, шундый жиңел була! Тик атна үтми, бер айга дип кайткан улын хатыны тыкырдата башлый.

– Давай уедем домой, мне скучно.

Хәлимә түтинен: «Минем улымның үз өе бит бу. Нәрсәгә дип сикерәсең? Менә шушы ишеге алма бакчасына чыга торган бүлмәдә тәгәрәп үскән бала бит ул! Минем дә бит балам белән азрак торасым килә. Синеке генә түгел ләбаса, улым минеке дә», – дип, бик әйтәсе килә, тик бер сүз дә әйтми. Андый-мондый сүз әйтсә, улының тормышы бозылып дип курка. Оныклары ятим калыр дип уйлый. Юкса атна буге нәрсә генә пешереп ашатмады, крахмалланган ап-ак урын-жирдә генә йоклатты. Тик киленгә ярый алмый. Ә Габдуллажаны хатыны янында эрепләр генә китә. Булса да булып икән шундый ярату! Күбәләк янып торган утка тартылган кебек, хатыны янында бөтерелә ир. Канатларың көймәсә ярар иде, улкаем, дип борчыла. Исән-имин генә бул, балам, дип дога укый-укый, улы күрмәгәндә, яшьле күзләрен сөртеп елый-елый, кунакларга ризык әзерли каенана.

– Улым, улым. Азрак кына торыгыз инде. Әле күреп тә туймадым үзеңне, балакаем, – дип, яшьле күзләре белән улына тутырып карый. Улы аңлый инде, ләкин хатыныннан уза алмый.

– Китәселәре килә бит, эни. Малайлар Галя бабушкаларын сагыналар.

– Әйе, – дип уйлый карчык, – урып алган бу хатын улымны, урып кына алган.

Атна узуга, Мәскәү поезды белән китеп баралар. Аннары Хәлимә түти, айларын саный-саный, икенче кайтуларын көтә. Шулай айлар үтә, еллар үтә, гомер уза. Өйләренә нур булып килеп кергән Нәфисәнең дә Үзбәк якларына чыгып киткәнә дә дүрт ел узды. Дүрт ел гомер бер дә узмас кебек иде, уза икән шул!

Нәфисәнең күзләреннән агып төшкән канлы яшьләре карчыкның күз алдыннан китми аптыратты. Кызны кан елаткан Кылый Камалыйга «Гыйфрит Камалый» дип, яңа кушамат тактылар. Кылый кушаматы онытылды. Хәлимә түти әйтмешли, бәләш булып изелгән борыны, бите белән тигезләнеп, борын тишәкләре ыржаеп, акаеп торалар, Камалый әллә ниткән, кешеләрнең котын ала торган куркыныч кыяфәткә кергән. Шуңа күрә ул күбрәк өйдә утырырга тырыша, кеше-кара күзенә күренергә уңайсызлана. Бистә хатыннары, балалары тыңламасалар:

– Хәзер Гыйфрит Камалыйга биреп жибәрәм, – дип, балаларының котларын ала.

Камалыйны кыйнаганнан соң күпме генә эзләсәләр дә, гаеплене таба алмадылар. Һәм озак та тормыйча эшне ябып та куйдылар.

– Нәфисәнең күз яше, кыз бала рәнжеше төште инде бу Камалыйга, – ди Хәлимә түти. Ул бу эштә Солтангәрәйнең кулы уйнаганын белә, тик белгәнән Солтангәрәйгә сиздерми. Чөнки, ничә әйтсәң дә бер сүз, Хәлимә түти – дипломат. Эчтән генә тынып йөри. Нигә әйтеп торсын, жаныннан да артык сөйгән Нәфисәсә өчен үч алган Солтангәрәйне ничек гаепләсен?! Өнә ничә еллар инде, ялгыз торнадай, берүзе Хәлимә түтиненң ишеге алма бакчасына чыга торган бүлмәсендә яшәп ята. Ул алма бакчасын гөл бакчасы итте. Куллары белән төймә төя торган егет Солтангәрәй! Узган ел черегән рәшәткә коймаларны яңага алмаштырды. Аларын да матур итеп яшел чирәм төсенә буяп куйды. Ахирәтләре әйтәләр:

– Хәлимә түти, үз балаңнан күрмәгәнне кеше баласыннан күрәсең. Ай-йй, уңган-булган бу чибәр егет. Әле эшендә дә зур гына нәчәлник итеп куйганнар, ди. Шулай, бәхетә генә булсын инде, ләкин һаман ялгыз! Менә бездә дә кияүгә чыкмаган кызлар бар. Әйдә берәрсенә димлик әле шул егетне, – дип, әбигә бәйләнәләр.

– Белмим-белмим, Нәфисәсен оныта алмый инде ул. Үземнең дә Үзбәк якларына чыгып китәр дип котларым алынып тора. Нәфисәдән бер хәбәр дә юк дисәм, Закиржан каяндыр ишетеп кайткан, Нәфисә духтырлыкка укый икән. Бик матур ике катлы йортта абыйсының хатыны белән прафисыр кодаларында яшәп ята, ди. Галәмәт матур киенеп йөри, чистый шәһәр кызына әйләнгән, ди. Кызы да шактый үскән, калкынган икән. Тегесе кызның әдрисен әйтмәгән. Закиржан Нәфисәнең жизнәсә Габделкаюмны күргән. Тик әлегә Нәфисәнең кайда икәнән сиздерергә курка, ди.

Солтангәрәй әле теге атнада гына Алансуына кайтып килде дә:

– Хәлимә түти, әти-әни күзенә күренер хәл юк, өйлән, ник син карт буйдак сыман йөрисең, инде энекәшен Хәкимулланың да улы туды, дип сүгәләр, – дип, бик уңайсызланып кайтты.

– Солтангәрәй, – диде карчык, – һәр жимешнең үз вакыты. Өгәр вакытыңда өзмәсәң дигәндәй, жимеш бозыла башлай, чери. Олыгаеп та барасың. Яшен узгач, өйләнүе авыр ул, үзәң турында гына уйлап яшәргә өйрәнәсең. Әти-әниң дәрәс әйтә, башлы-күзле булырга вакыт, бик вакыт. Нәфисәне оныт инде син. Фатир турында да уйлама. Мин мәңгелеккә килмәгән. Улым монда беркайчан да әйләнеп кайтмаячак, Мария килән мәңгә Казанга кайтмаячак. Әйдә, үзенә карасын. Менә ахирәтләремнең кызлары бар, бик итагатылеләр. Өгәр риза булсаң, берәрсен туйлап алырсың.

Башка вакытта кырт кисеп урыныннан кузгалып китүче егет карчыкны тын гына тыңлап торды да сагыш түгелергә торган күзләрен тутырып, Хәлимә түтигә карады һәм:

– Белмим инде, белмим, нәрсә дип әйтергә дә белмим, Хәлимә түти, – дип тынып калды. – Кеше баласын өметләндереп, башын әйләндерү генә булмасы?

– Уйлап та торасың юк, улым. Озак уйласаң, тиз генә барып чыкмый ул. Менә бүген эшләрең беткәч, Гайшә ахирәтемнең кызы Гөлбикәне кая да булса чакырып кара әле син. Алла кушса... Чәчләрегез чәчкә бәйләнгәндер, бәлки, кем белә... Үзенә белдерә күрмә, ахирәтем әйтә, минем Гөлбикәмнең Солтангәрәйгә күзә төшкән, бигрәкләр дә чибәр, акыллы егет дип, авыз суларын корыта, ди. Шуңа күрә уйлап кара, улым, ялгышмасың. Алла бирса, бәхетәң булыр.

Ишектә кыңгырау тавышы ишетеп, карчык, йомшак башмаклар кигән аякларын лыштырдата-лыштырдата барып, ишекне ачты. Закиржан икән.

– Әйдүк, әйдүк, Закиржан. Бу арада күзгә-башка чалынмадың. Авырмыйсыздыр бит, ул-бу хәл юктыр? Хәзер чәй куеп жибәрәм. Әле менә пилмән салып жибәрдем дә Солтангәрәйнең эшләрен бетереп кәргәнән кәтәм. Эшли башласа, туктатыр хәл юк. Мактап кына йөрисең икән, – дип каударланды Хәлимә түти.

Закиржанның күзләре елмаеп, ут чәчеп торалар иде.

– Берәр сөнечең бар, димме соң, Закиржан? Бөтен йөзөң балкып, нур чәчеп тора.

Закиржан, аяк киёмнәрен салып, зал ягына узды да елмаеп, карчыкка дәште:

– Хәлимә түти, бар, бик зур сөнечебез бар. Безнең бәбиебез булачак! Дистә еллар кәтеп, инде өметөбез тәмам өзелгәч... Мәүлия бәбигә узган. Шатлыгымны сезнең белән бүлешим дип кәрдәм әле менә. Синнән дә якынрак кешебез юк лабаса, – дип туктап калды.

Хәлимә түти үзе дә, шатланып, күршесенең йөзөнә текәлде. Закиржанның күзләрендә – шатлык, сөнеч яшьләре.

– Кит аннан, Закиржан! Инде исән-имин туарга язсын. Дүрт саны да төгәл булып туа күрсен. Үзеңнең яхшылыкларыңа күрә инде бу, рәхмәт яугыры! Аллаһның бүләге бу сиңа, Нәфисәгә күпме булыштың, миңа, Солтангәрәйгә. Исән-сау балаңны кулыңа алырга язсын! – дип, урындык читенә барып утырып, күгәрченнәр булып гөрләде Хәлимә түти.

Закиржан исә өйдә озак юанмады, бакчага Солтангәрәй янына чыгып китте. Алар кул биреп күрештеләр дә артлы эскәмиягә барып утырдылар. Солтангәрәй өч елдан артык Хәлимә түтиләрдә яшәү дәверендә алар Закиржан абыйсы белән бик якынайдылар. Сөйләшеп сүзләре бетмәде.

– Закиржан абый, Аллага шөкер, инде исән-имин генә тусын. Мәүлия апа да, туачак сабый да сау булсыннар, – дип, Закиржанның куанычын уртаклашты Солтангәрәй.

– Шулай, – дип сузды Закиржан. – Мин бит Мәүлия апаңа яратып өйләнмәдем, Солтангәрәй. Өйдә сөюле, сәгадәтле тормыш булмады. Шулай көн артыннан көн үттә, таң атты да кич булды. Яңа язлар килде, жәе, көзе, кышы дигәндәй. Гомер ничек тә уза икән ул, бер-береңне яратып, аңлашып, сөешеп тә, өйгә кайтып кәрәсе килмичә, хатыңыңа күтәрелеп карыйсы килмичә дә уза икән ул гомерләр. Әле менә, бәби алып кайтам, дип кайтып әйткәч, хатынымның күзләренә күтәрелеп карасам, йөрәгемне бер уй сызып үттә. Раббым, күзләре бик матур икән Мәүлиямнең! Зәп-зәңгәр күк йөзе кебек икән. Мин шуны дистә еллар бие күрмәгәнмен. Аннан соң шул күзләрдән мине яратуы, сөюе якты бер моң булып агып тора икән, зәңгәр моң булып. Ө мин аңа гомерләрем буена бер жылы сүз әйтмәдем. Валлаһи дип әйтәм, бер жылы сүз ишетмәде бит ул миннән! Ө яшәде, дөшмәде. Бары тик төнлә чәлтәрле төнгә күлмәкләрен киеп йокларга эзерләнгәч, мин аңа борылып та карамыйча артымны куеп яткач, тавыш-тынсыз гына үксер иде. Ө караңгы төн – ир белән хатынның назлану вакыты бит ул! Вакытыңда шул серле төннәрнең кадерең белмибез! Мәүлия апаң чәлтәрле күлмәкләрен киеп, миңа сарылганда: «Юк әле, бүген арыдым, тетелеп

беттем, акча эшлим. Читкәрәк китеп ят әле, мич кебек кайнарысың», – дип әйтә идем. Менә шул кайнарлыкны читкә этәрәп яшәгәнмен, Солтангәрәй.

Ир уртасы булып килүче Закиржанның йөрәгеннән актарылып чыкты бу сүзләр. Сабый – ике жаннан яралган туачак бәләкәч – «күршеләрнең» тормышын астын-өскә әйләндергән, ике арага үткәннәр өчен үкенү һәм сөю алып килгән дә куйган. Ирнең жаны жырлап тора иде.

– Солтангәрәй, – дип дәвам итте Закиржан, – синең дә яшенң житкән инде, гаилә корырга вакыт. Болай ялгызың яшәүләре рәхәт түгелдер.

– Шулай, Закиржан абый, үзем дә бу турыда озак уйландым. Эти-эни дә минем өчен бик кайгыралар. Инде энекәш тә өйләнде, улы туды. Аларның сүзләре белән килешәм. Ләкин бу минем өчен бик авыр, четерекле мәсьәлә. Капылт кына эшли торган эш түгел. Әле Хәлимә түти дә, иртәнчәк шул сүзне кузгатты. «Ахирәтем Гайшәнең кызы Гөлбикә бик итагатьле, укымышлы кыз. Белмәгән эше юк, ул тегү, чигү дисеңме, әнисе дә бик уңган, бистәнең иң оста жөйчесе иде. Әнисенә карап, кызын коч; этисенә карап, улын коч, диләр. Әллә бүген Гөлбикәне кая да булса чакырып карыйсыңмы?» – ди. Мин ак та димәдем, кара да димәдем. Аннан соң ул кыз баланың күңелен жылкендерү булмасмы? Кыз баланың күңеле ак канатлы нәфис күбәләк кебек бит ул. Ялгыш кагылырсың да жанын үтерерсең. Шуңа күрә, әгәр ошатмасам, аңар өйләнмәсәм, миңа рәнжеп калыр лабаса. – Аннары әйтергәме-юкмы дигәндәй туктап калды Солтангәрәй. – Закиржан абый, Нәфисә дә бар бит әле. Ул юк инде, ләкин минем күңелем түрәндә якты бер нур булып, моңлы бер жыр булып Нәфисә яши бит. Жырланмаган жыр булып яши. Габдрахман абзый белән Зөһрә түтидән кулын сорап калдым, саклармын, яклармын, дидем. Саклый алмадым. Үзем дә инде, жебегән нәрсә, яше тулганны көтәм, имеш. Никах укыт та куй инде! Хәлимә түти әйтә торды, менә шушы алма бакчасына чыга торган бүлмәдә торырсыз, диде. Шахтага барып туйлык акча эшләп кайтам, имеш. Авылда таякка эшләп йөрибез бит, бер тиен түләмиләр. Менә эшләдем! Нәфисәмне дә, үземне дә мәңгелек хәсрәт утларына салдым. Төшләрәмдә Нәфисәм белән яшим мин, Закиржан абый, аның белән сөйләшәм. Ул, көянтә-чиләкләрен асып, күкрәк турыларына, итәкләренә канәфер чәчәкләре чигелгән куе зәңгәр күлмәген киеп, кәз-кәз атлап суга бара, юк, атламый, аккош кебек, күлләрдә йөзә. Ә мин, аңа сокланып карап, Ялантау түбәсендә басып торам һәм кул изим. «Нәфисәм! – дим. – Нәфисәм! Бүген кич чишмә буена төш, яме. Мин сине көтеп торымын». Йөгереп кыз янына төшәсем килеп талпынам, тик никтер аякларым атламый. Төшә алмыйм. Ә Нәфисә миңа тау итәгеннән кул болгый: «Чишмә буена килә алмыйм шул мин, Солтангәрәй. Мине өч башлы диюләр синең яныңа җибәрмиләр. Йөгерепләр генә синең яныңа менәр идем дә, ләкин гөнаһларым зур. Шул гөнаһларым тотта мине, шулар җибәрми, Солтангәрәй, – ди. Үзе миңа карап елмая. – Син бәхетсез икенче жирдән эзлә, энә Акборын чишмәсе буендагы аланлыкка кайт, анда аклык-сафлык», – ди. Ни әйтергә теләведер, белмим. Ә кайчагында печән өстендә Ялантау буенда өмәгә төшкәнәбезне күрәм. Гел икәү рәттән барабыз инде, Закиржан абый жаным. Аяк асларында сытылып-сытылып калган жир жыләкләре. Алар нигәдер кып-кызыл кан төсендә. Чакрактау, Ялантау өсләреннән искән мәтрүшкә, әрем исләре килеп торган жылләр! Һәм янымда

кул сузымы гына, юк, күнел житмәслек жирдә сөйгәнем. Ул ерагая бара, ерагая бара да, аккошка әверелеп, ахылдап-сулкылдап: «Акборын чишмәсе янына Аклык аланына кит, Солтангәрәй! Эзләмә мине, бәгърем, хуш! – дип, күккә аша. «Кая гына барыйм соң мин, Нәфисә? Аклык аланында син юк бит. Әгәр анда син булсаң, очып кайтып житәр идем дә бит, тик син юк шул, син еракта, чәчәкле, жимешле Үзбәк якларында. Кемнәндер туган кыз үстөрөп ятасың. Ул сабийны калдырып китмәгәнәң дә сөенәм. Гөнаһсыз сабий бит ул, аның ни гаебе бар? Үссен! Синең дә жаның тыныч булып. Калдырсаң, гомерләрең буена интегеп, үзеңне табалап яшәр идең», – дип, Нәфисә белән сөйләшәм. Һәм манма тир булып уянам. Менә шулай гомер итәм мин, Закиржан абый. Ялгыз башым, ләкин Нәфисәм белән «яшим». Инде менә бүген кичкә Гайшә апа кызы Гөлбикә белән күрешеп карарга уйлыйм. Бәлки, ул кыз Нәфисәмне оныттырыр. Минем аны күргәнем дә бар. Зифа гәүдәле чибәр генә кыз. Аллага тапшырдым, Закиржан абый. Без күрәсен кеше күрмәс. Менә эшләремне генә бетерәм дә Гөлбикә янына жыенам, – дип, Закиржанга борылып карады.

– Үзең беләсеңдер, Солтангәрәй. Тик ялгыша күрмә, яратмаган хатын белән тору – көн саен тозсыз төче аш ашау белән бер ул. Үзең дә бәхетсез буласың, ә хатының синнән мең кат бәхетсезрәк була. Яратмыйча өйләнеп, Гөлбикәне бәхетле итәм дип уйлый күрмә. Бу ялгыш гамәлең булып. Икенче яктан, гомерең буена ялгыз да яши алмыйсың лабаса. Бәлки, яши-яши бер-берегезгә ияләшерсез. Акыллы хатын булса, үзен яраттырырга жаен таба ул, Солтангәрәй. Бу киңәш-табыш белән хәл ителә торган эш түгел. Йөрәгең хәл итсен. Аллага тапшырдык. Әле Мәүлия апаң колонкадан бер-ике чиләк су алып менмәссеңме, әтисе, дип, бик гозерләп сораган иде. Үзең беләсең, Мәүлия апаң авыр күтәрергә ярамый хәзер, бәби көткән чагы. Аллам сакласын, ул-бу хәл булса, үземне кичермәм. Апаңны кадерләп, саклап кына торырга кирәк.

«Закиржан абый ничек үзгәргән, Мәүлия дип кенә тора. Миңа да өйләнергә кирәк. Тупырдап балаларыбыз туар. Шул сабийларга карап, без дә бәхетле булырбыз», – дип уйланып, Солтангәрәй баганага элөп куйган кульюгычта кулларын, битләрен юды. Иртәдән бирле кояш астында жылынып торган бер чиләк суны өстенә койды, күнеле күтәрелеп, өйгә керде.

Хәлимә түтинен пилмәне инде шактый суына төшкән.

– Әйдә, улым, кер. Ниәмә дип сап-салкын суны өстеңә коясың? Салкын тидерерсен, жәй көне түгел ләбаса, – дип, егетне жиңелчә генә шөлтәләп алды. – Инде пилмәнем дә төчеләнөп бетте. Кайнар килеш ашамасаң, ни тәме бар ул ризыкның?! Аннан соң, чакырып-чакырып та өстәл янына утырмасаң, ризык рәнжер. Нәрсәләр генә сөйләштегез Закиржан абыең белән? Бигрәкләр дә серләрегез килешә инде, сөбханалла! Күзләрем генә тимәсен. Абыйлы-энеле кебек, бер-берегезгә булышып яшисез. Минем Габдуллажаным белән бергә уйнап үскәннәри. Минем улым белән дә шулай дус булдылар. Юк шул, Габдуллажанымны теге Мәскәү хатыны урып кына алып китте, харапалар итте. Юкка гына әйтмәгәннәр, ир иткән дә хатын, юк иткән дә хатын, дип, – Хәлимә түти тагын Габдуллажанын искә алып уфылдап куйды.

Солтангәрәй киенеп-ясанып, өстәл янына килеп утырды да, ашап-эчеп алгач:

– Хәлимә түти, син миңа Гөлбикәнең адресын бир әле, – дип кузгалып китте.

– Хәзер, хәзер табып бирәм, улым, менә монда гына, шкап тартмасына тыгып куйган идем, – дип каударланып, Хәлимә түти зәңгәр тышлы ике дәфтәрән тартып чыгарды. Аннан соң лупа кебек калын пыялалы, колак канатларын подмеска белән бәйләп куйган күзлеген баш аркылы киеп, картлыктан кәкрәйгән бармакларын әдрисләр язылган юллар өстеннән йөртте.

– Менә-менә. Яңа бистәнең Мехавай урамы, 35 нче йорт, үз йортлары белән торалары. Сәвит килгәч, яртысын бүлеп алдылар. Икенче ятажында милициядә эшли торган гаилә – ике кызы белән ирле-хатынлы ниндидер кешеләр тора. Беренче ятажында Гайшә ахирәтем яши, – дип, дәфтәрән Солтангәрәйгә сузды.

– Ярар, исемдә калдырдым, Хәлимә түти, мин ул йортны беләм, Меховойда эшлим ләбаса. Яңа бистәне яхшы беләм, – дип, Солтангәрәй ишеккә таба юнәлде.

Карчык, болдырга чыгып, егетнең артыннан карап озатып калды. «Ай-ай, Аллаһ чибәрлекне дә, буй-сынны да жәлләмәгән егеттән! Матурлык өләшкәндә, иң беренчеләрдән житешкән, диләр мондыйлар хакында. Өле шуның өстенә холкын, булганлыгын күр син! Әгәр серләре килешсә, Гайшә ахирәтемнең кызы Гөлбикәнең бәхетә була инде. Кемнең бәхетсезлеге кемгәдер бәхет китерә диюләре хактыр, күрәсең. Әгәр яратышып китсәләр, Солтангәрәй алар йортына күчеп китәр, дигән уй Хәлимә түтиненң йөрәген яндырып үтте. Тагын ялгыз кала ләбаса! Ялгызлык яман, һай, ялгызлык яман. Тик нихәлләр итмәк кирәк? Язмышыңа шулай язылгач.

Шундый уйлар белән өйгә табак-савыт юарга кереп китте Хәлимә түти.

* * *

Нәфисә иртәнгә кояш нурлары йөзен жылытуына уянып китте. Күпмедер вакыт таң алдыннан гына күргән төшен исенә төшереп, селкенмичә дә, ачык балкон тәрәзәсеннән кызарып, моңсуланып күтәрелеп килгән кояшка карап ятты.

Нинди генә төш иде соң әле? Нәфисә ничә еллар күргән куркыныч төшләргә охшамаган бу. Бүген Нәфисәнең туган көне – егерме бер яше тулган көнендә хатынның бөтен бәгырьләрен айкап алган, күңелендә булган әллә нинди якты хатирәләрне уяткан шундый ләззәтле төш иде.

Әйе-әйе, дөньяны алсу-кызыл нурга төреп, Урыстау өстеннән кояш күтәрелеп килә иде. Нәфисә – япъ-яшь кыз бала – иртән-иртүк торып, чишмәгә суга бара.

Әбисе Фәгыйлә ана:

– Кызым, таң туып кына килгәндә, чишмәгә төш син. Таң суы белән битләреңне юсаң, йөзөң шундый да нурлы булыр, кешеләргә мәхәббәтле күренерсең. Таң белән уянырга өйрән, балам, – дип, гел тукуп тора иде.

Әйе, әбисе шулай оныгын кояш белән бергә торырга өйрәтте. Менә бүген дә төшендә, инде онытыла төшкән Ялантау чишмәсенә таң суына барды. Әнисе, көндәгечә, бер оя күксел төстәге казларны капка төбенә чыгарып:

– Кызым, барган-барган казларны да Айба тавы күленә төшерсәнә, – ди.

Нәфисә, аякларына чүәкләрен генә элә дә, этисе бөгеп, алмалар төшереп буяп бизәкләгән көянтәсенә чиләкләрен асып, Ялантау чишмәсенә таң суына бара. Аның белән бергә сукмак буйлап тезелешеп, як-якка тайпылмыйча, каңгылдашып, казлар атлый. Иң баштан бик гайрәтләнеп ата каз бара, аның артыннан – ана каз һәм инде хәйран гына тернәкләнгән, каурый канатлар чыгарган унике бәбкә. Нәкъ кешеләр кебек инде менә. Тулы бер гаилә!

Нәфисә, чишмә буена житеп чиләк-көянтәләрен калдырды да, чүәкләрен салып, казларны Айбатау күленә куа китте. Әйе, әйе, нәкъ бүгенге кебек кояшлы иртә иде. Мул булып, чык төшкән. Ефәк хәтфә үләннәр өстеннән атлавы шундый рәхәт. Күктә тургай, юк, берничә тургай икән, нокта хәтле генә булып өскә күтәрелгәннәр дә, таңны каршылап, жир йөзенә моң түгәләр. Нәфисә, күзләрен кыса төшөп, кулларын каш өстенә куя да жиһанны моңга күмүче нәни кошларны күзли. Тик күк йөзөндә бары тик кечкенә кара нокталарны гына күрә.

– Ай-йй биектә, монда чаклы ничек тавышлары ишетелә икән? – ди кыз, аптырап.

Аяк бармаклары арасына кысылып калган, Нәфисә исемнәрен дә белмәгән чәчәкләр, аяк табаннарын рәхәт кытыклап, өзелеп-өзелеп калалар.

Айба тавы күленең суы зәп-зәңгәр. Монда бакалар сайраша – хор белән жырлыйлар. Гомере буге бакадан курыккан Нәфисә аларның тавышына да соклана. Эһ, күлнең бер читен бака ефәге каплаган, әйтерсең, бака кызлары, бирнәгә челтәр япма эзәрләп, күл өстенә ябып куйганнар.

Яшел ефәк күлмәкләрен кигән бөдрә таллар, моңаеп, күлнең тымызык суын эчәргә теләгәндәй, башларын суга игәннәр. Куге камышлар арасында оя-оя кыр үрдәкләре ара-тирә генә аваз салалар. Сап-сары төнбоеклар, таң нурларында коенып, тажларын ачканнар. Сагыш төсөндәге сары төнбоеклар!

Казлар тиз арада тынып утырган күлгә таба атладылар да, күлнең көзгесен ватып, сөөнечләрәннән шап-шоп итеп канат кагынып, тын күлне шау-шуга күмделәр.

Ялантау болынында тышауланган акбүз атлар үлән утлый. Яннарында – колыннары. Нәфисә Куканны, ак оекбашлы Куканның колыны Йолдызны таний. Колыны уйнаклап, ашкынып, каядыр чабып китә башласа, Кукан, баласын югалтудан куркып, ачуланып, ыржаеп кешнәп жибәрә. Ләкин колыны артыннан бара алмый – ул тышауланган. Колыны, әнисенең тавышын ишетеп, кире чабып килә дә, дың-дың итеп, әнисенең имиенә борынын төртеп имә башлый. Акбүз атлар чәчәкле болын печәнә утлыйлар.

Нәфисә кире чишмәгә таба атлый. Юлда болын чәчәкләрәннән башына такыя таж үреп кия. Тубыгына тиярдәй чәчләрен иңнәренә таратып салган. Чишмә буена кайтып житәргә аз гына калгач, күзләрен күтәрәп Ялантау итәгенә карый һәм аптырап туктап кала. Чишмә буендагы чикләвек куаклары төбөндә ул – Солтангәрәй! Язгы күкрәү, тыелгысыз ташкын булып жанына кереп урнашкан, сулар сулышына әйләнгән, төшөндә ялгыз аккош булып күккә ашкан, һаваларда өзелеп калган каурые Нәфисә кулына канлы батист чигүле кулъяулыкка әйләнеп килеп төшкән, Аклык аланына таба очып китеп юк булган Солтангәрәй! Нәфисә, сөйгәнә яңадан

югалтырмын дип куркып, чишмә буена йөгәрә. Солтангәрәй, киң итеп елмаеп, кочакларын жәеп, аны көтә. Инде менә килеп житәм, сөйгәнемнен куенына кереп эреп бетәм дип, бар булган көченә йөгәрә Нәфисә. Тик никтер ара һич якынаймый, ерагая гына бара! Һәм Солтангәрәй иртәнге кояш нурларында эреп юкка чыга.

Нәфисә, уянып киткәч, бу төшеннән аерыла алмыйча, алсу төстәге ефәк төнгә күлмәктән атлас юрганы астында озак ятты.

Дөнъя мәшәкәтләре белән инде ерагая башлаган иден түгелме соң, Солтангәрәй?! Менә бүген, йөрәкләрне сызлатып, янадан төшкә керден һәм Нәфисәңнең жанын айкадың! Инде синнән, туган якларыңнан аерылганга да биш ел узган. Озын-озак биш ел гомер. Биш яз, биш жәй, биш көз, кышка да охшамаган биш «салак» кыш. Нәфисә Үзбәкстанның юеш жепшек кышларында Алансуның буранлы, салкын кышларын сагынып тилмерде. Әй ул кышлар! Моржа тишекләреннән кереп, жил улап торган буранлы төннәр! Судан кайтканда, чиләк төпләрендә хасил булган бозлы «сөңгеләр»! Йөзләренә – алсу-кызыл, керфекләренә, мамык шәл читләрен ап-ак бәскә төргән туган якның салкыннары! Аннан соң жылы итеп яккан мич башына тезеп куйган киез итекләр, киез каталар... Әнисенң иртән яккан мичкә чуенга салып, өстен таба белән томалап пешергән борчак ашлары. Төш вакытында әнисе чуенны ухват белән тартып чыгарып иде. Өстен ачып жибәргәндә, аннан бөркелгән хуш ис! Өйгә басу исе, жил исе, тормыш-яшәеш исе кереп тулар иде. Сөягеннән араланып мәмрәп пешкән сарык ите һәм кабыгы борчагыңнан аерылып өскә күтәрелеп изелеп торган, авызыңда эреп китәрдәй борчак ашының тәмлелеге:

– Әй әнисе, бигрәкләр дә тәмле итеп пешерәсең инде ризыкны! – дип мактый әтисе.

– Итен, бәрәңгесен, борчагын, суганын, кишерен, тозын, борычын бергә салып мичкә куйгач, үзе пешә инде ул, мич үзе пешерә инде аны, – ди әнисе, әтисенң мактау сүзләренә уңайсызланып. – Бөтен кеше дә шулай пешерә торгандыр.

– Ю-у-у-к, – дип суза әтисе, – син ризыкны бисмилла әйтеп, дога укып әзерлисәң, шуңа ашларың тәмле, ләззәтле, шифалы була.

Әнисе дәшми. Кыска көннәр шулай үтеп китәләр дә, серле сихерле кышкы кичләр житә. Тышта салкын. Шарт-шорт бүрәнәләр ата. Тәрәзә пыялаларында нинди генә бизәкләр юк – агачлар, төрле-төрле яфраклар, чәчәкләр! Әтисе жиделе лампаны яндырып куя да өстәлгә тастымал жәеп куеп, озак итеп, моңлы итеп Коръән укый. Әтисенң тавышы калын, күкрәк тавышы. Ә әнисе белән Нәфисә кул эше белән мәшгуль. Татар халкының күркәм гадәте! Кыз бала тууга, бирнә әзерли башлыйлар. Киндер үстерәләр, сугалар, эрлиләр, тукума ясыялар һәм язгы кояшта агарталар. Азрак кул арасына керә башлагач, кыз бала үзе тегә, чигә, бәйли. Язгы кояшта киндерне ап-ак булганчы агарта. Һәрбер әзерләгән әйберен чит-читләренә чүкелгән ялтыравык тимер сугылган, зәңгәргә буяп матур итеп өсләренә дә аркылы-торкылы тимер тасмалар кагылган бирнә сандыгына жыя баралар. Булачак кияүгә, каенана-каенатага, каенәнеләренә, каенсеңелләренә, әби-бабаларына...

Салкын кышкы төннәрдә, жилкәләрен жылы мичкә терәп, әтисенң

моңлы итеп Коръян укуын тыңлый-тыңлый, әнисе белән кул эше эшләгән чакларын сагына Нәфисә. Һәм әнисе ипи салган көнне. Ул көн кызның күңелендә бер якты хатирә, бәйрәм булып исендә калган. Әнисе кичтән кечкенә кисмәк белән келәттән он алып керер иде. Аннан соң жылпучка он иләр – дөпә-дөпә, дөпә-дөпә бер көйгә әнисе кулында нечкә жиз иләк бии. Жилпуч өстенә ап-ак он тавы өелә.

Әтисе жәй көне ярып, киптереп куйган утынны кертә дә матур итеп мич кырыена өеп куя. Әнисе күәс төбөндәге үткән атнадан калган әчелектән «баш» ясый, колмак өсти һәм мич башына күпертергә куя. Инде чыра теленгән. Тик мичне генә үрләтерлек итеп, бар нәрсәне хасиятләп куя.

Пышылдый-пышылдый, сөйләшә-сөйләшә, камыр күтәрелә. Әнисе мич каршында гына арыш камыры өстенә юка итеп бәрәңге боткасы салып, өстен күкәй белән майлый да дучмак пешерә. Кечерәк балалар йокыдан торганда, инде дучмак эзер була. Әнисе мич төбөн кат-кат себерә дә, түп-түгәрәк ипиләрне мич төбөнә күп итеп тезә.

Иртәнге чәйнә эчкәч, Нәфисә бәкегә суга китә. Ә урамда зәмһәрир суык һәм төтен исә, чөнки әтисе мунча ягып жибәргән. Мәтрүшкә исә, каен себеркесе исә – сафлык, пакылек һәм инде томаланган мичтән дә урамга таралган ипи исә – басулар, кырлар исә.

Төтеннәреннән ипи исә килеп торган Алансуның ап-ак карга уралган урамнарын, Тереклек елгасындагы бәкедән су алып кайтып житкәнче чиләк төбөндә барлыкка килгән боз сөңгеләрен Үзбәкстанның елак жылымса кышларында сагынып, үзгә өзәлә Нәфисәнең.

Ә бүгенгә төше Алансуына кайтарды. Әллә никадәр куркыныч төшләр күрәп, һаман кайнар утта янгандай куырылып елап уяна иде ул моңарчы. Нәфисәнең жанына ниндидер бер тынычлану иңгәндәй булды...

* * *

Нәфисә юка атлас юрган астыннан шуып кына чыкты да идәннән түшәмгә кадәр тиеп торган, кыйммәтле агачтан сырлап-сырлап эшләнгән көзгә каршына килеп басты. Көзгедән аңа иңнәреннән узып, дулкын-дулкын булып агып тубыгына кадәр төшәп торган кара чәчләр, карлыгандай кап-кара күзләрен камап алган озын керфекләр, зифа гәүдәлә күзәл карап тора иде. Ул иртәнге төшен исенә төшереп, бит урталарын чокрыайтып елмаеп куйды. Аннан соң кызы Газизә янына килеп, аның битләреннән үптә. Кызы рәхәтләнеп, таралып, үзенә зәңгәр пәрделәр корган караватында йоклап ята. Иртәнге кояш нурлары йөзгә төшкән. Нәфисә тагын берәр сәгать йокласын әле дип, төнгә калын пәрделәренә тартып куйды.

Ачык балкон ишегеннән бүлмәгә саф һава кереп тулган. Бүген авылын аеруча сагынып, өзгәләнә-өзгәләнә исенә төшерде Нәфисә. Әллә инде күргән төше жанын айқады, әллә мәңгә онытылмаслык сөйгәнә Солтангәрәйнә төштә күрү күңелен актарды... Ничектер жан әрнүләре басыла төшкәндәй булса да, онытылмаган икән ул.

Әнә, кызы Газизә тыныч кына йоклап ята. Кулларын як-якка ташлап, озын куе кара чәчләрен таратып, матур төнгә күлмәк киеп, Нәфисәнең жаныннан да газиз кызы Газизәсә татлы таң алды йокысында. Баласы инде чын үзбәк кызы булып үсә. Татар телен белми дә диарлек. Апасы

Мәдинә белән көне бусе бергә, йоклаганда гына аерылышалар. Таң атып, йокыларыннан уянуга, әле бит-күзләрен дә юып тормыйча, йә Мәдинә икенче катка менеп житә, йә Газизә дөбердәп, беренче катка йөгәрә. Аларның чыркылдап көлгәннәре, икесе бергә юыну бүлмәсендә мәш килеп юынганнары, яңгырап ишетелеп, зур өйне әллә ничек кенә бәхет, сөю, сәгадәт белән тутыра кебек. Аннары үз бүлмәсеннән Әсхәдулла бабалары чыга. Кызлар мәһабәт зур гәүдәле профессорга сарылалар:

– Баба, баба, бүген аккошлар карарга күлгә барыйк әле.

– Ярар, – ди бабалары, – барырбыз. Бакчадан кайткач, күлгә аккош ашатырга барырбыз.

Профессор кызларга каршы бер сүз дә әйтә алмый. Нечкә күңелле доктор балалар янында үзе дә чын сабыйга әйләнә дә куя. Күз карашы да үзгәрәп китеп, күз кырыенда мөлаем жыерчыклар жыела. Балалар икесе дә, бабаларына чәй эчәргә дә ирек бирмичә, профессорның алдына менеп кунаклап, пөхтә итеп кырынган битләреннән үбәләр. Шулай бәхетле бала булып, муллыкта, сөю, ярату диңгезләрендә йөзеп үсә Нәфисәнең гөнаһтан, жинаяттән яралган кызы Газизә.

Тик Нәфисәнең йөрәген бер нәрсә телгәли, парә-парә телгәли: кызга әби-бабасының кем икәнән әйтә алмый. Әлегә ярамый, үскәч белер, аңлар, дип уйлый. Ө хәзергә...

– Минем әдәм кайда, ник минем әдәм юк? Өнә, Нуркадәнең әдәсе бар, Бәхтиярның да әдәсе бар, ә минеке юк. Бакчадан аларны әдәләре алып кайта.

– Синең әтиң бик еракка китте бит. Ул якка поездлар да, машиналар да йөрми.

– Жәяү кайтсын, – ди кызы, кашларын жыерып үзбәкчәләп, – инде жәяү дә кайтып була.

Нәфисә дәшми, чөнки кара күзләрен мөлдәртеп торган сабыйга ни дип җавап бирсен? Теге өч башлы диюләр турында сөйләсенме?

– Ое, ое, ә нигә синең чәчләрең кара, ә уртасында ак юл бар? Бабаныкы да андый түгел, минеке дә, Мәдинәнеке дә, Римма апаныкы да, синеке генә шундый.

– Кызым, син миңа «әни» дип әйт, син бит татар кызы. Ә сезнең чәчегез андый булмасын да. Алай матур да түгел әле ул. Сөзгә аны күрергә язмасын, балам. Тик син миңа «ое» димә, балам, татарча рәхәтләнеп «әни, әнием» диген.

– Ярар, әни, әнием! – ди кызы, ләкин берәздән тагын оныта.

Бакчадан кызларны алырга килгәч:

– Ое, ое, – дип, икәүләшеп, Нәфисәнең аякларына сарылалар. Үзләренен бакчада ясаган рәсемнәрен күрсәтеп мактаналар. Аннан соң, ирекке чыккан яшь колыннар кебек, чырык-чырык көлөшөп, тирә-ягына зур тупылар утыртылган аллея буйлап куышып уйныйлар.

Римма кызларның икесен дә пар итеп киендерергә ярата. Дулкынланып жылкәләренә агып төшкән чәчләрен әллә ничә толым итеп үзбәкчәләп үреп куеп, башларына чигүле түбәтәй кигезеп куя. Балалар бер-берсенә бик охшаганнар. Газизә буйчанрак булгач, үзеннән бер генә яшкә зуррак апасы белән бер үк күренә.

Өйләренә кайткач, кызлар икәүләшеп врач булып уйныйлар. Курчакларына дару эчерәләр, укол кадыйлар. «Үскәч кем буласыз соң?»

дигән сорауга: «Доктор», – дип җавап бирәләр. Чөнки бу йортта башка төрлө һөнәрне белүче юк. Бабалары гел искәртеп килә:

– Газизә, Мәдинә! Кешеләргә авыр чакта кем булыша? Табиб. Сөз дә зур үскәч, табиблар булырсыз. Аллаһка да иң якын кешеләр бит табиблар.

Әсхәдулла француз һәм инглиз телләрендә иркен сөйләшә, кичләрен кызларны шул телләргә өйрәтә. Кызының татар телен онытуы Нәфисәнең жанына тия. Ничек инде Әсхәдулла кызларга татар теле, ана теле турында бер сүз дә әйтми? Татар телен белмичә, шул телдә җырлар тыңламыйча яшәп була, димени? Аның бит әби-бабасы, әти-әнисе, Нәфисә үзе шул телдә сөйләшәләр. Ялантау чишмәсе дә челтер-челтер дип, татар телендә җырлап ага. Нәфисәгә тау читендә үскән чикләвек куакларына кунып сайраган пар сандугачлар да, чутылдап, татар телендә мэхәббәтләрен аңлаталар кебек тоела иде. Ә Үзбәкстанда татар телендә сөйләшүче юк. Җырлары да безнеңчә түгел. Ике катлы йорт та Алансудагыдан баерак, зәвыклы. Ләкин аларның Алансудагы чарлаклы, тәрәзә иргәләрен әллә ниткән чигү өлгеләре белән әтисе уеп-уеп ясаган өй кебек нурлы түгел. Барысы да бай, матур, ләкин туган авылы түгел. Өзелепләр сагына Нәфисә Алансуны! Кошлар булып очып кайт идең дә авылың өстеннән канатларыңны җилпеп уз идең! Юк шул, Нәфисәгә туган якларына юл ябык. Анда аның әби-бабалары яши һәм Солтангәрәй!

Ул инде күптән Нәфисәне оныткандыр. Мәсхәрәләнгән, өч башлы диюләрдән бала табып, Үзбәк якларына чыгып киткән Нәфисә, исенә түгел, төшенә дә кереп карамыйдыр. Әллә кайчан өйләнгәндер, балалар үстөрөп ятадыр. Алансуда кемгә генә өйләнде икән Нәфисәнең Солтангәрәе? Алансуда башка авыллардан сирәк килен төшерәләр. Күбесенчә әти-әниләре белгән, күз алдында үскән кызны никахлап алалар. Нәфисәнең күз алдыннан үзе белән чишмә буенда уйнап йөргән, бергә чулпыларын чыңлатып, суга барган иптәш кызлары үтте: Өммегөлсем, Мәрһәмбикә, Сания... Өйләнмичә тормас, Солтангәрәй шул кызларның берсе белән тормыш корып җибәргәндер. Иртәнгә төшеннән соң никтер жаны талпынып та куйды Нәфисәнең. Үзбәкстанда узган биш ел гомере дисбә тәймәләре кебек күз алдыннан үтте.

Кояшка үрелеп үскән үрмә гөлләр, бүлмә кадәр зур балконның кырыйларына үрмәләгән йөзем агачлары, чүлмәкләрдәге бүрек-бүрек чәчәкләр күтәрелеп килүче таң, кояш нурларында коенып, салмак кына, тыйнак кына тибрәлеп, хуш ис тараталар. Нәфисә, иртәнгә тымызык салкынча һавада туңыбрак китеп, иңенә йон жептән бәйләгән челтәрләр ак шәл салды. Үрелеп, йөзем куаклары арасыннан бакчага карады. Яз, табигатькә яз килгән! Үзбәкстанның юеш, җепшек кышыннан соң, дөньяны нурга күмеп, яз килгән. Бакчадагы бар агачлар шау чәчәктә. Агачлар, ак, кызыл, сары, күк чәчәкләргә төренеп төнгә йокыларынан уянып киләләр. Ул хуш истән баш әйләнә. Шәрыкның йөзем, инжир, алма агачлары әле атна-ун көн шулай кияү куенына керергә эзерләнгән кәләш кебек купшыланып, нур чәчеп, хуш ис таратып утырырлар. Ә аннан соң агач төпләренә ак кар булып чәчәк тажлары коелыр, ул аклыкны җилләр таратыр. Аклык!

Солтангәрәй, хәтерлисезме?! Акборын чишмәсе буендагы безнең Аклык аланын?! Юктыр, күптән оныткансыңдыр. Инде ул аланга икенче кыз белән

барасыңдыр, бәлки, хатының беләндер. Ә менә мин ерак-ерактагы ап-ак бакчада кояш күтәрелгәнән күзәтеп утырам. Тик ялгыз! Синсез! Тиңсез! Мин бит сине оныта алмыйм һәм мәңгә оныта алмам да. Язгы күкрәү, тыелгысыз бер ташкын булып жанымга кереп калдың, Солтангәрәй! Әллә кайларда, офык артында, Акборын чишмәсе буенда серле бер моң булып мине көтәсәңдер кебек. Беләм, көтмәячәгеңне дә беләм. Ләкин, язлар килгән саен, жаным талпынып, сулкылдап, канатлы коштай каядыр ашкына, кемнедер эзли. Кемне, үзем дә белмим. Зәңгәр сагышлар булып Урыстау белән Ялантау арасында Акборын чишмәсе буендагы Аклык аланында син адашып калдың, жаным Солтангәрәй, син!

Гомер уза, миңа да инде егерме икенче яшь китте. Медицина институтын бетерергә бер генә ел калды. Тормышым да ипле генә, көйле генә уза. Синсез яшәү түгел, сулап та булмас кебек иде. Инде айлар, еллар узган саен, чит жирләрдә, чит кешеләр арасында яшәп, безгә бөтенләй дә таныш булмаган чит телдә сөйләшәм. Балитәкле, күкрәк турыларына, итәкләренә канәфер чәчәкләре чигелгән альяпкыч та кимим, Солтангәрәй. Римма апа әйткәнчә, Европача киенәм, күрсәң танымассың да. Ә син нинди икәнсең, син дә үзгәргәнсеңдер. Башыма гел тузга язмаган хыяллар килә. Хәтерлисеңме, Хәлимә түтиләрдә торганда, бервакыт өйгә кайтып керсәм, анда син утырасың. Мин шунда шатлыгымнан аңымны жуям дип уйладым. Ул – минем иң бәхетле кичләремнең берсе, Казанда сиңең белән үткән бер көн. Кайчагында монда да өйгә кайтып кергәндә, син көтәсең кебек тоела. Буш хыял!

Хәлимә түти, Закиржан абый, Мәүлия апа исәннәрме икән?

Нәфисә туып килгән көн нурларында коенып, күңеленнән Солтангәрәй белән сөйләште.

Ул инде хәзер элекке Нәфисә түгел, башка иде. Юл чатында изелеп, тапталып калган гөлчәчәк, тамырлары исән калып, янадан чәчәк атты, ныгыды. Чибәр иде, гүзәл иде. Ул узып киткәндә, үзбәк егетләре әйләнәп-әйләнәп карап калалар иде. Йөзеннән нур түгеләп тора иде. Беренче курста укыганда ук, Әкрәмжан исемле укытучы егет озын толымнарын күкрәкләренә төшереп, китабына таба иелеп утырган Нәфисәне күрдә дә... Егет сөйләгән жиреннән туктап калды, башы буталды. Әкрәмжанның институтта тәүге дәресе иде. Болай да куркып кына, каушап кына укыган лекциясен көч-хәл белән ерып чыга алды. Йөзәнә ут кабып, үзенең халәтеннән оялды. Әйтерсең, беренче рәттә утыручы гүзәл аның уйларын укып, күзеннән утлар чәчеп, бит урталарын чокырайтып елмая иде. Партия органнарында зур урында эшләүче Баһорның бердәнбер улы, күптән түгел генә медицина институтын тәмамлаган егет беренче дәрсетә үк Нәфисәгә гашыйк булды. Ашаса – ашы аш булмады, эшләсә – эше эш булмады. Күз алдыннан Нәфисәнең үзбәк кызларына охшамаган зур күзләре, түгәрәк йөзе, атлаган саен тибрәлеп-тибрәлеп торган озын толымнары китмәде. Йөреше дә үзәнә күрә башка иде кызының, атлап түгел, йөзеп йөри кебек. Әллә гашыйк егет күзәнә генә шулай күренә, әллә чыннан да шулай, белмәссең.

Ничә еллар буге Әкрәмжан Нәфисә тирәсендә бөтерелде. Кызының инде кияүдә булганын, ире Габдрахманның үпкәсе кабарып, кызы туганчы ук

үлеп киткәнән дә белә иде. Тик бердәнбер улларына зур өметләр баглаган эти-әнисе аның балалы татар хатынына өйләнүенә тешләре-тырнаклары белән каршы иделәр. Әллә кайчан үзләренң якын ашнәләре зур калым белән килән булып төшәсе кызларына өйләнергә үгетләделәр. Тик моңарчы эти-әнисен олылап, зурлап, эти-әни сүзеннән чыкмаган Әкрәмжан әйтте:

– Әгәр Нәфисәгә өйләнергә рөхсәт итмәсәгез, гомумән, өйдән чыгып китәм. – Егетнең сүзе катгый иде. – Сүземнән кире кайтмаячакмын.

Тик Нәфисәнең күңеле гел Алансуда, Солтангәрәйдә булды.

Әкрәмжан бу турыда үзенң укытучысы профессор белән дә сөйләште. Һәм Әсхәдулла атна-ун көн элек чәйләп алгач, Нәфисәгә бу турыда сүз катты:

– Нәфисә, тормыш алга бара. Ялгыз хатынга үзенә генә бик авыр. Әнә Римма апаң да ничә ел инде ялгыз яши, Гыйниятулла кияүне оныта алмый. Син уйлап кара әле, Әкрәмжан турында әйтүем. Бәлки, яши башлагач, бер-берегезгә ияләшерсез. Аннан соң Газизә дә әтисез бала булып ятим үсә. Әле ул барысын да аңламый. Ә соңыннан – Газизә исәйгәч – яңа тормыш башлау авыр, бик авыр булачак. Аллаһ адәмнәргә парлашырга кушкан. Менә мин үзем дә ялгыз. Инде яшем өлкән булса да, парлы чакларымны сагынам. Уйлап кара әле. Бигрәк тә Газизә турында уйла. Ул егет әйбәт егет. Мәктәпне бетерүгә, медицина институтына керде. Минем күз алдымда белем алды. Әкрәмжанның киләчәгә өметле.

– Рәхмәт, Әсхәдулла ага, бик зур рәхмәт, мин уйлап карармын. Дөрәс әйтәсез, Газизәгә эти кирәк. Тик йөрәкне нишләтәсе?

Әсхәдулла белән сөйләшүдән соң, Нәфисә төне бие уйлап-уйланып ятты. Нәрсә көтә ул? Солтангәрәй инде әллә кайларда, пакус өсләрендә жир жиләкләре коелып калган Ялантау болыннарында, Акборын чишмәсе буендагы Аклык аланында, яр буйларында оя-оя сары төнбоеклар, сагышланып сары күзләрен ачкан күл буйларында, томаннарда адашып калды. Ул юк бит инде. Исән, ләкин исән булса да, ул Нәфисәнеке түгел. Ә күнел, жәрәхәтле, ләкин сөю белән белән тулы күнел көтә. Менә бүген дә, таң белән уянып, шул турыда уйлады Нәфисә. Үзе турында түгел, ә Газизә турында, йөрәк бәгырьләреннән өзәләп төшкән газизә – баласы турында уйларга кирәк иде. Менә тагын бер елдан кызын мәктәпкә бирергә торалар. Әле Газизәгә укырга керергә иртәрәк иртәрәген, ләкин Мәдинәгә жиде яшь тула, шуңа күрә балаларны аермас өчен икесен дә мәктәпкә беренче класска бирергә хәл иттеләр. Газизәне үзбәк илендә «Азизә» дип йөртәләр.

– Мәдинә белән икесе бергә бакчага йөрделәр, аерылышсалар, балаларга авыр булып, – ди Әсхәдулла. – Аннан соң Азизә бик зирәк, шук бала, ул укуда Мәдинәдән калышмас, мәктәпне бетергәч, икесе бергәләп, медицина институтына керерләр, – дип, каршы әйтергә урын калдырмыйча, сүзен тәмамлады Әсхәдулла. Ул ике баласын да үз оныклары кебек ярата, кызлар өчен жанын да ярып бирергә әзер иде. Октябрь бәйрәме хөрмәтенә ике кызга да зөбәржәт ташлы алкалар бүләк итте.

Нәфисәнең исе китте.

– Әсхәдулла абый, бигрәк зур бүләк. Мәдинәгә алсагыз да ярый – оныгыгыз, нигә Газизәгә дә?

– Сез нәрсә сөйләсез, Нәфисә, сүз дип сөйләсезме? Мондый сүзләргә

сөйләргә ярамый. Алар бер гөлнең ике чәчәге, икесе дә минем онык, – дип, профессор шелтәле итеп Нәфисәгә карады. Ә Римма апалары кашлары ялт-йолт итеп торган алкактарны ике кызның да колакларына кидереп куйды. Кызлар залдагы аяклы зур көзгә янына йөгәрделәр. Күбәләкләр кебек бөтерелделәр, сикерештеләр. Ә аннан соң икесе ике яктан Әсхәдулла бабаларының куенына сеңеп тынып калдылар.

– Менә Нәфисә аларның шушы куануларын күрер өчен генә дә яшәргә, – дип, үзбәк сүзләренә урыс сүзләре кушып сөйләнде Әсхәдулла. – Алар безнең эшкә дәвам итүчеләр.

Аннан соң ул үз уйларына бирелде.

– Әйе, – диде Нәфисә, – әйе, мин кызым булганга бик бәхетле. Ярый әле, балалар йортында ташлап калдырмадым, баламны теге диюләргә үч итеп калдырып китмәдем. Гомер буге үзәкләрем өзәләр яшәгән булар идем. Газизәммән – жанымнан да газизрәк йөрәк парәсеннән башка ничек итеп яшәмәк кирәк?! Әби-бабасы, абыйлары да бар аның, ятим түгел аның Газизәсе! Аның Теләче яктарында туганнары бик күп. Әле, әгәр исән-сау туган булса, үзәннән берәр яшыкка генә зуррак, Мәдинә яшендәгә апасы Әминә дә бардыр.

Тик Нәфисә бу турыда берни дә белми, кайда аның әти-әниләре? Исәннәрме? Себер юлларында харап булмаганнармы? Әни жаным, балаңны ничекләр генә итеп таба алдың икән? Ул салкыннарда ничекләр итеп яшәп ятасыздыр, Ходаем! Кызыгыз өчен кайгырмагыз, ул Үзбәк илендә жәннәттә яшәгән кебек яши! Әле оныгыгыз Газизә барын да белмисез. Мин дә сезнең турыда хәбәрсез. Себер ягынан искән жилләр дә берни сөйләмиләр. Менә шулай. Инде әтисе кебек якын туганына әйләнгән Әсхәдулла абыйсы Нәфисәне үз тормышын корырга өнди. Сез янымда булсагыз, нинди киңәш бирер идегез? Нәрсә дип әйтәрсез икән, кадерләләрәм?

– Нәфисә, тормыш юллары катлаулы һәм озын. Сикәлтәле юлларны узар өчен пар канатлар кирәк. Кошлар да бер генә канат белән оча алмыйлар, балам, – дияр әтисе. – Хәтерәндәме, Чакрактау буеннан канаты яраланып, иптәшләре белән жылы якка китә алмыйча калган ялгыз торнаны алып кайткан идек. Шулар торна хәрәкәтсез канаты белән, жаны жилкенеп, очарга әй талпыныр иде, жаным, әй очмак булар иде. Тик салынып төшкән яралы канатын күтәрәп жилпенә алмагач, өчпочмак ясап зәңгәр күк йөзәндә очкан торналарга, сарай читенә сыенып, моңаеп карап калыр иде. Аны кыш буге дөваладык, үзәң дә хәтерлисездер. Үзәң дә безгә ияләнеп беткән иде. Кош-корт белән бергә ихатада кыш чыктылар да, язын «торрыйк-торрыйк» дип, торналар кайтканда, үзәң белән бергә кышлаган казларны ташлап күккә күтәрелде. Әй өстеннән ике кат әйләнде дә сагышлы, шулар ук вакытта сөенечле дә авазлар чыгарып, күккә ашты. Иптәшләре янына, инде түбәнәеп, Айбатау күленә төшәп баручы торналар чылбырына кушылганын гаиләбез белән сөенеп карап калдык. Чөнки кошның ике канаты бар. Икенче канатсыз күпме генә талпынсаң да, очып булмый, балам! Калганын үзәң хәл ит, сиңа яшисе.

Ә әнисе болай дип әйтер иде:

– Кызым, башта балаң турында уйла. Чит-ят кеше сиңең балаңа ата була аламы? Баладан да газиз, аннан да якын дөньяда беркем дә юк. Газиздән дә газиз Газизәң хакында уйла.

Нәфисә кичә беренче тапкыр Әкрәмжанны өметләндереп:

– Әкрәмжан, син мине ашыктырма, яме, уйларга вакыт бир. Уйлармын, җавап бирермен, – диде. Төле бер нәрсә сөйләде, йөрәге Солтангәрәй белән хушлашты.

– Әти-эниң ни әйтер, Әкрәмжан? Егет башың белән балалы хатын алуыңа алар риза түгелләр бит. Ата-ана фатихасын алмыйча башлаган тормышыңның ахыры ни белән бетәр? Аннан соң син минем кызыма әти була алырсыңмы? Башта үзең бу турыда ныклап уйла!

– Уйланган, Нәфисә. Мин төннәр буена сиңең турыда, кызың турында уйлап ятам. Сезгә җил-давыл тидермәм. Кызыңны үз кызым итеп кабул итәрмен, вәгъдә бирәм. Әти-эни дигәндә, дәресе, алар башта каршы булдылар. Үзбәк гадәте буенча алар миңа бер дусларының кызын сайлап куйганнар иде. Тик миңа ул кыз кирәкми. Миңа бары тик син генә кирәк! Син миңа бүген канатлар куйдың. Әти-эниемә кайтып хәбәр итәрмен, туйга әзерләنسәннәр. Алар инде минем белән килештеләр, минем хәлне аңладылар булса кирәк.

Әкрәмжан, Нәфисә яныннан киткәндә борылып карап: «Рәхмәт!» – диде. Инде кайчаннан бирле балтасы суга төшкән кеше кебек йөргән егетнең күзләре, бөтен йөзе бертоташтан май кояшы кебек балкып тора иде.

Тик Нәфисәнең генә йөрәге, иңгелдәп, күкрәк читлеген бәрәп чыгардай булып типте. Әллә нәрсәне, иң кадерле әйберен югалткан кебек, башын аска иеп, өенә таба атлады.

Әй гомерләр, адәм баласы аны-моны эшләргә дип план корыр, ә язмыш, күктән карап, көлеп торыр, дигәннәр. Казан урамнарында Солтангәрәй белән Нәфисә нәрсәләр турында гына сөйләшмәделәр?! Хәлимә карчыкның ишеге алма бакчасына чыга торган бүлмәсендә яшәчәкләр, никах укытып тормыш коралар, имеш. Солтангәрәй Нәфисәнең әти-энисеннән фатиха алып калган, Нәфисәне саклап кына тотармын, матур итеп яшәрбез, дигән. Тик Солтангәрәй, шахтага китеп, туйлык, тормыш корырлык акча эшләп кайта, имеш. Кылый Камалый Нәфисәне кибетче итеп куя, имеш.

Ә язмыш Нәфисәне энә кай җирләргә китереп ташлады.

Кылый Камалыйның күзен агызып, күзен Солтангәрәйгә, бары сөеклесеңә генә дип саклаган Нәфисә, өчәр башлы диюләр тарафыннан мыскылланып, шулардан бала табып, Үзбәк якларына килеп, абыйсы Гыйниятулланың хатыны Римма апасы һәм кодалары профессор Әсхәдулла йортында күзә яклау һәм жан жылысы тапты. Алансуда – Урыстау белән Ялантау күкрәгенә сыенып утырган туган авылында – яшәгән авыл кызының башына «Мин табиб, доктор булам» дигән уй килгән булыр идеме икән? Юк, әлбәттә. Язмыш...

Төшәндә Солтангәрәйне күрәп, кояш белән бергә уянган Нәфисә күзенең язмышы, тормышы турында уйлады. Күңеленнән Солтангәрәй белән хушлашты.

– Хуш, Солтангәрәй, тиздән мин ир хатыны булырмын. Сиңең турында уйлау да гөнаһка әйләнәр. Мәңгелеккә хуш!

(Дәвам киләсе сәндә.)

Айгөл Әхмәтгалиева

УЧЛАРЫМДА УЧАК ЯККАН МӘЛЕМ

Безнең Ватан

Ишетелә бер кайтаваз чал тарихтан:
Көл өстендә гөлләр булып ул калыккан,
Кыя-ташның күкрәгендә чәчәк аткан –
Безнең ил бу, безнең жир бу, безнең Ватан!

Ирекле жил кочагында акбүз атлар
Кылган жырын тыңлый-тыңлый дала чапкан,
Идел-суның ярларында жәйрәп яткан –
Безнең ил бу, безнең жир бу, безнең Ватан!

Кулларына кылыч түгел, икмәк тоткан,
Татулыкның сере белән йөз таныткан,
Сәйлән булып сибелгәннәр сагынып кайткан –
Безнең ил бу, безнең жир бу, безнең Ватан!

Дөнья

Мең ямаулы дөнья, мең яралы...
Һәр сыныкка сылтау бар чакта,
Кыйбла итеп сәждә кылган тараф
Кемгә – сулда, кемгә – уң якта...
Үтеп барыш юкса. Дөнья аша.
Бер ноктага илтер юлында,
Тыңлый белсәң, тынлык үзе сөйли
Хакыйкатың сере турында:
«Дөньяныкы – чиксезлекне урап,
Ике дөньялыкта каласы.
Курай итеп тарткан кураларда –
Киткәннәрнең кайткан авазы.
Чәчәк булып бага кемнең жаны,
Тигәнәге – кемнең дәвамы?..

Айгөл ӘХМӘТГАЛИЕВА (1973) – язучы; М.Кашгарый исемендәге халыкара премия лауреаты.
«Синең өчен яшим», «Баланнарда бал тәме», «Таллыкүлдә былбыл бар» һ.б. китаплар авторы.
Чаллыда яши.

Мәңгелекнең мизан тәлинкәсен
Кем давылпаз* итеп кагадыр?...»
Безнең өлөш – безгә тигән көмөш...
Артканда да житми аз гына...
Каян килеп кая китәсене
Оныткандай, күңөл азына.
Диннәр түгел, «мин»нәр тулы дөнья...
Кем ирекле монда, кем әсир?
Янчык тотып, бәхет эстәп йөри
Бәндә атлы дәрвиш-мосафир...

Сәхнә

Бу сәхнәдә без уйныйсы роль
Тәкъдир китабыннан иңгән чакта,
Фанилыкның ялтыравык күзе
Жырлап түгел, елап туган затта.

Аннан – уен.
Дөнья аты сине
Өзәңгеләр өзәр жайдак итеп,
Ымсындырып, алдап, шул битлектә
Кубызына тора, әй, биетеп.

Гомер – сәхнә.
Бер пәрделек кенә.
Алкышлардан әле туймасаң да,
Корольме син, дәрвиш, теләнчеме –
Нинди генә роль уйнасаң да,

Пәрдә төшә.
Синең уен беткән,
«Финита ля комедия!» Тәмам.
Яңа артист туа. Елап туа.
Көлөп яши. Уйный... Сәхнә – дәвам...

Моңсыз булып кара...

Әлфия Авзаловага

Моңсыз булып кара:
Дөнья йөгөн
Уфаллага төяп тартканда;
Жилкәләргә жиз кыңгырау түгел,
Аһ-зарларны чуклап такканда.
Моңсыз булып кара:
Ач ятимлек
Кубызына көйсез биеткәндә;
Күрше кызы түгел, күрше казы
Икмәк төмөн уртақ иткәндә.

* Давылпаз (дауылпаз) – тире белән тарттырылган бәрмә уен коралы.

Моңсыз яшәп кара:
 Сарылганда
 Агыйделдә бөдрә талларга;
 Чиксезлектән каурый-каурий болыт
 Үзе бер моң булып тамганда.
 Моңсыз яшәп кара:
 Син – халкыңның,
 Халык – синең жаның булсын да.
 Өйдән-өйгә, илдән-илгә гизәр
 Жыр канаты килеп кунсын да.
 Моңсыз булып кара:
 Фанилыктан
 Белеп яшә беркөн китәсен...
 Татар жырын, татар жанын шулай
 Әлфиясез, ятим итәсен...
 Моңсыз булып кара:
 Ук шикелле
 Мәңгелеккә сызылып үткәндә,
 Күбәләк-жан, жырға әверелеп,
 Янә жиргә, илгә киткәндә,
 Моңсыз булып кара...
 Актанышның
 Шомырт күзле гади бер кызы –
 Гомерләрне жырға тоташтырган
 Меңьяшәре, якты йолдызы
 Өзелмәс кыл гүя:
 Күкләр ярып,
 Бер кайтаваз чыңлый күңелдә.
 Ул – Әлфия жыры, татар жыры! –
 Мәйдан тота әле бүген дә.
 Моңсыз булып кара:
 Бәгырьләренң
 Сиртмәсенә былбыл кунганда;
 Халык исән, халык яши әле
 Татар жыры исән булганда!
 Моңсыз булып кара...

Улыма-кызыма

Әнкәемнең чибәр-сылу чагы...
 Жырлый-жырлый гына жеп эрли.
 Ә без исә чырык-чырык килеп,
 Шаярабыз орчык тирәли.
 Ай нурыдай нәзек чылбыр булып
 Сузыла да жебе сузыла.
 «Менә тиздән жылы оек бәйлим,
 Улыма да булыр, кызыма».
 Безгә кызык. Абый белән икәү
 Сарылабыз килеп тезенә.
 Толымнары белән уйный-уйный:
 «Ә үзең, – дибез, – үзең?»
 «Сез үскәчтен булыр әле, булыр.

Гомер алда, гомер бик озын.
 Эшли башлап, миңа күчтәнәчкә
 Алып кайтыр улым йә кызым».

Жебен куеп, мич янына китә –
 Камыр куйган икән ләбаса.
 «Сыйлыйм әле улым-кызымны», – дип,
 Камыр баса әнкәй, камыр баса.
 Тәбикмәге чыжлый табасында,
 Эләкми дә тәме авызына.
 Майлаганы берен алып куя –
 «Улыма, – ди, – монсы – кызыма».

Ни арада беткән ут-ялкыны,
 Читкә тарта кайнар күмерен.
 Балалар дип, балалар дип үтә
 Әнкәйләрнең бөтен гомере.
 Һай, бу гомер... Яна-үтә икән,
 Сызылып ла төшкән шәмнәр күк.
 Без дә инде күптән таралышкан,
 Әнкәемә ялгыз ямьнәр юк.
 Кайткан саен күреп йөзләрендә
 Жыерчыклар тагын артканын,
 Кысылып куя йөрәк: их, кая соң
 Әнкәемнең сылу, яшь чагы?
 «Гомер алда», дигән иде әнкәй:
 Сизелми дә үтеп барганы.
 Үзе өчен яшәми дә кебек,
 Балаларда һаман бар гәме.
 Әле дә булса әнкәй оек бәйли,
 Биш энәсен тотып кулына.
 «Оныгыма – олы кызкаемның
 Тәпи киткән нәни улына...»
 Яннарына килеп утырам да
 Әнкәм кебек жепкә сузылам.
 «Бәйлим әле, – димен, – бер оекбаш,
 Улыма да булыр, кызыма...»

Жил

Гамьсез, диләр аны, ямьсез, диләр:
 Жанга жылы кирәк бер чакта,
 Әрсез кыздай сырпаланган булып
 Сарыла да куя кочакка.
 Куенга да кереп үрмәли ул
 Йә аякка килеп егыла.
 Табигатьнең үксез баласымы —
 Жил дә мохтаж ласа жылыга.
 Ни куарга белми, ни дуларга:
 Жил салкыны нәрсә кешегә?!
 Жылытырдай учак ягылмаган —
 Салкын сүздән жаннар күшегә...

Илгиз
Зәйниев

МӘДИНӘ

ТРАГЕДИЯ

Катнашалар:

Хор
Мәдинә
Жәүдәт
Нәфисә
Иржан
Галия
Кәрим

Беренче күренеш

Фатир. Бөтен жирдә картиналар, рәсем ясау әсбаплары.

Хор.

Туйда кәләш ап-пакь күлмәк кия, көлә;
Туйда кәләш бәхет томанында йөзә;
Туйда кәләш шампан шәраблары эчә,
Төкле аяк белән бусаганы кичә,
Йомшак мендәр, чәкчәк, бал һәм бер
кашык май.

Туйлар көздә үткән – моңсу, тик һәркем
бай.

Бәхетсезләр туйлар үткәч пәйда була.
Туйда тиеш бәхет белән яна парлар.
Шампан бөкеләре белән бергә күккә
Туйда мэхәббәтнең жаны күтәрелә,
Ихлас елмаялар туй көнендә инде
Иреннәрнең арган хәрәкәте генә.

Мәдинә.

Син туенда булдың аның,
сөйлә миңа.

Күзләрендә нәрсә күрдң? Тик яшермә!

Нәфисә.
Мәдинә!

Мәдинә.
Сөйлә!

Нәфисә.
Хәзер сөйләп нинди мәгънә?

Мәдинә.
Мин белергә телим, аның күзләрендә
Нәрсә күрдң? Бәхет? Сагыш?
Сөйлә, нәрсә?

Илгиз ЗӘЙНИЕВ (1987) – драматург, режиссёр. М.Жәлил исемендәге премия лауреаты, ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе. «Бәби» исемле китап авторы. Казанда яши.

Н э ф и с э .
 Мәдинә, мин күрмәдем аның күзләрен...
 М э д и н э .
 Алдашасың, күзләреннән күзең алмый
 Кич буена аны гына күзләдең син
 Миңа сөйләр өчен, син бит белә иден
 Минем сорыйсымны: аның күзләрендә
 Нәрсә күрдән, сөйлә, диеп, туй көнөндә.
 Ул бәхетле идеме?
 Н э ф и с э .
 Мәдинә, аның
 Арган иде күзләре...
 М э д и н э .
 Ул бәхетлеми?
 Н э ф и с э .
 Арып, түбән игән иде ул күзләрен...
 М э д и н э .
 Бәхет күрдәнме син күзендә?
 Н э ф и с э .
 Мәдинә,
 Ул исерек иде инде туй беткәндә...
 М э д и н э .
 Тик күзендә...
 Н э ф и с э .
 Бәхет иде күзләрендә.
 Ул бәхетле һәм карашы мэхәббәттән
 Яна иде караганда кәләшенә.
 Күз алмады ул кич буге, тик сөйгәнән
 Күрдә бугай йөзләп кеше арасында.
 Аннан бәхетләрәк кияү күргәнем юк.
 Сою тулган иде зәңгәр күзләренә,
 Һәм төшмәде кебек аның сул як кулы
 Бер мизгелгә кәләшенең тезеннән, ул
 Калдырды ак күлмәктә дәртелә кулын
 Рәсем итеп, яндырышлар куйган сыман.
 Бер теләктән генә янды бугай ул кич буге:
 Аулак бүлмә икесенә һәм ул шунда
 Бөтөн тәнен кызның каплар иде, беләм,
 Шул эз белән үбүләргә күмәр иде,
 Һәм жуйганчы аңын яратырга аны
 Өзәр иде Жәүдәт – күрдем күзләреннән.
 Парлы биоләре ике канат кагып
 Күктә очкан бер кош сыман хәтеремдә!
 М э д и н э .
 Ул ярата алмый аны, син беләсең...
 Н э ф и с э .
 Ул ярата аны – шуны беләм, күрдем

Үз күзләрем белән, хәер, күзләремә
 Шул мизгелдә йөрәгемнең һич кенә дә
 Ышанырга теләмичә тибүеннән
 Тыным кысып буылсам да, һаман саен
 Сагыш басмас микән күзләрен дип, аңа
 Караш ташлап сынасам да, юк, күрмәдем
 Аз гына да моңсу кыяфәтен! Бәхет!
 Ул бәхетнең үзе иде туйда, хәтта
 Кәләш ул кадәрле шатлык кичермәде –
 Шуны гына әйтәм сиңа мин, Мәдинә...
 М э д и н э .
 Син алдыйсың...
 Н э ф и с э .
 Ышанырлык булмагачтын
 Ник сорыйсың? Мондый хәбәр
 житкерүе
 Миңа жиңел, дисең мәллә?
 М э д и н э .
 Юк, Нәфисә!
 Сиңа рәхәт! Тавышыңның кайгырулы
 Яңгырашы – тик ясалма уйнау гына.
 Н э ф и с э .
 Мәдинә!
 М э д и н э .
 Әйе, табигатең шундый сиңең –
 Яхшы театрың начар артисткасы
 Булдың гомерең буге: күзләреңә шундук
 Алдашуың бәрәп чыга, иреннәрен
 Читендәге бер елмаю жырчыгы
 Күбрәк сөйли сүзләреңә караганда.
 Н э ф и с э .
 Син шашасың бугай, Мәдинә!
 М э д и н э .
 Әйе!
 Бүген дөнья белән бергә мин дә шашам!
 Үз теләгең белән бу дөньяда яшәү –
 Тилелекнең зур дәлиле...
 Н э ф и с э .
 Җан борчуда...
 М э д и н э .
 Нәрсә диеп? Бу хәбәрнең миңа,
 син көткәнчә,
 Кара кайгы булып әверелмәс дипме?
 Насып булмас дипме сиңа күрү
 Елаулардан сукурайган күзләремне?
 Н э ф и с э .
 Хәлең аңлыйм, тик сүзләрең чама белми...

Нә ф и с ә .
 Бу сүзләрең көлке сыман!
 Һәркем белә үз гөнаһын, аркасына
 Аскан капчык сыман сөйри гомер буге.
 Гажәпләнгән күзләр белән син карама!

М ә д и н ә .
 Һәркем үзенең белә, әйе, тик син
 Минекеләр белән таныш бугай. Ата!

Нә ф и с ә .
 Ник атарга, үзең белгәч?

М ә д и н ә .
 Юк, син ата!

Нә ф и с ә .
 Соравың караганда – син гөнаһсыз?
 Шулай тоела бугай сиңа?

М ә д и н ә .
 Син әйт, көтәм!
 Хөкемдарлык ролен алдың икән, сөйлә!

Нә ф и с ә .
 Елмаясың, нахак гаеп мин аткандай...

М ә д и н ә .
 Ата! Көтәм! Сөйлә! Мин үтәли күрәм:
 Бик атыгың килә минем гөнаһларны.
 Аваз белән бу дөньяга яңгыратмасаң,
 Ул гөнаһлар өчен жәза булмас диеп
 Куркасыңдыр, бәлки, Нәфисә?

Нә ф и с ә .
 Мәдинә!
 Син бит мулла кызы, атаң кечкенәдән
 Өйрәткәндер гөнаһларның ни икән?

М ә д и н ә .
 Әйе... Заманыңда мин бит изгелекне
 Тоя идем, сафлык көчен тоя идем.
 Тик ярату – нишләп күпчак гөнаһ белән
 Бер савыттан ашый? Шуңадыр ул йөрәк
 Яратканда бер урынына ике тапкыр
 Тибә, абынып куя – күрәп мәхәббәткә
 Илткән юлны гөнаһ асылташлар белән
 Түшәгән. Аһ! Ә бит сафлык иңнәрдә
 Канат булып үсә һәм бернинди юллар
 Алыштырмас иркен күктә очуларны...
 Сизмиң дәр канатлардан баш тартканбыз,
 Шуңа дучар без жәяүләр мәхәббәткә...

Ишек шакыйлар.

Нә ф и с ә .
 Көртәсеңме?

М ә д и н ә .
 Керсен...

Нә ф и с ә .
 Мәдинә!

М ә д и н ә .
 Курыкма!

Нә ф и с ә .
 Кабат хисләр уяначак, нигә кирәк?

М ә д и н ә .
 Ул хисләрне йоклады дип,
 кем соң әйткән?

Ач ишекне, бусаганы атлап керсен...
 Ач, дим! Ышан, карышырга
 мөмкин түгел,
 Билгеләнгән сюжет бездән күпкә көчле...

*Нәфисә ишекне ача. Жәүдәт керә.
 Нәфисә читтә.*

Жәүдәт.
 Мәдинә...

М ә д и н ә .
 Тсс...

*Мәдинә Жәүдәт тирәсендә бөтерелә.
 Муеннарын исни. Әйбергә караган кебек
 аны күзл. Бармак очларына кадәр тотып
 карый. Күзләренә олак карап тора.*

М ә д и н ә .
 Тоймыйм... Синме соң бу, Жәүдәт?..

Жәүдәт.
 Мин бик аңлыйм сине,
 минем гаеп чиксез...

М ә д и н ә .
 Тавышыңны нигә фажигалә иттең?
 Кирәк түгел! Ник жыердың маңгаңны,
 Кашларыңны ике якка салыңдырдың?
 Ник бер сабый малай сыман

башың идең,
 Карашыңны төбәп идән тактасына?
 Син бит туйга кадәр белә идең, монда
 Күктән зөфаф төнегезне күзлөгән Ай
 Үз урынын Кояш белән алышуға,
 Каз мамыклы мендәр суынганын көтми
 Минем бусагадан атлап керәсеңне?

Ж э ү д э т .

Белэ идem...

М э д и н э .

Син хэтерлисеңме элe

Ничек башланганын бу хэллэрнeң,

Жэүдэт?

Ж э ү д э т .

Мөһиммени ничек башланганы? Хэзер

Мине күбрэк борчий бүтeнгeбeз.

Бэгърем...

М э д и н э .

Нэфисэ! Син бит элe һаман бирeдэ...

Н э ф и с э .

Мэдинэ, мин китэ алам,

эгэр син телэсэң...

М э д и н э .

Юк, кал...

Ж э ү д э т .

Китсен, бэгърем, икәү генә калыйк.

М э д и н э .

Юк, Нэфисэ кала, чөнки аннан башка

Табып булмас бу хэллэрнeң

чишмә башын...

Н э ф и с э .

Бу акылсыз уеннарда казыйлыктан

Мин баш тартам...

М э д и н э .

Юк, юк, дуcтым, тукта, зинһар!

Кара төндә, утынлыкта өчәү идeк –

Шулай түгeлмe?

Н э ф и с э .

Әйе, шулай.

Ж э ү д э т .

Мэдинэ...

М э д и н э .

Хэтер – ватык чүлмәк, кисәкләрe һәрчак

Кара жиргә кереп югала. Нэфисэ,

Син ишетеп тордың барсын

салкын төндә.

Н э ф и с э .

Әйе, көзгe төндә сары яфрак cыман,

Дер-дер килеп, утынлыкта ни булганын,

Мин ишетеп тордым, куркып,

ирексeздән...

М э д и н э .

Жэүдэт, нинди сүзләр син сөйләдeң миңа?

Ж э ү д э т .

Әллә кайчан булган нәрсәләргә миннән

Жавап тоттырасың. Ул көн акыл түгeл,

Бары хисләр булды сүзләрeмә ана.

М э д и н э .

Вак-вак кисәкләрдән жыярбыз чүлмәкнe.

Томан кебек көзгe яңгыр кочагында,

Менә монда син торасың калтыранып.

Бас күрсәткән жиргә, карышма, Нэфисэ.

Ә мин өйдә. Әйе, өйдә. Төн бит индe.

Менә әткәй китте ястү намазына.

Әнкәй өйдә. Күршe кызы ярдәм сорап,

Үзләрeнә мине чакырырга кергәч,

Жибәрәчәк әнкәй, күршe хакын хаклап.

Күршe кызы син идeң бит, син, Нэфисэ.

Мин урамга чыктым сиңeң белән, ул чак

Синe Жэүдeт жибәргәнeн һич белмәдeм...

Н э ф и с э .

Белдeң. Шунда тизрәк жыендың да,

хәтта...

М э д и н э .

Нәрсә?

Н э ф и с э .

Син ислемай сөрттeң ахыр чиктә.

М э д и н э .

Хәтерeңнe алдыйсың син...

Ж э ү д э т .

Алдамый, юк.

М э д и н э .

Нәрсә?

Ж э ү д э т .

Истә, әлe һаман тоям cыман,

Тоям. Көз һавасын ярган жәйгe иснe.

Мин яңгырда басып тордым, көзгe яңгыр

Томан cыман, тик күзәнәк саен сeңә.

Сeңә, тик ул яңгыр яңгыр түгeл – сиңeң

Ислемаeң... Ул каныма сeңдe, миeм

Шул ис белән тулды, бөтeн уйны куды...

Чыгырманга поскан бүрe кебек тордым,

Караш белән тишeп сeзнeң өй ишeгeн.

Әллә нинди жүләрлeкләр кылырга да

Әзeр идeм, мин хәтерлим, акылым да

Үзeм белән түгeл идe, һич ялгансыз.

Ни әйткәнeм истә түгeл...

М э д и н э .

Мин хәтерлим:

Сүзләрeңнe, күзләрeңнe, тын eшлыгын,

Йөрәк тибешенне, кулларыңның
көчен...

Ж ә ү д ә т .

Әйе, караңгыга тартып керттем сине
Көчле кулым белән беләгеңнән сөйрәп.
Эһ итергә хәтта өлгермәдең, шундук
Иреннәрең әсир иттем, тик ни дидем?

М ә д и н ә .

Эндәшмәдең.

Ж ә ү д ә т .

Эндәшмәдем?

Н ә ф и с ә .

Эндәшмәдең...

М ә д и н ә .

Синең телең сөйләшмәде, ә минекен
Иркәләде, көчле кулың белән кысып,
Күкрәгемне изгән сыман, иреннәрең
Минем иреннәренә изде, әвәләде.
Шытып чыккан тимерчыбык сакалыңа
Сафлык бөркеп торган йөзем ышкылучудан
Өчөттереп бүртте, кызарды. Йөрәгем
Синекенә китте ияреп, бәргәләнде.
Сиңа карышырга эзер түгеллегем
Очрашуның кинәт булуына бәйле.

Ж ә ү д ә т .

Син бит үзең моңа күптән эзер идең:
Күргән саен хәрәкәтең юри салмак,
Гөнаһ белән мөлдәрәп тулган синең
күзләр

Күрелмәгән рәхәтлекләр вәгдә итеп,
Үзләренә дәшә, саташтыра иде;
Кабарыңкы иреннәрең сүзләреңне
Дәшкән саен сыйпап, назлап иркәләде.

М ә д и н ә .

Мин дәшмәдем сиңа ул төнне...

Н ә ф и с ә .

Мин шаһит:

Тәүге аваз синнән чыкты кара төндә.

М ә д и н ә .

Мин «юк» дидем...

Н ә ф и с ә .

Тырнакларың аркасына

Кармак сыман батып керде, бармакларың
Ялтырады тәрәзәдән төшкән утта,
Мин ишеттем һәм тамчылар

шаһит моңа –

Синең «югын» мең «фризидан» артык иде.
Һәм утынлык ишегенең келәсен дә
Иң беренче булып синең кулың ачты.

М ә д и н ә .

Әйе, яңгыр иде, тундым, калтырадым.
Берүк әнкәй тәрәзәдән күрмәсен дип,
Һәм сүрелсән диеп, Жәүдәт,

синең дәртен

Утынлыкка керергә мин ниятләдем.

Ж ә ү д ә т .

Кердек...

М ә д и н ә .

Син ишеккә юлны каплап бастың,

Мин – сөялдем әрдәнәгә...

Ж ә ү д ә т .

Син курыкма...

М ә д и н ә .

Жәүдәт, кара төндә карак сыман килеп,
Хисләремне ниятлесең син урларга.

Ж ә ү д ә т .

Карак булсам, әйдә, риза, булайым карак,
Синең күзләр боерсалар, риза хәтта
Үтерүче, ерткыч жанвар булырга да.
Изгелекнең иң югары ноктасыннан
Жәһәннәмнең упкынына тәгәрәгән
Гөнаһлы жан булырга да, байлыгыннан
Башын тарткан, урам пычрагында аунап,
Хәер теләнүче булам, кирәк икән;
Үз иленә явыз дошман – сатлык булам;
Булам маңкорт – милләтеннән ваз кичүче;
Үз-үземне онытырга эзер – боер!
Тик кума син мине кире кара төнгә,
Ялтызлыкның салкын өнен йортым итмә,
Саташулы төшләр белән бүләкләмә,
Мәхрүм итмә синең елан күзләреңнән,
Синсезлекнең тозлы диңгезенә атма,
Бу миёмне сакла атом шартлавыннан!
Урамда көз, биредә – син! Урамда көз!
Сары яфрак белән елый һәрбер ағач.
Өметемнең соңгы көзе, кыштан сакла.
Язым бул син, бул арышым көздән

чәчкән!

Шомырт салкыннары белән, әйдә, өшет,
Тик тапшырма зәһәр кышның кулларына!

М ә д и н ә .

Кулың салкын...

Ж э ү д э т .

Мэдинэ, рөхсэт итче

Һәр йон бөртегенэ чыккан каз тәннәрен
Үбеп назлыим, ышан, алар шуңа чыккан.

М э д и н э .

Кулың салкын...

Ж э ү д э т .

Синсезлектән күкрәгемдә

Мәңгелекнең бозы булып каным ката,

Үпкәм шартлап, тынсыз калам, аһ,

Мэдинэ!

Ул боз этә күкрәк читлегемне, йә, күр:

Чәрдәкләнә кабыргалар, тирем ертып,

Жаным тышка ыргый, үз-үземә

сыймыйм...

М э д и н э .

Бу сөйләшү – урамдагы баткак сазлык,

һич жибәрми, һаман саен кочып ала,

Һәм ябыша жанның балагына, таплай...

Ястү тәмамланыр тиздән, эткәй кайтыр...

Ж э ү д э т .

Әйе, риза, гамәл кирәк, сүзләр түгел...

М э д и н э .

Якын килмә, шушы каен түмрән белән

Сакланырга мәжбүрмен мин син

ерткычтан...

Ж э ү д э т .

Ерткыч булайым, әйе, риза, тик ерткычлар

Яшәр өчен генә корбан кыла, син бел.

Шул каенның тузы да бит акка-кара,

Минем бәхет шәжәрәсе генә нигә

Гел карадан торган агач кәүсәсендә?

М э д и н э .

Бөтен тәнем синең үбүләрден янды...

Ж э ү д э т .

Син дә үптән, һич тартынмый,

бөтен жирем...

М э д и н э .

Мин исерек идем синең назларыңнан...

Ж э ү д э т .

Суырып үпмә, дидең, эзе кала... Уйла...

Аек акыл гына моны әйтә ала...

М э д и н э .

Салкын, кара төндә, шакшы утынлыкта

Аһ, бу төндә бер матурлык

булмаган бит...

Ж э ү д э т .

Сукыр төннең матурлыгы –

ул син идең,

Синең каймак сыман жылы,

йомшак тәнең...

М э д и н э .

Мин сафлыгым бирдем сина,

уйлап кара,

Сагыш сарган каен әрдәнәдә...

Ж э ү д э т .

Беренче төн монда түгел, күптән булды.

М э д и н э .

Мин саф идем, сизмәдеңме?

Ж э ү д э т .

Әйе, тәнең!

Тик күңелендә син минеке идең күптән...

Бер дәртләнеп тешләвеңне син хәтерлә!

М э д и н э .

Муеныңнан аның исе борыным яргач,

Мин түзмәдем, шулчак тамырыңны

тешләп,

Мин жаныңны агызырга эзер идем...

Ж э ү д э т .

Дорфалыкка рөхсәт бирде тешләшүең...

Н э ф и с э .

Төн иләде иләгеннән салкын яңгыр,

Яшьлек-яфракларын жуйган

шәрә балан

Ачы жимешләре басып, башын игән.

Мелодраматик бер сюжет, нибарысы,

(Токмачлы аш парларына яшен кушып,

Кендек астын чемердәтеп, хатын-кызлар

Бер-берсенә тәкъдим итеп укый торган.

Андыйлар күп, беркатлылык белән хәтта

Дәрәжәле исәплибез әдипләрен.)

Мелодраматик бер сюжет, нибарысы,

Әмма шигырь берлән бәян итсәң әгәр,

Тартыр сыман фажигагә,

жирдән кубып.

Ж э ү д э т .

Рәхәтлекнең ни икәнән шунда белдем...

М э д и н э .

Авыртуның ни икәнән белдем шунда...

Ж э ү д э т .

Ул мизгелләр кабатланмас, шул

кызганыч...

М ә д и н ә .
Әйе, мизгел, нибарысы мизгел генә...
Син жанымны һәм тәнемне
авырттырып,
Төн сәнхәсен ташлап качтың,
сының йотты
Елак көзнөң кара бәрхет чаршаулары...
Н ә ф и с ә .
Һәм без калдык икәү...
М ә д и н ә .
Әйе, икәү генә.
Сөйләшмичә кердек икәү без мунчага.
Н ә ф и с ә .
Кичтән яккан мунча суынмаган иде...
М ә д и н ә .
Калтырадык икәү, юк, куркудан түгел...
Н ә ф и с ә .
Туну гына сәбәп иде калтырауга...
М ә д и н ә .
Һәм сөйләшкән сүзезбез дә нибарысы,
Шул салкынны сүгү булды, ахрысы...
Н ә ф и с ә .
Ак күлмәктән юдык төннөң гөһәһ эзен.
М ә д и н ә .
Алгебрадан зачёт иде иртәгесен...
Н ә ф и с ә .
Без икеле алдык, хәтеремдә һаман...
Ж ә ү д ә т .
Мәдинә...
М ә д и н ә .
Нафисә...
Ж ә ү д ә т .
Мәдинә...
М ә д и н ә .
Нафисә,
Өйт Жәүдәتكә, зинһар, мин аңладым
барын.
Ул тормышын тыныч һәм
бәхетле корсын.
Гаеп миндә...
Ж ә ү д ә т .
Минем максат гаеплене
Эзләү түгел, шуны аңла син, Мәдинә!
М ә д и н ә .
Кабул итмәм аны бүтән, аңлат, зинһар.

Ж ә ү д ә т .
Тукта...
М ә д и н ә .
Дустым, аңлат, зинһар, аңа, китсен
Һәм килмәсен башка, гөһаһ
капчыгыма
Өстәмәсен кабат бер йөк. Без бүгеннән
Ике ярда утыручы балыкчылар...

Kumə.

Ж э ү д э т .
Н э ф и с э ...
Н э ф и с э .
Син ишеттең. Нәрсә әйтергә?
Мәхәббәтең сине дәрәс юлга илтер...
Ә хәзергә мин ишекне бикләп калам.
Шақырыңмы кабат килеп –
ныклап уйла.

Х о р
Кеше – горур исем, бу дөньяда тагын
Шуннан зуррак нинди исем була ала?
Кеше чәчә, Кеше ура, агымсуны
Әле буа, әле үз ягына бора;
Дингез төпләренә төшеп чума, йөзә,
Тонналаган металл Кеше теләгеннән
Нәни коштай җиңел генә күккә оча.
Аралар юк Кеше өчен, юк авырлык,
Кешелекнең бөтен юлы – бер батырлык.
Ике нәрсә тик сәләтле кешелекнең
Бөеклеген бер мизгелдә юк итәргә:
Беренчесе – мэхәббәтнең җавапсызы.
Кеше өчен кичә алмаслык ара
тик шул –
Ихлас сөю белән битарафлык арасы.
Икенчесе – кылган гөнаһыңны аңлау
Гөнаһ диеп – иңнәренә шул йөк төшсә,
Шул көн барган юлың – газап,
сулар Һаван
Булыр тәмуҗ учагыңнан килгән төтен,
Капкан ризыгыңнан килер гөнаһ тәме –
Баллаган бал, шикәр сипкән
шикәр сыман.
Башын иде Мәдинәкәй гөнаһ басып,
Тезләндерде язмыш кире намазлыкка.
Үз уеннан үзе куркып, бер Ходайдан
Җавап көтә күңелендәге сорауларга...

Икенче күренеш

Шул ук фатир. Бөтен картиналар ак тукума белән капланган. Күбесе бер өемгә өелгән. Мәдинә мөслималәрчә киенгән. Аның йөзгә белән кул очлары гына күренеп тора. Ул намаз укый. Ишеккә шакыйлар. Кабат шакыйлар. Аннан ишек сызгырып ачылып китә. Жәүдәт керә. Мәдинәне күрә, берәз басып тора. Кире китмәкче була. Аннан кәнәфигә утыра. Мәдинә намазын укып бетерә.

Мәдинә.

Нигә килдең?

Жәүдәт.

Син көтмәдеңмени мине?

Мәдинә.

Дога кылдым әле генә сине башка

Күрмәскә дип...

Жәүдәт.

Ишетүче юк, күрәсен,

Мин каршыңда, догаң кабул түгел, димәк.

Мәдинә.

Мин догамны кылып өлгергәнче инде

Килгән булгансыңдыр...

Жәүдәт.

Йә булмаса, үзәң

Мин килгәнне сизгәч кенә дога кылдың?

Мәдинә.

Башка күрешмәбез диеп өметләнәм!

Жәүдәт.

Яңа киёмнәрең сиңа бик килешә.

Мәдинә.

Якын килмә. Житәр. Чама белик, Жәүдәт.

Жәүдәт.

Ни үзгәрдә? Шуны аңлый алмыйм
мин һич.

Мәдинә.

Бар да элеккечә дияр идеңмени?

Жәүдәт.

Минем өчен үзгәрмәде һич бернәрсә.

Мәдинә.

Элек безнең очрашулар гөнаһ булса,

Хәзер сиңең никах тәмуғ уты белән

Яный безгә хисләрәбез өчен. Жәүдәт,

Өгәр сиңең күңелендә берәр кайчан

Миңа сою булган булса, тыңла мине...

Жәүдәт.

Колагымда бөтен игътибарым, сөйлә!

Ник дәшмисең, сөйлә, тыңлыйм мин,
Мәдинә.

Ник уасың кулларыңны? Карашың да
Сәер кебек, син сәләмәт түгел мәллә?

Мәдинә.

Мин сәләмәт. Беләсеңме, әгәр кеше

Ни дәрәжә мескен икәнлеген тойса,

Бөтен галәм киңлегендә кеше хәтта

Нәни тузан бөртегеннән бәләкәйрәк

Икәнлеген аңлый алса, (ышан миңа,

Моңы аңлау кыен. Әйе, белеп була,

Тик чын-чынлап аңлау хәтта

мөмкин түгел.

Биек бина кырында өскә кара

Яки бина түбәсенә менеп, аска

Караш ташла – шундук буып,

тын кысыла,

Чемер-чемер килә табан асты, хәтта

Шунда бик бәләкәй тоясың үзеңне.

Күз алдыңа китер, янәшәңә Жирне

Тәгәрәтеп китерсәләр, ни тоярга?

Бу зурлыктан шундук чәч агарып, акыл

Ташлап чыгар баш миңне, анда сыймас.)

Тез чүгәчәк ялварулы догада һәм

Инанчак кеше шулчак бер Аллага.

Кылган гөнаһлары аны жиргә сыгар...

Жәүдәт.

Ә ышану безгә яшәү көчен биреп,

Дәрт өстәргә тиеш түгелмени?

Мәдинә.

Әйе...

Тик ышану килгән мәлгә кадәр булган

Гөнаһларны кая куярга кушарсың?

Жәүдәт.

Синең сүздән чыгып фикер йөртсәң әгәр,

Бер абынган гомер буе тиеш була

Кара жирне кочып, чиксез яшә түгәргә...

Мәдинә.

Безнең гөнаһ – дәртебезне тыялмауда.

Тәмуғ уты тиеш безгә, Жәүдәт, аңла.

Тик котылу мөмкин, әгәр...

Жәүдәт.

Әйтеп бетер.

М ә д и н ә .

Мин ышана идем синең аңлавыңа!

Ж ә ү д ә т .

Әйтеп бетермәдең, ни эшләргә безгә?

М ә д и н ә .

Без кушылган чакта әгәр берәрәбез
Башка берәү белән никах кылган булса,
Безне ташлар атып үтерсәләр генә,
Котылачак иде безнең жаннарыбыз
Бакыйлыкта әзерләнгән жәзалардан.

Ж ә ү д ә т .

Без никахлы түгел идек икебез дә.

М ә д и н ә .

Әйе! Куануым чиксез шуңа күрә!

Ж ә ү д ә т .

Син әйтмисең һаман: без нишләргә тиеш?

М ә д и н ә .

Нибарысы таяк белән һәммәбезгә
Йөз кат ору тиеш мәйдан уртасында.

Ж ә ү д ә т .

Бу кыргыйлык булып тоелмыймы сиңа?

М ә д и н ә .

Кылган гамәлебез кыргый түгелмени?
Жәза белән гөнаһ салынырга тиеш
Бер үлчәүнең ике як тәлинкасенә.

Ж ә ү д ә т .

Бәгърем...

М ә д и н ә .

Куркытмыймы тәмуғ уты, Жәүдәт?

Ж ә ү д ә т .

Тәмуғ уты – миңа сине күрү болай.
Йөзсә сулган, хәрәкәтсә кискен, күзсә
Курку баскан, әйтерсәңлә, күргәнсәң син
Жәһәннәмнең учак хужасын, Мәдинә.
Як-ягыңа каранасың, сөйләшүең
Өзек-өзек, ярты сүздә туктыйсың да
Минем колак ишетмәгән берәү сүзен
Тыңлыйсыңдыр кебек, угры сыман сулап.
Нишләдең син? Ач күзеңне! Бу башыңда
Шашынулы уйлар өнен туздыр, яшә!

М ә д и н ә .

Бер үтенеч, нибарысы йөз мәртәбә
Таяк белән аркабызга ору, уйла,
Жәзамы бу? Тән газабы гына, Жәүдәт,
Жаныбызны азат итик кайнар уттан!
Суз кулыңны!

Ж ә ү д ә т .

Мин никахлы, кул тотышу,
Ул үлчәмгә салсаң әгәр, шул ук гөнаһ!

М ә д и н ә .

Суз кулыңны, татып кара ялкын тәмен.

*Шырпы сызып аның учына якын
китерә.*

М ә д и н ә .

Таяк белән ору күбрәк ошар сиңа.

*Жәүдәт сузган кулы белән аның
битенә суга.*

Ж ә ү д ә т .

Йөз мәртәбә сугу кирәк, димәк, сиңа?
Жиңел булса, түзеп кара, әйдә, сугам!
Гөнаһыңны үз кулларым белән хәзер
Чыгарымын орып, жаның тынычланса!

М ә д и н ә .

Жәүдәт...

Ж ә ү д ә т .

Күп тыңладым саташуың, хәзер
Тыңлап кара минем дәлилләренә үзсәң.

Вакыт-вакыт аңа сугып җәибәрә.

Ж ә ү д ә т .

Газаплану ошый икән, түзеп кара!
Бу уенга мәхәббәтсәң сүрелер тиз.
Ике дөнья хакыңда да кайгыртырга
Кушкан, диләр, безгә Ходай, онытмасаң!
Бу дөньядан ваз кичеп, син бакыйлыкны
Өстен күрсәң, бик тиз кайтарымын
сине

Гөнаһ тулы фанилыкка, ач күзеңне!
Рәссам сәләтеңне кәфенлеккә төрөп,
Җирлэгәнсен, төрбә сыман тора алар.

*Картиналарны каплаган
тукумаларны ачып җәибәрә.*

Ни хакың бар? Ул сәләтне сиңа Ходай
Бүләк итмәгәнме? Рәхмәт хисең кая?
Бу баш маңгай белән жир терәргә генә
Яраклымы? Жавап биреп кара...

М ә д и н ә .

Жәүдәт...

Ж э ү д э т .

Яп авызың, тының тартма, үзем әйтәм:
Синең миен – үзе галәм түгелмени?
Һәрбер уең планетадай әйләнмиме
Күчәрөндә, Бәхет дигән кояш юкмы?
Актар миен буразнасын, ниләр шыткан
Ул туфракта, нәтижеләр яса сонрак.
Нәрсә гөнаһ: сою жилкәненә өргән
Дәртне хуплап, яратумы бер карусыз?
Әллә Ходай биргән хис – сөюне тыеп,
Мәхәббәтнең яралгысын карында ук
Суеп, юк итүме жансыз килеш, уйла!
Һәрбер никах инде күктә укылгачтын
Жирдә кабат укып тору нигә кирәк?
Безнең язмыш бер китапка язган икән,
Көндәлектә икеләсен төзәтүче
Укучыдай газаплану нигә кирәк?
Көтмәдем дип, күз буйыйсың,
рәссам имеш!

Жиде кат йозакта булыр иде ишек,
Әгәр һәр мизгелдә мин киләсен көтеп,
Һәр тавышка сискәнүдән бөтен тәнен
Тартышмаса, сагынудан кан йөрмичә,
Көзән жыермаса сыгып жаның! Ишек
Жилкапкадай ачык иде, көтә, диде!

М ә д и н ә .

Жәүдәт, житәр, кулың каты...

Ж э ү д э т .

Хөкем кулы

Назлы булыр диеп өметләндең мәллә?

М ә д и н ә .

Жәүдәт...

Ж э ү д э т .

Йөз мәртәбә сугу кирәк, дидең,

Шайтаннарың куып бетергәнче чыда!

М ә д и н ә .

Жәүдәт, авырттырма!...

Нәфисә белән Иржән килеп керәләр.

Н ә ф и с ә .

Жәүдәт! Нишлисең син?

Ж э ү д э т .

Югал моннан, юкса

Синең сыртыңны да сыйпар хөкем кулы...

Н ә ф и с ә .

Иржән! Карап торма...

И р ж а н .

Жәүдәт, сиңа монда

Килмәскә дип бер әйтелде бугай инде?

Ж э ү д э т .

Син кысылма, көчек, сытылырсың
ялгыш...

*Иржән ике уйлап тормастан
Жәүдәтне берничә мәртәбә суккалап
ега. Жәүдәт йөзен тотып ята. Мәдинә
сикереп торып, Иржәңга тапшыла.*

М ә д и н ә .

Кем сорады кысылырга, югал!

Н ә ф и с ә .

Мәдинә...

И р ж а н .

Ул бит сине...

М ә д и н ә .

Югал күземнән!

Шакшы кулың белән йөзен каралтырга
Кемнән рөхсәт алдың? Югал!

Күзең чукыйм!

Н ә ф и с ә .

Соңгы тамчы акылыңны жуйдың мәллә?

Ни сөйлисең?

М ә д и н ә .

Кем сорады кысылырга!

Аяз күктән яшен суксын, йотсын асфалыт!

Бәхетегез яшыләрөмдә батып үлсен...

*Яулыгын салып аларны шуның белән
кыйный.*

И р ж а н .

Акыл кыйммәт йөрми икән сездә, киттек...

Н ә ф и с ә .

Шайтан икән сиңа Алла, шуңа табын...

*Чыгып китәләр. Мәдинә Жәүдәт
янына тезләнә.*

М ә д и н ә .

Жәүдәт! Жәүдәт! Абау,

борының каный, тукта!

Мә яулыгым, сөрт йөзеңне,

нурый кайтсын...

Ж ә ү д ә т .
 Яңа киёмнәрең сиңа бик килешә...
 Сизәсеңме, дәртем чабышкыдай...
 М ә д и н ә .
 Жәүдәт,
 Алдашасың һаман... Ышанасы килә...
 Ж ә ү д ә т .
 Әгәр сиңе бер чак мин алдаган булсам,
 Тик шаяру булса эчкән бу антларым,
 Сиңең жиләк иреннәреңне үпкән бу иреннәр
 Ялган сөйләп, агу чәчкән булса әгәр;
 Бу кулларның сиңе иркәләгән чакта
 Калтыравы, тын кысудан чын булмаса,
 Начар уен икәнлегә ачыкланса,
 Ходай көттермичә, инде бу дөньяда,
 Жигеп эшкә булган бөтен көч-кодрәтен,

Һич көтмәгән, мин бәхетле дигән чакта,
 Жәзаласын мине бөтен тәмен табып,
 Һәм бу жирдә һич калмасын хәтта эзем,
 Корысын токымымның карт агачы,
 үлсен...

Изгелегең төргән бу яулыкта менә
 Кызыл каным – ант итәмен шуның белән!

*Мәдинә аны үбә башлый. Жәүдәт
 кызын түземсезлек белән чишендерә.*

М ә д и н ә .
 Ярат мине, тик онытма,
 син ант бирдең...
 Жәүдәт, син ант иттең,
 каның шаһит моңа...

Өченче күренеш

Шул ук бүлмә. Мәдинә Галиянең портретын ясы. Галия чамадан тыш бай кыяфәтле.

Г а л и я .
 Мөмкин кадәр тормышчанрак булсын
 рәсем.

М ә д и н ә .
 Тормышчанрак кирәк икән, ник алайса
 Фото эшләтмисез? Рәссам бу тормышка
 Нинди күзлек аша карап яши икән,
 Рәсемнәре шундый төсләр,
 шундый нурлар

Белән бизәлчәк һәм башкача булу
 Мөмкин түгел...

Г а л и я .
 Димәк, мөмкин акны – кара,
 Караны – ак итеп күрү бу дөньяда?

М ә д и н ә .
 Шуның белән яшәү кызык тадыр һаман.
 Кемгә кара – ул тик кара гына, ләкин
 Һич язып булмый карага кара белән,
 Һәрчак кара аркасында ак бит ята...

Г а л и я .
 Алай булгач, акның каралыгы нидә?

М ә д и н ә .
 Шуны беләм: бар төсләрнең
 кушылмасы –

Сез атаган ак төс.

Г а л и я .
 Кызык, алайса әйт:
 Туй күлмәге нигә соң ак? Бәхет төсә
 Безнең башта нигә акка гел бәйләнгән?
 Туй күлмәге – аклык-сафлык үрнәге бит?
 Ак күлмәкнең кай чабуы алсу? Йә, әйт?

М ә д и н ә .
 Бергә каршылаган алсу таңнардыр ул?

Г а л и я .
 Ә яшеле?

М ә д и н ә .
 Кар астыннан шытып чыккан
 Үлән кебек тәүге хисләр яшеллеге.

Г а л и я .
 Ә шәмәхә?

М ә д и н ә .
 Сүзләр беткәч, моңың юкны
 Истә тотмый жырлау, күңелеңне юып.

Г а л и я .
 Ә зәңгәре нидә?

М ә д и н ә .
 Дәртнең басымыннан
 Муеннарда бүртеп чыккан
 кан тамыры...

Г а л и я .
Сары – ялгыз төнне сарган сагыш, димәк?

Мәдинә.
Яки байлык, көрән күзләр нурын йоткан.

Г а л и я .
Ә карасы нидә ак күлмәкнең?

Мә д и н ә .
Төндө!
Ак хисләрне куенына сыендырган
Кара төндө.

Г а л и я .
Ә к ы з ы л ы...

М э д и н э .
 Ә кызылы – түккән яшьләр.
 Яше бетеп, кан елаган зәңгәр күзләр.

Г а л и я .
Бармы ағы ак күлмәкнең? Ни диярсең?

Мә д и н ە .
Сукур хәтер – акның агы, шаян хәтер,
Ак тап белән булганнарны каплап куя,
Элпә артын сәхнә итеп, уен кора.
Хәтер – бер жавапсыз сүфлёр.

Шүл сәхнэдә

Роль уйнаган артистларның сүзен бутап,
Вакыйгалар муенсасын тартып өзә
Һәм чәчелә энжеләре кайсы кая.
Һәм финалда кем үләсен белеп кара...

Г а л и я .
Димәк, бәхет – бәхет кенә түгел, кайгы?

Мәдинә.
Бары кайгы фонындагы бәхет кенә
Зур күренә. Тоташ бәхет киләчөктә
Олы кайгы көтү белән изалана.

Г а л и я .
Димэк, Жирдэ бэхет юк, дияргэ була?

Мәдинә.
Без жәннәттән куылгачтын бөтен бәхет
Безне көтеп, аңлавымча, шунда калган.

Г а л и я .
 Эгэр жирдэ бэхет юк дип исэплэсэн,
 Нэрсэ кала? Бу яшэүдэ нинди мэгънэ?

Мә д и н ә .
Бәхет, мәгънә эзләп яшәү инде үзе,
Миңа калса, мәгънәсезлек үлем барда.
Бары тынлык кына мөһим бу дөньяда.

Г а л и я .
Тынлык?
М ә д и н ә .
Тик тынлыкта ишетелми мэллэ
Үз сулышың? Тик сулаган кеше – тере,
Димэк, тынлык – яшәү белән тәңгәл килә.
Г а л и я .
Кызык уйлар, тик куркыныч миңа
никтер.

Мэднэ.
Оныт! Карашында уйлау чагылсынга
Юри сүз куерттым! Бү хэйлэмне кичер!

Г а л и я .
Син акыллы, зинһар миңа киңәш бирче.
М ә д и н ә .
Киңәш – зур мал түгел, ник кызганым,
сөйлә!

Г а л и я .
Минем ирем...
М э д и н э .
Нэрсэ булган ирегезгэ?

Г а л и я .
Мин иремне бүлөшөргә мәжбүр...

Мэднэ.
Сэзгэ
Ул хыянэт итэ, димэк? Нишлэл алай?

Г а л и я .
Мин кунакка кайтып йөри идем жәен.
Әбиләргә, бер авылга. Минем ирем
Төнлә клубка килә иде, ул күршәдән.
Безнең авыл тау башында, аларныкы –
Тау астында, куе урман арасында.
Ул яклар да шул урмандай чыгырманлы
Хәтта хисләр, мөнәсәбәт бер-беренә.
Сөю икән – ул сөюнәң тамырлары
Жиргә тирән китеп, башка тамырларга
Бәйләнелгән, кайсы агач кай тамырдан
Үскәнлеген аңлау мөмкин түгел хәтта.

Мәдинә.
Чуалчыклы булыр, ахры, бу хикәят...

Г а л и я .
Гади булмас. Һәр чытырман арасында
Жәяүлегә бер тар сукмак булган кебек,
Эзли торгач, тапталган юл табылачак.
Без таныштык ирем белән, яратыштык.
Ул ярата, назлый белә хатын-кызны...

М ә д и н ә .

Аңлыым сезне, күз алдыма китерә алам...

Г а л и я .

Ярамаган товар саткан кебек

качып-посып,

Без оялттык йолдызларны шактый еллар.

Ул, билгеле, чикләнмәде минем белән.

Аңлап була, аның дәртен бер хатын-кыз

Баса торган түгел, ул бит ерткыч жанвар!

Ә мин, башка ирләр назын татысам да,

Табалмадым аның кебек кыргый дәртне!

Аңлысыздыр мине...

М ә д и н ә .

Таныш хәлләр, аңлыым...

Г а л и я .

Сезгә сөйләү бигрәк рәхәт, фикеребез

Тәңгәл килә, үз-үземә сөйләгәндәй!

М ә д и н ә .

Эйтмәдегез, нинди киңәш кирәк миннән?

Г а л и я .

Хәзер әйтәм, бу хәлләрне берәз сезгә

Ачыклабрак сөйлим дидем, киңәшегез

Төплә булсын өчен. Бу бик мөһим миңа!

М ә д и н ә .

Сөйләгез соң, игътибарым биреп

тыңлыйм.

Г а л и я .

Өйләнештек! Ул сабыйдай шатлык гизде!

Дәртен тыялмыйча туйда тәнәфестә,

Ике тапкыр кереп чыктык без аулакка.

Ә кайткачтын исерекләр сыман икәү

Ике якка ауган килеш без йокладык,

Ялгышмасам, ул гырлады бугай хәтта!

М ә д и н ә .

Бигрәк әрәм үткән икән зөфаф төне...

Г а л и я .

Төн рәхәтен кичтән без, әжәткә алып,

Тиененә кадәр тоткан идек инде!

Михнәт шунда, минем ерткыч,

никахтан соң,

Онытмады чытырманда салган эзен.

Бүректәге бүре баласыдай һаман

Ул урманын күзли һәм боега мескен!

Мин тыймадым, сер бирмәдем,

тик көнләштем.

Аркасында алып кайткан тырнак эзен

Һәрчак мин бизәдем үземнеке белән

Янәшәгә сызып. Муенындагы таплар –

Үбү иде – мин тешләдем шул тапларны,

Дошманымның исен тойдым

мин иремнән –

Һәм үземнең ислемайны күбрәк сибеп,

Мин иремне ныграк кочтым, исем

Йотсын диеп, аның һәрбер күзәнәге.

Менә шулай аралаштым дошман белән.

Төсләр турындагы сөйләшүдән чыгып,

Хәзер аңлыым, көнләшүем юкка булган.

М ә д и н ә .

Нигә юкка?

Г а л и я .

Ә нәрсәдән көнләшергә?

М ә д и н ә .

Миңа калса, көнләшерлек сәбәп байтак:

Ул башканы назлый, аны коча, үбә,

Сезгә дигән жылы сүзләр белән төрә.

Ул жылысын һәрчак ике өлеш бүлә,

Көчен түгеп, кеше кырын ул сукалый,

Ятка иген игә; бер алманы ярып,

Кортлы ягын, билгесездер кемгә бирә?

Г а л и я .

Кортлы ягы миндә түгел, анысын беләм!

М ә д и н ә .

Мин ашыкмас идем алай кырт кисәргә.

Г а л и я .

Төгәл белми торып әйтмәс идем моны!

Дәлилем бар, мин өстенрәк ирем өчен...

М ә д и н ә .

Йә, әйтегез!.. Бер башлагач,

ник дәшмисез?

Г а л и я .

Мин иремнең бердәнбере –

дәлилем шул!

М ә д и н ә .

Ничек берәү? Сөяркәсе бар, дидегез?

Г а л и я .

Бик төгәл сүз! Әйтерсезме диеп көттем!

Мин хатыны аның һәм мин берәү генә!

Сөяркәләр – байтак, язгы уылдыктай!

М ә д и н ә .

Димәк, берәү генә түгел сөяркәсе...

Тик бер нәрсә тынгы бирми: көндәшегез

Шул чаклы күп икән, шатлыгыгыз нидән?

Г а л и я .

Алар бер-беренә көндәш, миңа түгел.

Мин бит – хатын, э сөяркэ түгел! Родем
Тик минеке, үзем уйныйм!

Мин – бердэнбер!

Хатыннарның түшәкләре һәрчак жылы,
Ике йөрәк белән тибә һәрбер төнө.
Сөяркәнә – һәрчак суык түшәкләре,
Кәфенлектәй бер өметсез ап-ак жәймә,
Ә кичләрен алмаштыра ятим төннәр.
Юньле ир-ат – ерткыч хайван,
ауда һаман.

Аңа жинү кирәк, юкса, ул сүрелә.
Салкын кылыч белән илләр яуламагач,
Хисләр белән хатыннарны яулый ирләр.
Һәм өенә жинү тажын киеп кайта,
Ә хатынга бүләк – жинүченә дәрте!
Куркак чебеш белән түшәк бүлешкәнче,
Мин шул дәртне татыр өчен үз иремне
Һәркөн ауга жибәрергә эзер сүзсез!

Мәдинә.

Никтер киңәш сорамайсыз һаман,
көтәм...

Галия.

Беләсезме, сезнең акыл миңа күчте
Һәм киңәшне үзем бирдем үз-үземә!

Мәдинә.

Алай булгач, тәмам. Рәсемеgez эзер...

Галия.

Ярый, димәк, инде карарга да хәзер?

Мәдинә.

Ул сезнеке. Үз иркеgez, хужасы сез.

Галия.

Бу дөньяга бик куркыныч күзлек аша
Карый икән сезнең рәссам!

Мәдинә.

Башкасы юк...

Галия.

Тактагызда ачык төсләр беткән мәллә?
Бит очымның алсулыгы, чия иренем,
Яшел күзләр – бар да кара! Соры таштай
Ике күзем усал караш белән карый.
Ләкин бу – мин. Һәм кәгазьдән

чыгам сыман!

Бик караңгы, ләкин бу карагыз матур.
Рәхмәт сезгә! Мин канәгать! Сөз бик оста!
Акча белән генә түлү аздыр сыман!

Акча бирә. Чыга башлый.

Галия.

Сабуллашыйк! Рәхмәт,
сүзем тыңладыгыз!

Мәдинә.

Сөз портретны оныттыгыз, ашыгып.

Галия.

Онытмадым! Бүләк булсын
миннән сезгә...

Икеgezгә! Жәүдәт килгән саен сезне
Күзләрмен мин тыңгы бирми жаныгызга...

Чыгып китә. Мәдинә кала.

Дүртенче күренеш

*Шул ук бүлмә. Галиянең портреты ак тукуыма белән томаланган. Кечкенә
өстәлдә натюрморт: ике кызыл алма һәм бер калын иске дәфтәр белән каурый.
Биредә Иржан белән Мәдинә.*

Иржан.

Мин Нәфисә ишек ачар дигән идем.

Мәдинә.

Кем ачса да, иң мөһиме, ишек ачык.
Бикле ишек белән чагыштырсаң әгәр,
Ачык ишек күпкә өметләрәк кебек.

Иржан.

Синең авызыңда сүзләр мәгънә жуя,
Мең ел буе бергә йөргән сүз һәм мәгънә
Аерып йоклаган ир белән хатын кебек.

Сүзләр иске, тик мәгънәсе үзенеке.

Сүзләр сиңа аваз өчен генә кирәк.

Мәдинә.

Һәркем шулай. Ышанычсыз нәрсә
ул – сүз.

Шуңа кеше гел гамәлне өстен күрә.

Иржан.

Син нигәдер бик борчулы күренәсең?

Мәдинә.

Синең алда бик уңайсыз миңа, Иржан...

И р ж а н .
Нигә?

М ә д и н ә .

Син ташландың яklar өчен мине,
Һәм гаепле булып калдың. Кичер, зинһар.
Хисләр хатын-кызның күз каршына

бик еш

Таш диварлар өя, күз күремен каплай.
Әмма синең йодрык тимер чүкеч булып,
Жәүдәт-ташчы диварларын тузан итте.

Аның кулын алып, бармакларын үбә.

М ә д и н ә .

Рәхмәт! Син күрсәттең асыл ир үрнәген.
Чын ир-атның нинди булганлыгын

белдем!

Рәхмәт! Мин эзләргән синең кебек ирне.
Ә син ачу саклай күрмә миңа, зинһар!

И р ж а н .

Юк, мин үзем гафу үтенәмен синнән...

М ә д и н ә .

Тик ни өчен?!

И р ж а н .

Әйткән сүзем өчен. Кичер!

М ә д и н ә .

Синең сүзләр һич ачуга лаек түгел.
Рәхмәт таләп итәргә дә хаклы син, бел.

И р ж а н .

Юк, килешми чын ир-атка егетлекне
Рәхмәт өчен эшләү...

М ә д и н ә .

Аһ, син изге күңел!

*Иржанның битенә сулыш жылысын
сиздерерлек итеп, ашыкмыйча, йомшак
кына аның битеннән үбә.*

М ә д и н ә .

Нәфисә юк, өйдә мин берүзем әле.

И р ж а н .

Иртә килеп, куандырым дигән идем аны.

М ә д и н ә .

Куанычын мин урладым бугай инде!
Сөенчегә ни бирергә икән сиңа?!

Менә алма! Беләкләрң кебек тыгыз

Һәм ялтырап тора шәм сөрткәндәй тәне!
Авыз итеп кара, ул шытырдап тора!
Тешләгәнне көтә, чәчрәп чыгар суы!

И р ж а н .

И, тарихи алма минем кулда! Рәхмәт!

М ә д и н ә .

Ник тарихи? Гади алма иде сыман!

И р ж а н .

Синең картинада сурәтләнгән алма –
Алма гына түгел инде – тарих үзе!

М ә д и н ә .

Тән дә шушы алма кебек бер өлгергәч,
Йомшаруга таба ала юлын, кибә.

Кулланырга кирәк тыгыз чакта, юкса,
Шәлләрәп, үзәгенә картлык керә.

*Икенче алманы үзе алып, аны
шундый назлап, иркәләп диярлек, үпкән
сыман иреннәре белән кагылып, тешили.*

И р ж а н .

Бигрәк назлы иреннәргә алма белән,
Чәчәкләрдән серкә жыйган күбәлектәй.
Чәчрәп чыгып, бит очыңа суы тамды.
Рәхсәт бирсәң, үзем сөртеп алыр идем.

М ә д и н ә .

Кулың каты, авырттырырсың дип
куркам!

И р ж а н .

Үбеп алыым, курыкмасң пешерүдән.

М ә д и н ә .

Шулай кайнармыни иреннәргә, Иржан?

И р ж а н .

Шуңа кызыл түгелме соң инде алар?!

М ә д и н ә .

Син үбәсәң мине?

И р ж а н .

Үбәм! Синең күзләр
Рәхсәт итә миңа моны...

М ә д и н ә .

Тукта, житәр...

И р ж а н .

Ничек туктыйм? Текә ярдан мин упкыңга
Чумдым, канатым юк, төшәм төбенәчә.
Синең күзләр – изге китап тышлыгына
Төргән гөнаһ уйлар белән тулы. Күптән

Шул күзлэрне мин төшлэрдэ күрэм.
Үлэм!

Иреннэрэң тэме бала чактан таныш
Тыштан баллы, эчтэн эчеттергеч кэнфит.
Син исерткеч бер эчемлек, тамырлардан
Ярсу ташкын булып, тэнгэ таралучы,
Бөтөн уйны кара бер капчыкка төяп,
Баш миендэ тик бер лэззэт калдыручы.

М э д и н э .

Житэр, булды! Мин якын дус Нэфисэгэ.

И р ж а н .

Нэфисэнең дусты миңа дошман булмас,
Телгэлэнгән йөрөгемне ялгар өчен
Тик бер дару бар бу жирдэ, ул – Мәдинә.

М э д и н э .

Башындагы бу куркыныч уйлар –
гөнаһ!

И р ж а н .

Үз-үзеңне үтерүдән зур гөнаһ юк!
Ә бу уйлар миңа күптән кабер казый,
Кашык белән бала ботка болгаткандай,
Баш миёмне болгаталар алар һаман.

М э д и н э .

Минем ихтыярым беләгемдәй көчсез,
Мин хатын-кыз сыйпаганда ирексездән
Мырлагандай мәче, мин дә бүгөн шулай.
Бу тән сезнең кабыргадан яралганга
Бөгөлүс гел ир-атка файда. Нишлим?

И р ж а н .

Нишлэсәң дә, файда булмас,
инде бик соң.

Сине бәйләп тотар өчен бу тәнемнең
Мускул жепселләре житэр,
карышма син.

Башын исен жаның тэнгә, ә тән – миңа...

*Аны күтәрер, күрше бұлмәгә алып
чыгып китә. Нэфисә керә. Ул өстәлдәгә
дәфтәрне күрә. Шуннан күрше бұлмә
ишегеннән берәз карап тора. Өстәл
янына килеп утыра.*

Н э ф и с э .

Көз – оятсыз, шәрә чишендерде жирне,
Тунды оят тәрәзәгә рәсем булып.
Кышкы зәмһәрирдәй шәрә хисләр
ярсый.

Чынын күрми пыяладан күзлим матур
бизәк.

Ярсу бәхетсезне янәшәндә тота күрмә.
Бәхетсезгә бәхет – синең бәхетсезлек.

Мәдинә чыга.

М э д и н э .

Дустым, кайттыңмыни инде,
ә мин көттем.

Н э ф и с э .

Әйе, кайттым, күрәм көткәнәңне.
Шуннан?

М э д и н э .

Дәфтәрәңә язып куярысың барын да.

Иржән чыга.

Н э ф и с э .

Күтәр башың, күрмисең бит
кая барганыңны.

И р ж а н .

Нэфисә...

Н э ф и с э .

Зинһар, мине син урамда көт.

Иржән чыгып китә.

М э д и н э .

Бүгөн ялгыш кына дәфтәрәңне ачып,
Бик кызыклы нәрсәләргә юлыктым бит.
Мин персонаж икән сиңа нибарысы.
Ничә еллар буге оста әдип булып,
Ташлагансың мине сынауларга, дустым.

Н э ф и с э .

Бары булганнарны гына мин теркәдем,
Сынауларга ташларга мин Ходай түгел...

М э д и н э .

Менә, менә бик дөрөс сүз әйттең –
Ходай!

Нәкъ шул рольне син сайлаган үзәң өчен.
Шаккатарлык! Ничек сизмәдем мин
шуны?

Кара төндә мине чакыруың – пролог,
Башлап китәр өчен бер вакыйга булган.
Һәм шул көннән башлап һәркөн
янәшәмдә

Күрәнмәс бер рәшә булып син йөргәнсең,
 Синәң кулың житәкләгән икән мине,
 Тик нигәдер такыр сукмакларны үтеп,
 Тау-таш, баткаклыкка юнәлткәнсең мине.
 Әмма бүгөн дәфтәр битләреннән чыгып,
 Персонажың сиңа буйсынмыйча үзе
 Төзәтмәләр кертте әсәр сюжетына.
 Миңа калса, укучылар өчен болай
 Күпкә кызык булыр һәр әсәрдә шулай
 Көтелмәгән бер борылыш, йә булмаса,
 Төп сюжетка бер параллель кертү кирәк.
 Вакыйгалар куертмасы тыгыз булса,
 Каршылыклы килеп чыкса каһарманы,
 Уйланырга яңа киңлек пәйда була.
 Мин аңладым хәзер кара төндә Жәүдәт
 Күкрәгендә синәң кыюлыкны йөрткән.

Н ә ф и с ә .

Син белмисең минем ничек
 карышканны...

М ә д и н ә .

Юк, мин беләм аның карышканын, хәзер
 Аңлашылды миңа бар нәрсә дә, ул чак
 Аптыраган идем: ничек Жәүдәт кинәт
 Тәвәккәлләп, батырларча килгән диеп.
 Ул күптәннән гамәл кылырга кыймыйча,
 Бик читләтеп йөрдә, ә син кушакч, килде.
 Аны уятырга нинди сүзләр таптың?
 Миңа шунысы кызык, сөйлә, зинһар,
 дустым!

Н ә ф и с ә .

Чын ир-егет һәрчак белә ни теләвен –
 Шуны гына әйттем аңа, ә калганын
 Ул хәл итте үзе, катнашмадым ары.

М ә д и н ә .

Ул исерек булган сине очратканда.

Н ә ф и с ә .

Шуннан нәрсә? Әйтерсең лә,
 мин эчерткән.

М ә д и н ә .

Исерекне кая этсәң, шунда ава.

Н ә ф и с ә .

Димәк, бөтен гаеп миндә булып чыкты.
 Күрмәссең син мине бүтән үз юлыңда,
 Яшәп кара минсез, бәлки, бәхет килер.
 Ә Иржанга ачуым юк, мин күптәннән
 Сизә идем аның сиңа булган хисен,
 Бу – кыргый хис, тән хатасы гына бары.
 Миңа зур вакыйга ясадым дип белсәң,
 Куанырга сәбәбең юк, шуны әйтәм:
 Күңелемнең бер кылы да селкенмәде.
 М ә д и н ә .

Селкенмәс шул, мондый иргә
 ник селкенсен.

Н ә ф и с ә .

Жәүдәт кенә ир-ат бу дөньяда, беләм.

М ә д и н ә .

Беләсең шул, мине узып, инде күптән
 Син аларны чагыштырып караганың.
 Дәфтәр битләреңнән белдем бу серләре!
 Син Жәүдәтнең күңелен күрер өчен мине
 Салкын төнгә мәңгелеккә алып кердең,
 Тик шул төннән бирле синәң үз жаның да
 Баткак урамнарда йолкыш сукбай булып
 Бер тиенлек жылы эзләп йөрер хәлдә.

Н ә ф и с ә .

Сиңа килмәм жылы эзләп, тыныч яшә.

М ә д и н ә .

Юк, килерсең, беләм, дәфтәрдәге әсәр
 Тәмам түгел әле, сиңа финал кирәк.

Н ә ф и с ә .

Мин фажиға дип башлаган идем, белсәң!

М ә д и н ә .

Кәмит булмас, анысын төгәл әйтә алам.

Н ә ф и с ә .

Әйбәт әсәр булсын иң мөһиме...

М ә д и н ә .

Булыр.

Нәфисә чыгып китә.

Бишенче күренеш

*Шул ук бүлмә. Биредә М ә д и н ә белән Ж ә ү д ә т . Алар йокы киемнәреннән. Жәүдәт
 артсыз урындыкта безгә алды белән утыра. Мәдинә аның аркасына рәсем ясый.
 Жәүдәт вакыт-вакыт тукума белән томаланган Галиянең портретына карап ала.*

Ж ә ү д ә т .

Яңа рәсем, мин күрмәгән. Нигә аны

Каплап куйдың? Ачып жибәр,
 бер суласын.

М э д и н э .

Артык салкын аның тыны, жан өшеткеч,
Ө күзлөре артык кайнар, тэмуг уты.

Ж э ү д э т .

Зинһар өчен, кабатлама шул сүзлөрне.

М э д и н э .

Соравыңа жавап кына бирдем бары.

Ж э ү д э т .

Өйдө ачийк! Ни булса да, ул рәсемдә,
Безнең сою яшәү гаме бирер аңа!

М э д и н э .

Юк, кагылма!

Ж э ү д э т .

Калтыранасың син кабат...

М э д и н э .

Монда салкын. Көз бит инде,
тагың шул көз.

Ж э ү д э т .

Салкын диеп, көзгә нахак гаеп атма,
Урамнарда һаман пәрәвезләр оча,
Бер агачта сары яфрак күрәп булмый,
Өйдә жылы, сиңа эчтән салкын бугай.
Бер почмакка кысып куйган

жанвар сыман

Чарасыздан ни эшләргә белмисең син.
Син сәләмәттер бит? Күзләремә кара!

М э д и н э .

Урамда көз! Ишетмисеңмени, тыңла!
Тыны белән жаны чыга яфрактарның.

Ж э ү д э т .

Яшәр өчен яфрактарын коя агач!
Язын кабат яфрак ярып, яшим диеп.

М э д и н э .

Әйе, тугры түгел агач яфрактарга,
Көзләр килгән сәен кан тамырын төйнәп,
Жанын корыга яфрактарның, ә яз җиткәч,
Яңалары белән бизи үзен, яши.

Ж э ү д э т .

Һич ошамый миңа сиңең сүзләр,
куркам...

М э д и н э .

Сине куркытырга авыр түгел икән!

Ж э ү д э т .

Сиңең өчен куркам мин, борчылам,
белсәң,

Берәр дөва кирәк түгел микән сиңа.

Йә булмаса, онытылып ял итәргә
Берәр кая китеп! Чынлап, уйлап кара.

М э д и н э .

Котылмакчы буласыңмы миннән,
бәгърем?!

Ж э ү д э т .

Рәнҗетәсең, мин яхшылык телим сиңа.

М э д и н э .

Сирәк килеп, тиз китәсең, купшы сүзең
Чирле тавис кошшы булып калды, корыды.
Бәгърем дип әйтергә телең бармый

никтер,

Чит кешедәй тик Мәдинә булып калдым.

Ж э ү д э т .

Синнән аерылып тору – миңа газап!
Мин сабыйдай куанырмын
«бармыйм» дисең.

М э д и н э .

Бергә барыйк.

Ж э ү д э т .

Мин эшемнән китә алмыйм.

М э д и н э .

Ник кызардың! Беләм каян

китә алмавың!

Йә, боекма, күтәр башың, эшем тәмам!

Ж э ү д э т .

Ни ясадың инде миннән, күрик әйдә!

*Көзгегә барып карый. Мәдинә аның
аркасына канатлар ясаган.*

Ж э ү д э т .

Димәк, мин кош! Юлым һәрчак ачык
хәзер!

М э д и н э .

Юк, фәрештә...

Ж э ү д э т .

Нишләп канатларым кара?
Фәрештәләр ак буладыр иде кебек?

М э д и н э .

Ак дип исбат итәр өчен соң аларны
Кемнәр күргән?

Ж э ү д э т .

Кемнәр күргән – шулар үлгән!
Ә без тере! Иннәремдә ике канат!
Мин фәрештә! Явыз Иблис фәрештәсе!

Канатларым жәеп, мин томалыйм жирне,
Кояш нурын каплап, мәңгелек

төн ясыйм.

Мин төн фәрештәсе! Падишаһы төннең!
Әйдә сине бизик! Кем буласың килә?

М ә д и н ә .

Үзем ясыйм...

Ж ә ү д ә т .

Юк, бир, үзем!

М ә д и н ә .

Үзем дидем!

Ж ә ү д ә т .

Ләкин тизрәк! Канатларым жәйсәм әгәр,
Төсләрәңне аермассың караңгыда!

*Мәдинә битен берәз агартып, күз
астына кызыл күз яше ясый.*

Ж ә ү д ә т .

Кем инде син?

М ә д и н ә .

Гади таш сын.

Ж ә ү д ә т .

Исең ничек?

М ә д и н ә .

Мин – Елаучы...

Ж ә ү д ә т .

Тик нигә соң кызыл яшең?

М ә д и н ә .

Кан Елаучы – хәрәкәтсез таш сын
булам...

Ж ә ү д ә т .

Димәк, минем канатымның шәүләсеннән
Хәтта сыннар елый куркып! Газап чигә!
Мин – канатлы шайтан! Ахырзаман
килә!

Канат каксам, давыл чыгар, тузан кубар,
Таш сын авып, чәлпәрәмә килер шундук!
Мин кубарам агачларны, түбәләрне...

*Мәдинә сын булып басып тора.
Жәүдәт портрет өсләреннән
тукумаларны алып-алып ата. Шуннан
Галиянең портретын танып ала.*

Ж ә ү д ә т .

Галия?

М ә д и н ә .

Яп!

Ж ә ү д ә т .

Тукта. Бу бит аның рәс(е)ме...

Син фотодан карап язгансыңдыр аны?

Тик ни өчен? Аңлат! Нигә кирәк булды!

М ә д и н ә .

Күрмисеңме, миңа карый... яп, үтенәм...

Ж ә ү д ә т .

Соравыма җавап көтәм, йә, әйт тизрәк!

М ә д и н ә .

Кызганмыйсыңмыни мине аз гына да...

Ж ә ү д ә т .

Жүләр булып кылануың баштан ашкан.
Кара бу портретка һәм әйт: син фотодан
Күреп яздың аны, шулай диген, көтәм!

М ә д и н ә

Салкын бәрки аның жансыз карашыннан,
Мине эзли күзендәге ак таплары,
Миңа суза сыман корган кулларын ул.
Жансыз төнен камчылаган тамырлары
Мине буа кебек сорап жанымны.

«Үз кулларың белән мине ясадың син,
Жан өрмәдең ләкин, моңа син сәләтсез,
Үз жаныңны хәзер таләп итәм шуңа,
Йөрәгеңне туракла да, жылы каның
Зәм-зәм булсын қорып-кипкән бу тәнемә!»

Иш(е)тәсеңме, ул жанымны таләп итә!
Юри куркынычрак итеп яздым аны,
Тик аткан ук атучыга кире кайтты...
Беләм, мине саташтырыр өчен махсус
Үз сурәтен миңа бүләк итеп китте.

Ж ә ү д ә т .

Бүләк итте? Димәк, ул биредә булды?

М ә д и н ә .

Булды! Булды! Күрмисеңме,
һаман монда!

Жәүдәт портретны каплай.

Ж ә ү д ә т .

Тукта... Димәк, Галия...

ул барысын белә?

М ә д и н ә .

Ярат әле мине, Жәүдәт, салкын миңа...

Ж ә ү д ә т .

Минем исә эчтә ялкын дөрли! Нигә
Син әйтмәдең миңа ул килгәнән? Сөйлә!

Мэдйнэ.
Ул портретын ясатырга килде...
Жэүдэт.
Шуннан...
Мэдйнэ.
Ясап тэмамлагач, акча бирде миңа
Һәм, өстәмэ бүләк итеп, үз портретын.
Жэүдэт.
Тик ни эйтте?
Мэдйнэ.
Икебезгэ бүләк, диде...
Жэүдэт...
Жэүдэт.
Икэүләшөп миннэн яшергәннәр...

Ишеккә шакыйлар.

Жэүдэт.
Бу кем? Нәфисәнәң ачкычы бар!..
Мэдйнэ.
Белмим...
Жэүдэт.
Ачма!
Мэдйнэ.
Куркасыңмы?
Жэүдэт.
Ачма, диләр сиңа!
Мэдйнэ.
Ишетмисеңмени, бик керергә тели!
Балки, безгә жэза китергәндер күктән.
Жэүдэт.
Ачма...

Мэдинэ ишекне ача. Кәрим керә.

Жэүдэт.
Өткэй... Ә син монда ничек килдең?
Кәрим.
Бар, чыгып тор. Безгә сөйләшергә кирәк.
Жэүдэт.
Нигә килдең? Мин барын да үзем
жайлыым...
Кәрим.
Канатларың жәймә, малай. Ике эйтмим.
Өстең ки, адәм мәсхәрәсе.

Жэүдэт.
Әти...
Кәрим.
Әллә мине көттермәкче буласыңмы?

Жэүдэт киемнәрен алып чыгып китә.

Кәрим.
Сөрт битенне, кәмит тэмам!
Тыңла сүзем.

Мэдйнэ.
Сүзегезне тыңлыйм. Тик кем дип
эндәшим?
Өткэй дияр идем, ошамастыр
бу сүз сезгә.

Кәрим.
Син ашыкма кызым булып язылырга,
Минем балам берәү генә, киленем дә.
Һәм улымны мин яратам, аңлыйсыңдыр.

Мэдйнэ.
Ышанасым килә шулай булуына
Һәм начарлык теләмисез диеп аңа.

Кәрим.
Син хөрмәтле кеше кызы һәм ялгышын
Аңларсың дип өмет итәм.

Яшьлек юләр —
Аңа берәз ташламасыз карап булмый.
Тик сез инде яшьлек чорын

үткән кебек,
Бу чалбардан үскән сезнең аяк, шуңа
Туктатыгыз бу кәмитне, вакыт житте.

Мэдйнэ.
Беләсезме, безнең кәмит чалбарларсыз,
Шуңа күрә, ничә яшьтә уйнасаң да,
Ул килешә!

Кәрим.
Тешләшергә киңәш итмим.

Мэдйнэ.
Сезнең йөрәк тимер дип ишеткән идем,
Тешләремне жимерергә теләгем юк.

Кәрим.
Уртақ фикир, димәк, бик тиз табарбыз без.

Мэдйнэ.
Фикеремне сез аңларга теләсәгез.

Кәрим.
Монда тик бер фикир була ала һәм мин

Шул фикерне яklar өчен килдем бире.
Уйнашыгыз төмам, нокта куяр вакыт.

М ә д и н ә .

Машинадан төшкән Алла ролендә сез,
Чуалчыклы финалларны хәл итүче.

К ә р и м .

Жирәнгәндер Алла сезнең арагызга
Тыкшынырга, шуңа күрә үзем килдем.
Атаң-картны хурлык буып үтергәнче
Акылыңа син кил, онытылсын бу хәл.

М ә д и н ә .

Ник мәхәббәт читтән карап торучыга
Һәрчак акылсызлык булып күренәдер?

К ә р и м .

Янган утка очкан күбәләкләр сиңа
Ничегрәк тоелалар? Уйлап кара!
Бармы акыл шул бөжәкләр гамәлендә?

М ә д и н ә .

Ләкин алар караңгыдан качып оча.

К ә р и м .

Әмма ул ут алар өчен үлем генә.

М ә д и н ә .

Суқыр караңгыда тормыш итү газап.

К ә р и м .

Тормыш – төнге юлдан чапкан
автомобиль,

Яктылыгы – тик эчендә баручыга.

Ә калганнар – бөжәк, каршыдагы нурга
Өмет итеп, пыялага сытылчы.

М ә д и н ә .

Димәк, сез Жәүдәтне шушы машинага
Утыртырга ният итеп килдегезме?

К ә р и м .

Әйе, шулай...

М ә д и н ә .

Тик нигә соң янәшәдә

Аның белән бергә мин бармаска тиеш?

К ә р и м .

Ул өйләнгән.

М ә д и н ә .

Әгәр ул бәхетсез икән?

К ә р и м .

Бәхетсезлек күрмәгәнгә, ул бәхетнең
Ни икән белми. Күрәсеңме,
бу баш

Бик күп кышлар күреп,
карлар төсә сенгән.

Нәсел матур агач булып үссен өчен
Корыган ботакларын кисеп ату кирәк.

М ә д и н ә .

Димәк, шуңа сез беренче хатыныгыз
Авыргачтын, аны тизрәк аергансыз?

К ә р и м .

Чирле хатын ничек юньле нәсел бирсен?

М ә д и н ә .

Тик мин чирле түгел, сау-сәламәт...

К ә р и м .

Күрәм.

Чибәрлеген дә житәрлек,
буй-сын да бар,

Дәртле икәнлеген күзләрең чыккан.

Сине күргәч, мин Жәүдәтне

аңлап куйдым,

Тик азгынлык корты яши синдә, беләм.

Ул авыру тиз йогышлы,

нәсел корыткыч.

Миңа чаклы бөтен бабам тамыр булып,

Баш күтәрми, кара жиргә жәелгәннәр,

Ә мин исә, жирдән шытып чыгып,

өскә,

Гел кояшка таба суздым кәүсәбезне.

Шуннан Жәүдәт, тиздән туар

аның улы.

Кысылма син алар арасына, югал!

М ә д и н ә .

Димәк, Галия дә бәби көтә? Котлыйм!

К ә р и м .

Син ни дидең?

М ә д и н ә .

Котлыйм, дидем. Чын күңелдән!

К ә р и м .

Галия дә дидең, димәк, тагын кемдер?..

М ә д и н ә .

Мин булмыйча, кем булсын ди?!

Нәселегез

Тармакланыр, үсентеләр жибәрәчәк!

К ә р и м .

Юньле агач үсентеләр жибәрми ул.

Аһ, син явыз! Мәкерлеген житкән икән –

Тапкансың егетне бәйләп куяр ысул.

Мэдинэ.
Зинһар, алай уйламагыз, карынымда
Чын мэхэббэт жимешлэре үсеп килэ.

Кэрим.
Жимешлэре?

Мэдинэ.
Әйе, икәү!

Кэрим.
Булган икән...
Син егетне элэктердем, дисең инде?

Мэдинэ.
Жәүдәт белми әле, мин әйтмәдем.

Кэрим.
Башың эшли, соң булганын көтәсендер.

Мэдинэ.
Уемда юк аны бала белән бәйләү.

Кэрим.
Бу авырың – яман бер шеш,
корткыч гөмбә.

Кәүсәсенә таралганчы аны тизрәк
Шәжәрәбез агачыннан кисү кирәк.

Мэдинэ.
Зинһар, бу сүзләрне кире алыгыз сез,
Балагызның балалары! Сез бит бабай.

Кэрим.
Азгынлыкның суы тамган бу туфракта
Үскән онык кирәк түгел миңа, ишет.

Мэдинэ.
Каршыгызга мин тезләнеп, яшәү
сорыйм,

Каралтмагыз, зинһар, сүзләрегез белән
Сезнең каннан туар ике нарасыйны.

Кэрим.
Менә акча, юк иткән бул көчөкләрне!

*Мэдинә ачыргаланып кычкыра.
Жәүдәт йөгереп керә.*

Жәүдәт.
Нәрсә булды?

Кэрим.
Сине кем чакырды монда?

Мэдинэ.
Юк, ишетсен һәм хәл итсен Жәүдәт үзе:
Күзләрәмә карап, миннән ул
баш тартсын.

Кэрим.
Бары бер сүз әйтәм сиңа, улым, тыңла!
Улым, димен сиңа, шуңа әйтер сүзең
Башта ныклап уйла. Минем тик бер
балам,
Әмма сиңең сүзең ялгыш булса әгәр,
Ант итәмен кылган хезмәтләрем белән,
Мин телемне аркылыга тешләп өзәм,
Тик «Улым» дип сиңа
эндәшмәмен бүтән.

Жәүдәт.
Мэдинә...

Мэдинэ.
Жәүдәт?

Жәүдәт.
Без...

Мэдинэ.
Жәүдәт...

Жәүдәт.
Бутаганбыз
Мэхэббәтне дәрт уены белән...

Мэдинэ.
Уен?
Синең өчен бу тик уен булдымыни?
Син бит антлар иттең
кызыл каның белән...

Жәүдәт.
Гөнаһ эшкә биргән антлар
саналмыйдыр...

Мэдинэ.
Шулай жиңел генә китәсеңме ташлап?

Жәүдәт.
Син аңларсың мине берәз вакыт үткәч.

Мэдинэ.
Жәүдәт! Китмә!

Кэрим.
Кырт кисәргә кирәк, улым!

Мэдинэ.
Аһ, син, шайтан, китәсеңме? Мэдинәне
Тезләндереп, яшьләренә буылдырдым
Дияр идең бугай... Тукта! Ишет башта!
Тимер битлек кисең дә йөзәнә, беләм,
Кабыргаңа йөзләп мәче тырнак
кайрый.

Тоз сибимче шул яраңа акрын гына:
Тугры түгел иде сиңа, Мэдинәкәй!

Син ишеттең, менә түзеп кара
хәзер...
Жәүдәт, мин авырлы...

*Чыгып киттем дигән жңиреннән
борылып.*

Жәүдәт
Кемнән? Башта белеш!
Кәрим.
Ана эт янында исәннүче бетмәс.

Чыгып китәләр.

Алтынчы күренеш

Шул ук бүлмә. Вакыт үткән. Мәдинә янында Нәфисә.

Нәфисә.
Мәдинә...
Мәдинә.
Нәфисә! Син биредә, димәк,
Күптән көткән финал якынлашып
килә.
Йөзөң качкан – мон(ы)сы зур куаныч,
димәк,
Финалыбыз, син көткәнчә, фаҗигалә.
Нәфисә.
Мәдинә! Син бөтенләй шашкан бугай...
Мәдинә.
Йә?
Сөйлә инде! Син сөйләргә
килгәнсең бит!

Нәфисә.
Жәүдәт үлгән...
Мәдинә.
Тукта, ничек? Әле иртә...
Мин үчемне алмадым бит,
ничек үлгән?

Нәфисә.
Үлгән! Ишетмисең бугай син, Мәдинә.
Мәдинә.
Аһ! Ашыккан...
Нәфисә.
Иблис яши синең күкрәгендә.
Жәүдәт үлгән, ә син үч сөйлисең
һаман.

Жәүдәт үлгән!
Мәдинә.
Мин ишеттем. Нәрсә булган?

Нәфисә.
Ул хатыны белән ял итәргә киткән...
Мәдинә.
Аһ, эт! Миңа эштән китә алмыйм, диде...

Нәфисә.
Аэропортка барган чакта, борылышта
Бензовозга бәрелгәннәр, ул шартлаган.
Бүген җирләделәр, үзем бардым...
Мәдинә.
Шуннан?
Нәфисә.
Нәрсә шуннан? Барысы да
янган шунда.
Күз алдына китер, кичә тере кеше...
Аның җирләрлегә дә калмаган, күмер.
Мәдинә.
Бүген җирләделәр, дидең бугай үзең?
Нәфисә.
Өч-дүрт сөяк салган капчык –
ир һәм хатын.

Өч аршын җир кирәк, диләр, кирәкмәде.
Бер бәрәңге төбә кадәр казысаң да,
Алар икәү сыяр иде, һич ялгансыз.
Мәдинә.
Тәмуг уты, димәк, аны эзләп тапкан.
Нәфисә.
Мәдинә! Жәүдәт юк бит, Жәүдәт үлгән.
Мәдинә.
Качып киткән, куркып минем үчтән,
шайтан.

Хәзер көлә инде табасында кызып.
Мәдинәдән котылдым дип бот чабадыр.
Сез туктагыз, яшьләр, тамуыгыз юкка.
Үч алырга бер жай чыкмый калмас,
булыр!

Моның өчен мин тәмугны
айкап чыгам.
Әйдә, күрсәт кая каб(е)ре? Бер төкерим,
Басылмасмы янган йөрәк ярулары.

Чыгып китәләр.

Жиденче күренеш

Шул ук бүлмә. Нәфисә белән Кәрим.

Кәрим.

Гөнаһым зур аның каршысында,
белмим,

Олы йөрәк кирәк моны кичерергә.

Нәфисә.

Бик борчылды ул Жәүдәтне
югалтканга...

Каберенә барып, яшьләр түкте, тырнап.

Кәрим.

Яшем чыкмый, сукураермындыр сыман.

*Мәдинә кайтып керә. Алар бер-
берсенә карашып торалар. Мәдинә
Кәримне барып кочаклый.*

Мәдинә.

Өткәй! Шулай дэшәм, ачуланма, зинһар.

Кәрим.

Кызым, зинһар, кичер мине, карт юләрне,
Аяк асларыңа тезләнеп мин сорыйм,
Чал башымны мин идәнгә орам, кичер!

Мәдинә.

Йә, елама, картлач! Йә, тынычлан,
зинһар!

Кәрим.

Йә, тартып өз бу эшәке телне, кызым!
Бары синдә бөтен өмет, шәжәрәмнән
Үсентесе, нәселемә жан өрәчәк!

Мәдинә.

Йә, тынычан, булды, яшьләрәнне сакла,
Зуррак кайгы килсә, кызганмый
түгәрсең.

Кәрим.

Моннан да зур кайгы булмас,
ышанмыймын!

Мәдинә.

Тыңлап кара, эткәй, оныкларыңны, кил,
Кендек турыма куй еллар кунган
башың.

Йә, тартынма, жылынсыннар

сулышыңнан,

Нәни аяклары белән бер тибенеп,
Яшьләрәнне сөртсән алар синен

йөздән!

Кәрим.

Берни ишетелми? Нигә? Йоклыйлармы?
Әйе, йоклыйлардыр икәү кочаклашып!

Мәдинә.

Йокламыйлар! Ишетмәдең!
Кабат тыңла!

Кәрим.

Салкын тынлык, бер тавыш юк,
бер селкенү...

Мәдинә.

Ничек инде? Әнә! Мияу! Мияу! Бабай!
Без йоклаган чакта икәү кочаклашып,
Арабызга безнең керде салкын тимер!
Бабагыздан килдем, диде! Жил өзгәндәй
Чәчәге дә коелмаган алмаларны,
Кисеп алды безне бер хәрәкәт белән.
Без ябыштык әле кендек бавыбызга,
Ныгымаган куллар әмма хәлсез иде,
Тураклады безне салкын тимер, изде!
Шәжәрәндә үскән ике татлы жимеш
Чүплектәге этләр өчен ризык инде.

Кәрим.

Йа Ходаем, безнең ахмак сүзне
тынлап...Сабыр иткән булсаң шунда берәз гына.
Килеп житәр иде бу кайгылы хәбәр...

Мәдинә.

Хәбәр килгән чакта оныкларың әле
Исән иде һәм тибенә иде алар...

Нәфисә.

Нәрсә?

Кәрим.

Чал башымны буш карыныңа куеп,
Син кайгымны тыңлаттыңмы, димәк,
миңа?

Мәдинә.

Яшьләрәнне сакла, дидем, сиңа, хәзер
Мин боерам: Ела! Ела! Яшең кипкәч,
Каның белән елап бетерерлек түгел,
Шундый олы кайгы сиңа мин
китердем!Улың үле, оныкларың да юк инде,
Тимер йөрәк чыдар микән
карап-карык!

Мин Жәүдәтне жәһәннәмнән
тартып алып,
Тагын бер кат жан бирдергтем!
Юмарт бабай!
Оныкларың үлеменә син түләдең,
Ела! Күзләрәңнең шартлаганын күрим.
Шәжәрәңнең данлы агачына үзең
Үткен балта чаптың зәһәр телен белән!
Ела! Күрим акылыңны жуйган мәлне!

Үзенең ак күлмәгенә кендек
турасыннан башлап кызыл буюу агыза.

М ә д и н е .
Бу дөнъяда эзе дә юк малаецның,
Соңгыларын мин себереп аттым бүген!
Үчем алдым, жаным тыныч,
тик нигәдер!
Һаман пәси балалары мияулаша.
Мияу! Мияу! Мияу! Ишетәсеңме,
дустым!

Нәфисә.
Әйе, нидер ишетелә сыман...

М э д и н э .
Мияу!
Зинһар, эзлэш! Нинди фажигале финал
Бүлэк иттем сиңа! Син бурычлы!
Мияу!

К э р и м .
 Йа, Ходаем! Нишлэтте бу хатын безне!
 Раббым! Тэмуг жиргэ ишелдеме,
 ни бу?
 Кай туфракка нинди орлык чэчим
 икэн?

Ник жавап юк? Бары шомлы тавыш...
Ни бу?

М ә д и н ә
Мияу! Мияу! Пес-пес-пес-пес!
Мияу! Мияу!

Хор.
Туйда кияр ак күлмәкнең аклыгына
Гөнаһ табы тузан булып кунса әгәр,
Бәхетсизне изсә күкнең гөмбәзләре,
Ишелергә торган кара болытлардан
Тамып төшәр тик бер тамчы булып
калсан.

Һәм бәхетне тик әжәткә генә алсаң,
Ярган юлың әверелер бер упкыңга –
Сөйрәп алыр ул суырып сине шунда.
Бер әрсез тап булып калыр бары хисең –
Җилләр куып каралтырлар аның төсен...
Син сайлаган язмыш сиңа каршы
төшәр...

Туй үпкәсез булмый дигән борынгылар,
Тормыш туе үпкәләре авыррак.
Хаталардан хали түгел адми зат,
Тик хатаны төзөтөрлек сабыры бар.
Төзөтөргә ашыкмасаң, синнән узып,
Язмыш үзе төзөтөргә кулын сузар:
Ул киертер кәләшлэргә кара күлмэк,
Ә кулына бер уч туфрак бирер бары...
Каберендә таушалдырыр сөйгән ярын...
Күлмэкларнең аклыгына сокланганда,
Нәфрэт уты кайный икән

берәр канда,
Бәхетенне күз яшендә кора күрмә,
Хатыннарның яшъләрендә –
канлы төрмә...

Пәрдә.

**Алинә
Хәбибуллина**

КҮҢЕЛ НУРЫ

ХИКӘЯ

Ярдәм күрсәтү почмагына эверелгән ташландык тимер вагоннан яңгыраган тавыш тирә-юньдәгеләрне сискәндереп жибәрде:

- Син аны коткара аласыңмы?
- Әгәр кан эчкә таралган булып...
- Сөйләмә! Син миңа табиб буларак җавап бир! Коткара аласыңмы?

Солдатның сорау тулы карашы иңенә ак халат салган кызга төбәлдә. Мондый вакытта төгәл җавапны кем генә әйтә алыр иде икән? Секундына йөз фикер тизлек белән уйларга кирәклеген, бушка уздырган һәр минут саен авыруның сулышы сүнә баруын Гөлҗамал белә генә түгел, әрнәп типкән йөрәге белән сизә. Авыруның йөзсүз сугыш сызган кырыслык җыерчыкларына күз салып, чирнең кайда икәнлеген беренче кат тикшергәндә үк аңлап алды кыз: ниндидер тайпылыш булып, кан эчке органнарда таралган. Шуңа күрә тиешле ярдәмне мөмкин кадәр тизрәк күрсәтергә кирәк.

Кискен сорау һәрвакыт баш миенә бәрәп керә дә, уйларны чуалтып, тигез генә барган җирдән абындыра. Табибәнең алдында пуля тимәгән, яраланмаган, ләкин сызланудан аңын жуйган часть командиры ята. Батырчылык итеп, авыруга операция ясарга керешсә, боларның барысы ни белән бетәсен белми кыз. Чын табиб үзенә исем, дәрәжәсә өчен курыкмый, аның җавапчылыгына тапшырылган авыруны саклап калуны иң беренче урынга куярга һәм, икеләнүләргә онытып, кулыннан килгәннән эшләргә тиеш. Иңендә җитәрлек тәҗрибәне тоймаса да, Гөлҗамал нәкъ шулай эшләп иде, әмма... Командирның хәле тиз арада тиешле кешеләргә җиткерелгән иде. Каршысында басып торган, яхшы коралланган биш солдатның берсе сәер, ләкин бик төгәл эмер китерде: «Часть командиры – сугышның аяусыз кырында алыштыргысыз кеше. Шуңа күрә аны дөвәләуга бары тик сыналган кеше генә алынырга тиеш. Табиб тиздән килеп җитәчәк.

Көтөргө кирәк». Бу хәбәрне ишеткәч тә, Гөлжамал гажәпләнүдән гажиз булды. Һәр мизгелнең алтыннан мең кат кадерле булуын катгый әмерләргә буйсынырга өйрәнгән бу солдатларга ничек аңлатырсың?

– Ләкин ул табиб килеп житкәнен командир көтәрме соң? Ашыгырга кирәк!

Вагонның командир салынган почмагына тезләнгән яшь кызның ялварулы тавышын кискен жөмлө бүлдө:

– Юкса халык дошманы исемен алачаксың!

Янында басып торган солдатның мондый сүзләреннән Зариф сискәнеп китте. Ватанны гына түгел, мөмкин булган һәр кешенең гомерен саклармын, дип, үз-үзенә вәгдә биргән егет хәрәкәтсез яткан командирга күз салды да ак халатлы табибәгә караш ташлады. Иптәшләренең куллары коралны эзер тотканын белә ул, беркемнең дә халык дошманы исеме белән караласы килми. Ләкин каршында кемнәндер табибка мохтаж булып та, кирәкле ярдәмне алмый, теге дөньяга китүен ничек тыныч күңел белән карап торсын, ди?! Шуңа күрә ул беркем дә көтмәгән сорауны бирде:

– Син аны коткара аласыңмы?

Гөлжамал егеткә күтәрелеп карады һәм аның мәгънәле карашыннан югалып калды. Әйе дип, ниндидер хата эшләсә? Үзен генә түгел, каршында басып торган батыр йөрәкле егетне дә куркыныч язмыш көтәсен чынбарлыкның никадәр ачы була алуын аңлый кыз. Юк дип әйтсә һәм авыруның тормышы шушы урында тәмамланса, тезләнгән жиреннән торып, мин – табиб дип, башка авырулар алдына ничек килеп бассын?

Тәрәзәдән караңгы вагонга үтеп кергән кичке кояшның нурлары бу хәлдән югалып калган кызның алтынсу чәчләренә сарылган иде. Дистәлэгән кешенең гомерен өзеп, тимергә әверелә барган йөрәккә дә күңел жылысы никадәр кирәк булуын шул мизгелдә аңлады Зариф, чөнки Гөлжамал, бар көчен җыеп һәм ярымпышылдауга күчеп: «Әйе, коткара алам», – диде.

Кыз калтыранган иреннәрен нечкә бармаклары белән каплады да бу җавапка өметләнгән, ләкин аның яңгыравыннан курыккан солдатка күтәрелеп карады. Кинәт Зариф үзенә фикереннән артка чигәргә, барысына кул селтәп, вагонның тынчу һавасыннан тышка ыргылырга, куенына тынычлыкны сыендырган калын урман эченә ташланырга теләп талпынды. Сугышу тынычлык саклаудан җиңелрәк шул. Кемнәндер йөзгә селтәнү төйнәлгән йодрыкны йомшартудан йөз кат кулайрак. Шуңа күрә диктаторлар озаграк яшиләрме? Кулына салкын корал тотып, сугыш кырына чыгып киткән солдат дошман белән генә түгел, үзенә намусы белән дә көрәшкә тиешлеген моңа кадәр белми иде әле. Каршысында аңсыз яткан кешенең кем булуын, кайда тууын, нинди авырлыктар үткән белми, ләкин кер кунарга өлгөрмәгән күңел белән шуны аңлай: ул да кемнәндер газизе, һәм ул хәзерге минутта ярдәмгә мохтаж. «Әгәр аның урынында берәр якин кешем йә үзем булсам?» дигән уйның һавада эреп югалуыннан курыккан яшь егет тәгаен бер фикергә килде. Моңа кадәр иңгә-иң куеп көрәшкән, бергә утлар-сулар кичкән авылдаш дуслы Гарибка Зариф бер генә ым какты. Иптәшенең карары белән килешмәсә дә, артка юл юклығын аңлаган Гариб кулындагы коралына ярдәм өмет итеп, ныграк ябышты. Зариф, үзенә ялгыз булмавын сизеп, катгый рәвештә Гөлжамалга эндәште:

– Алайса, әйдә, коткар!

Үзләрәнен нинди куркыныч адымга барганнарын яшь егетләр аңлап та бетермиләр иде кебек. Алар – командир һәм табибә – ярдәм күрсәтү кирәк-яраклары булган почмакны гәүдәләре белән каплап, калган өч солдатка әйләнеп басканда, икенчеләре үз коралларын Зариф белән Гарифка төбәп өлгергән иде инде:

– Йә, егетләр, фокусларсыз гына, әйдәгез!

– Кагылып кына карагыз аңа – вагоннан исән чыкмаячасыз!

Мондый янауларга эзер булган солдатлар коралларын кире төшерергә ашыкмадылар. Зарифның авызыннан яңгыраган сүзләр каршы якны сискәндереп жибәрде:

– Монда ятып калучылар арасында сез үзегез дә була аласыз!

Исем-дәрәжәләре өчен дер калтырап торган, үз-үзләрәнә юләрләрчә ышанган егетләргә гаепне сылтап булачагын аңлап алган солдатлар артык кыбырсынып маташмадылар. Моңы сизеп алган Зариф Гөлжамалга «тыныч бул» дигән кебегрәк караш ташлады. Кыз калтыраган кулларын дарулар, марлялар өеменә сузды. Кичке кояш оялаган почмакта пычак ялтырап киткәннән соң егетнең аңын ачы бер дәрәжәгә кисеп узды: кулына скальпель тоткан табиб кораллы солдатка караганда, үлем белән ешрак һәм якыннанрак очраша. Кешенең салмаграк була барган сулышын ишетә, секунд саен көчсезрәк типкән йөрәгенең соңгы кат талпынып калырга теләвен сизә. Юк, үзен кичерә алмас иде ул! Командирны саклап калырга мөмкин икәнлеген белә торып, кул кушырып утыра алмас иде. «Тиешле кешеләр»нең килеп житүен дүрт күз белән көткән каршындагы егетләр шикелле коралны бары тик үзен саклар өчен генә кемгәдер күтәрә алмас иде. Төрлө хәлләр килеп чыгарга мөмкинлеген инкарь итеп булмый, ләкин тормышның бар гаделсезлеген һәм ачылыгын тоярга мәжбүр иткән хәзерге минутта ямьсез адымга барырга Зарифның вәжданы рәхсәт итмәс иде. Өтисенең сугыш турында сөйләүләрен бик яхшы хәтерли ул. Аның сүзләре йөрәккә уелган: «Солдатлар кәфенлекне өсләрендә йөртәләр. Чит илләргә чыгып китеп, Ватан өчен көрәштә һәлак булсаң, чит туфрак синең каберен, ә форма кәфенлеген була. Солдат киemenең сәдәфләрен төймәләгәндә, моңы ачык белергә кирәк. Шуңа карап намусыңны чиста килеш саклап калу күпкә җиңелрәк тоелыр». Эчтән кабатлап йөрәп, йөрәккә сеңгән мәгънәле сүзләр кабат исенә төшкәч, Зарифның күңелен искиткеч тынычлык биләп алды. Ашыгып килеп кергән кешеләрнең, үзенә һәм Гарифка ташланып, кулларын артка каерып тышка алып чыгып китүләрен, табибәнең кызгану һәм курку тулы карашын, караңгы вагонга кертеп ябуларын төштәге кебек кенә хәтерли. Авыр хәл алдында югалып калмаган һәм Зарифның бер ым кагуыннан ук фикерне аңлап алган авылдаш дустаны ни дияргә? Берәүнең тормышын сакларга теләп, икенчеләре гомерен куркыныч астына куйды бит...

Нидер сөйләгәндә, теш арасына сугыш дигән сүз кысылса, аны читкә төкерәсе һәм беркайчан да телгә килмәслек итәсе килә, ләкин ул синең бөтен барлыгыңны биләп ала, чәч төпләреңә төшә, киemenә йога, каның буйлап ага башлый. Асылда барысы да гади генә кебек тоела: кулыңа корал аласың һәм «Ватан өчен!» дигән шигарьне эченән

кабатлап, фашистларның өстенә ташланасың. Изге нияте өчен караңгы вагонга ябып куелуын һәм шуңа сатлыкжан кебек кабул ителүе өчен Зариф бар күнеле белән үртәлдә. Шушындый хәлләр булачагын ул чамалый, сизә иде, ләкин кызу канлылығы аркасында иптәшенең һәм яшъ табибәнең тормышын куркыныч астына куюын хәзер генә, болай да караңгы бүлмәгә кояшның нурлары төшми башлагач кына аңлады кебек. Командирның хәле ничек булуы да билгесез. Шуңа шомлы билгесезлек тамыр жәйгән бүлмәнең тәрәзәсендәге тимер рәшәткәләргә каерып ачасы иде дә гаделсезлек булмаган, кешеләрнең күзләрендә мәхәббәт һәм сөю хисе генә чагылган хыялдагы дөньяга качасы иде. Бар да шундый жиңел генә дә соң, әмма...

... Хәрби-кыр мәхкәмәсенә өстәленә чираттагы гаепләү кәгазен китереп салгач, Әхмәтвәли битараф кыяфәттә урындыгына барып утырды. Көн саен кулыннан шундый эмер-язмаларны үткәреп, бу күренешне гадәти хәл буларак кабул иткән яшъ командирның йөзәндә бер кыл да селкенмәде. Яңагына сугышның утлы кырыннан чыккангамы, бар дөньяның тынычлыгын жыйган кебек артык сабыр күренде ул:

– Нишләргә кирәк икәнлеген беләсез. Егетләргә хәбәр итегез, эзерләне торсыннар.

«Эзерләне торсыннар...» Бу сүзләргә көн саен ишетеп торган бүлмә диварлары чыңлап киткәндәй булды. Шомлылығы белән жанны сагайткан сүзләр урын таба алмый очлы почмакларда сыену эзләп бәргәләнгәннән соң, ук булып, йөрәккә кадалдылар.

Әхмәтвәлинең каршында басып торган көрәштәш дустан Кәлимулла аптыраулы карашын күптәнге иптәшенә төбәде:

– Йә, кемне, ни өчен гаеплиләр? Укып та тормыйсыңмыни?

Әхмәтвәли ирен чите белән генә көлөп куйды да өстәлгә терсәкләре белән таянды:

– Йөрәккә таш салудан ни мәгънә? Йөз тапкыр авыррак булачак бит.

– Ә йөрәк үзе таш булганда жиңелрәкме?

Кашлары арасында жырчылар пәйда булган командир Кәлимулла очырткан кәгазьне сугыш кыры таләп иткән кырыслык белән эләктереп алды. Үрнәк буенча язылган куркыныч һәм күңел болгаткыч сүзләр арасында күзгә бәрелеп торган исем кинәт кенә аның аңын айнытып жибәрде:

«23.07.1944

...командир Миннәвәли Рәхмәтуллинның хәлен саклап калу сылтавы белән рота солдатларына мылтык күтәргән, эмергә буйсынмаган Зариф Корбангалиев һәм Гариф Шәйхуллов, рәхсәтсез операция ясарга алынган Гөлжамал Шәмсетдинова гаепләнгән...»

Язуның ни башын, ни азагын рәтләп укымаган, өзек-өзек сүзләргә үзенчә ялгап аңларга тырышкан Әхмәтвәлинең күзәнгә яшъ тыгылды, калтыранган бармаклары гаепләү кәгазенең ачы яндыруына түзә алмады – язучы бер-ике тапкыр талпынганнан соң командирның аяк очына очып төште.

Ул карашын каршы дивардагы тәрәзә пыяласына төбәгән килеш Кәлимуллага сорау бирде:

– Ничек ул? Әтинең хәле ничек?

– Яңа ғына исемнәрен укыган батырлар булмаса, бәлки, син әтиңең турында башка хәбәр алыр иден. Күпкә куркынычрагын.

Жиңел сулап, берникадәр дәшми торганнан соң Әхмәтвәли телгә килде:

– Нишләргә киңәш итәрсен?

– Командирның хәле яхшы, шулай булгач, зур йөрәкле яшьләрне үлем хөкеменә тартуның мәгънәсе юктыр. Башкалар да моны аңларлар, дип уйлыйм.

Әхмәтвәли яңаклары буйлап тәгәрәгән тир тамчыларын кул арты белән сыпырып алды да үзенә йота язган тимер урындыгыннан торып, ишеккә юнәлде.

...Төн бусе Зарифның керфегенә бер тамчы йокы эленмәде. Иптәше алдында бик гаепле булуын аңлау белән беррәттән шундый тәвәккәл карар кылуына үкенмәү, киресенчә, канәгатьлек хисләре бергә үрелеп, егетнең тынычлыгын урлады. Бу борчулар йөрәгендә – күз уңында, каушавын батырларча жиңәргә тырышкан ягымлы табибә белән ни булгандыр – шул турыдагы билгесезлек ныграк бимазалый иде. Секундларны авырлык белән алга таба тарткан борчулы уйлар ташкынын тимер йозакның кискен тавышы бүлде.

Яңа көннең кояш яктылыгы кинәт кенә бүлмәгә ташып керде дә хәвефтән башка берни вәгъдә итмәгән бушлыкны өмет нуры белән тутырды. Аркадан йөгәргән таш диварлар суыгының эзләре буйлап кояш Зарифның күңеленә үрелде.

Иптәшенең артыннан иреккә, дөнья киңлегенә чыккач, егет күкрәк тутырып сулыш алды. Ташландык вагон янында яралылар белән мәш килгән ак халатлы табибәне күргәч, Зарифның аяк астында жир урыныннан кузгалган кебек булды. Ул, тәне буйлап рәхәт бер жиңеллек таралуын сизеп, шул таба юнәлде. Иңен кыздырган жылылыкның юмарт кояш нурларыннан ғына түгел, барысын да читтән күзәтеп торган командир Әхмәтвәлинең соклану һәм рәхмәт тулы карашыннан булуын батыр егет сизмәде дә кебек. Ул, үзенә күңелендәге рәхмәт хисләренең ташуына түзә алмый, жиңнәрен сызганып, гаҗәеп бер мавыгу белән эшенә тотынган Гөлҗамал янына ашыкты...

2021 елда дини бәйрәмнәр һәм истәлекле көннәр

МӨСЕЛМАН АЙ КАЛЕНДАРЕ БУЕНЧА 1442-1443 ҺИЖРИ ЕЛЛАР

18 февраль – Рәжәб аеның беренче жомгасына каршы кич – Рәгаиб кичәсе дип атала. Мөхәммәд пәйгамбәрнең әти-әнисе Габдуллаһ һәм Әминәнең бергә кушылуын искә алу кичәсе дә.

10 март – Мигъраж кичәсе. Мөхәммәд пәйгамбәрнең Мәккә шәһәрәннән Иерусалимга һәм аннан жиде кат күркә – Аллаһы Тәгаләнең тәхете янына кылган мөгъжизалы сәяхәте. Мигъраж уразаһы 100 төн ураза тотуга тиңләнгән.

27 апрель – Бәраәт кичәсе, ягъни «ләйләтул-Бәраәт». Бәхет һәм һәртөрле уңышлар, изгелекләр иңә торган изге көн. Нәкъ шушы төнне Аллаһы Тәгалә, һәркемнең изге гамәле һәм догаларында ялварып сораган үтенечләрен исәпкә алып, кешеләрнең язмышы турында карар кабул итә.

12 апрель – изге Рамазан ае һәм Ураза башланган көн.

13-15 май – Гайдел-фитыр. Ураза бәйрәме.

21 май – Идел Болгарстанында Ислам динен рәсми рәвештә кабул иткән көн (310 нчы һижри, 922 нче милади ел).

19 июль – Гарәфә көне. Хаж кылучылар тарафыннан Мәккә янындагы Гарәфә тавына бару һәм тау итәгендә намаз уку көне.

20 июль – Гайдел-Әдхә, Корбан гаете. Мөселманнарның иң зур бәйрәме. Ураза тәмамлангач, нәкъ 70 көннән соң башлана торган Корбан чалу бәйрәме, ул 3 көн дәвам итә. Бу көн Татарстан Җөмһүриятендәге барлык календарларда кызыл төс белән билгеләнгән.

21, 22 июль – Тәшрик көннәре. Әлегә көннәрдә мөселманнар, фарыз намазларын укыганнан соң, Аллаһы Тәгаләне мактап, махсус сүзләр әйтәләр.

8 август – 1443 ел, яңа мөселман елы һәм Мөхәммәд ае башланган көн. Бу айда күп итеп хәер (зәкят) бирелә, изге гамәлләр кылына.

18 август – Гашура бәйрәме. Сөнниләр – Аллаһы Тәгаләнең ун пәйгамбәрнең күндерелгән изгелекләре хөрмәтенә, ә шигыйлар, Мөхәммәд пәйгамбәрнең оныгы Гали хәлифәнең улы Хөсәенне (626-680) жәзалап үтерү көнен мөбарәк, изге вә хөрмәтле санап, ураза тоталар.

17 октябрь – Мәүлид бәйрәме. Иң зур бәйрәмнәрнең берсе – Мөхәммәд пәйгамбәрнең туган көне. Әлегә изге бәйрәм нәкъ бер ай дәвам итә. Бу вакытта мәчетләрдә вәгазьләр укыла, хәер, садака (зәкят) өләшә. Күп кенә мөселман илләрендә факеллар һәм фонарьлар кабызып, тантаналы мәрәсимнәр уздырыла.

*Төзүче-мөхәррир –
Хаж Абдулла ДУБИН*

АГЫЛА ДА БОЛЫТ, АГЫЛА...

Сөекле шагыйребез, Татарстанның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Хәсән Туфанның (1900 – 1981) тууына 120 ел тулу уңаеннан «Татарстан» радиосы һәм «Казан утлары» журналы бергеләп оештыра торган шушы сәхифәдә гажәеп кызыклы аудиоязмалар тәкъдим ителә.

Аңлатып китик. Хәзерге вакытта радио фондында Хәсән Туфанга бәйле берничә дистә язма саклана. Болар, беренче чиратта, әлбәттә, аның шигырьләренә ижат ителгән җырлар. «Казан кичләре» (Сара Садыйкова музыкасы), «Агыла да болыт, агыла» (Әфарим Акчурин, Марс Макаров), «Ромашкалар» (Фәтхерахман Әхмәдиев) кебек легендар җырлары бүген дә Илһам Шақров, Фәхри Насретдинов, Венера Шәрипова, Наҗия Теркулова, Хәния Фәрхи язмаларында, Шамил Әхмәтжанов, Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбленең хор төркеме, Мирсәет Сөнгатуллин башкаруында әледән-әле эфирда яңгырап тора. Шунысы да сөендерә: Туфан җырларына яшрәк буын җырчылар да мөрәҗғәтәйтә. Мәсәлән, соңгы елларда Рөстәм Закиров һәм Филүс Каһиров «Агыла да болыт, агыла» җырына яңа яңгырашлар, заманча мәгънә өстәделәр.

Хәсән Туфанның нәфис сүз осталары тарафыннан башкарылган шигырьләре исә радио фондының аерым бер бүлеген тәшкил итә. Аларның да архив киштәсендә тузанланып ятканы юк, эфир аша халык күңеленә юл яралар. Еш кына тыңлаучылар үзләре шалтыратып, Празат Исәнбәт, Айрат Арсланов, Фоат Галимуллин, Тәлгатъ Хаматшин укуындагы шигъри композицияләргә кабатлап бирүебезне сорыйлар.

Шулай да, Туфанга кагылышлы язмалар арасында безнең өчен иң кадерлесе, күз карасыдай сакланырга тиешлесе – аның үз тавышы. Шагыйрь радиодан сөйләргә атлыгып тормаган, күрәсәң. Шуңадыр, берничә генә чыгышы сакланып калган. 1969 елның август аенда язып алынган бер чыгышында ул үзенә әдәбиятка килүендә Галимжан Ибраһимовның тоткан урыны турында сүз әйтә һәм, шуңа ялгап, үзенә берничә шигырен укый. «Казан утлары» укучылары игътибарына тәкъдим ителә торган язма нәкъ менә шушы чыгыш белән башланып китә. Аннары Хәсән Туфан шигырьләрен сөз Татарстанның халык артисты Празат Исәнбәт укуында ишетерсез.

Язманың өченче өлеше – рус телендә. 1984 елда Мәскәүнең «Современник» нәшриятында шагыйрьнең русчага тәрҗемә ителгән шигырьләр җыентыгы басылып чыккач, радио редакторы Эльза Гобәйдуллина шушы вакыйга уңаеннан зур тапшыру эзерли. Биредә Качалов театрының мәшһүр актёры Евгений Кара-Гяур башта Туфан ижатына карата үз фикерен әйтә, аннары җыентыкта урын алган шигырьләргә укый.

Хөрмәтле укучыларыбыз, игътибарыгызга тәкъдим ителгән бу язмалар Хәсән Туфанның ижатын да, шәхесен дә тирәннәрәк аңларга-тоярга ярдәм итәр дип өметләнәбез.

РАДИОНЫҢ ЯКЫН ДУСТЫ ИДЕ

Әдипнең тууына 90 ел тулуны билгеләп үткән көннәрдә «Татарстан» радиосы «Эфирда – Мөхәммәт Мәһдиев атналыгы» дигән тапшырулар сериясе оештырды. Шушы эшкә әзерлек уңаеннан радио архивында аңа кагылышлы язмалар кабат барлап чыгылды. Баксаң, шактый икән алар! Аның асрым әсәрләре яисә әсәрләреннән өзекләр төрле елларда нәфис сүз осталары – күренекле артистлар тарафыннан әзерләнеп, эфирга бирелгән булган. Әйтик, Ирек Баһманов язмасында «Заратустра шулай әйткән», Ринат Тажетдинов укуында «Кеше китә – жыры кала» әсәрләре әле бүген дә эфир дулкыннарында еш яңгырый, тыңлаучылар тарафыннан көтеп алына. Шулай ук әдипнең «Тел күрке – сүз» тапшыруларында телебезнең чисталыгы, туган телдә сөйләшүчеләр даирәсе тарая баруга борчылып ясаган чыгышлары әле бүген дә актуальлеген югалтмаган. Аның радио язмаларының тагын бер тематик юнәлеш – төрле каләм ияләренең ижагына бәя биреп ясалган чыгышлары. Мәсәлән, Миргазиз Укмасыйга багышланган тапшыруы әле дә язучыны ул яшәгән заман һәм мохит күзлегеннән чыгып өйрәнүнең бер үрнәге булып тора ала.

Әйе, Мөхәммәт ага Мәһдиев «Татарстан» радиосы белән һәрвакыт тыгыз элемәтдә яшәде. Беренчедән, ул үзе актив булды. Яңа әсәрен язып төгәлләдеме – шатлыгын уртаклашырга, нинди дә булса бер вакыйга уңаеннан жаны әрнедеме – уй-хисләрен бүлешергә килеп житә иде. Икенчедән, радио хезмәткәрләре арасында дуслары күп иде аның. Мин белә башлаган заманнарда ул бигрәк тә әдәбият-сәнгать тапшырулары редакциясе мөхәррире Рөстәм Акъегет (Фәйзуллин) белән якыннан аралашты. Серләре туры килә иде аларның, фикердәшләр, максатташлар булдылар. Мөхәммәт аганы үз әсәрләрен үзе укырга күндерүче дә шул Рөстәм Акъегет булмадымы икән, дигән фаразым бар әле минем. Казан дәүләт университетында Мөхәммәт Мәһдиевтан сабак алган студентлар аның лекцияләрен әле бүген дә сагынып искә алалар. Әлбәттә, ул вакытта аларны мөгаллимнең белеме генә түгел, ягымлы тавышы да, образлы сөйләмә дә үзенә тартып торган, гашыйк иткән. Нәкъ менә шул тавышын, үзенә йөгерең, азгына жорлык өстәп жибәрелгән уйчан-моңлы сөйләмен Мөхәммәт ага радиого да алып килгән һәм аның язмалары татар теленең бер эталоны булып, әдипнең безгә калдырган бер ядкаре булып, радиобыз фондында саклана.

*«Казан утлары» журналын укучыларга нәкъ менә шундый
язмаларның берсен тәкъдим итәбез. 1990 еллар башына караган
бу тапшыруда ул башта «Бәхилләшү» романының дөньяга яралу
тарихын сөйли, аннары әсәрдән бер өзек укый.*

Сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара.

ДАНИЛАРНЫ БУЛМЫЙ КАБАТЛАП...

Бөек композитор Салих Сәйдәшевнең тууына 120(1900), вафатына 66(1954) ел тулды. Аны исән чагында күрәп белгән кешеләр дә хәзер инде юк дәрәжәсендә. Әмма аның үлемсез әсәрләре халык күңелендә яши бирә. Заманында композиторның шәхесе һәм иҗаты турында байтак әсәрләр, истәлекләр язылды, фильмнар төшерелде, сыннар ясалды. Казан үзәгендә аңа мәһабәт һәйкәл дә куелды. Моннан нәкъ 40 ел элек шагыйрь Равил Фәйзуллин «Сәйдәш» исемле күләмле поэма да язган иде. Композиторның зур юбилее уңаеннан шагыйрьнең эпик планда язылган фәлсәфи поэмасыннан бер өзек тәкъдим итәбез.

Равил Фәйзуллин

Сискәнү

*Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?
Без аны кайдан велик, мискин үлеп аңлатмагач?
Габдулла Тукай*

Әй, декабрь! Егерменче көнөң.
Күнелдә боз. Күздә – кайнар яшь.
Меңәүләрнең телләрендә бер сүз:

«Сәйдәш...

Сәйдәш...

Сәйдәш...»

Әй, декабрь! Син тудырып аны,
Бүләк иткән идең Илеңә.
Кайчан гына... Инде мәңгелеккә
алып китәргә дип килдең дә...

Урам тулы халык. Балконнарда,
түбәләрдә, тәрәзәләрдә...
Мондый хәлне Казан моңарчы бер
күргән булган Тукай үлгәндә.
Холкыбызмы шундый: без, эш узгач,
эй үксібез тәүбә иткәндәй.
Ә эчез без поша исән чакта
берәребез гөрләп үскәнгә...
Язымыштырмы безнең, ялгыштырмы –
Үлемсезлеккә дә юл башка.

Тарихларга кереп калыйм, дисәң,
үлеп күрсәт, корбан бул башта!

...Агайлар да килгән авыллардан
үрәчәле чаналар белән.
Озатырга чыккан чал әбиләр
оныклары – сабийлар белән.
Бәгырьләрне кисә «Сакай маршы»!
Мәрсияләр – алар гомерле...

Сирәктер ул, ак чәчәкләр белән,
үз көйләрең белән күмелү.
Сабуллаша халык... Керсәң иде
һәрберсенен гаме-уена!
Нинди хисләр, сүзләр юктыр! Жыйсаң –
үзе булыр иде поэма!
Шагыйрь уйлый: «Күзем бәйлә килеш,
дөнья читләрендә адашсам,
Туган илемне мин табар идем
Сәйдәш көйләренен моңы аша!»

Уйлый галим: «Сәйдәш ижатының
сихри көче нидә дигәндә –
якты дәрте, хәтта моңы белән
ул яшәргә өнди, жиңәргә!»
Агайларның сүзләре – күзләрендә:
«Ул безнеке иде, үз иде!...»
Әнә шулай илне тетрәтә
бер зур рухи чылбыр өзелү!
...Туфрагына беркөн кайта адәм.
Әжәл хәлләренә юк дәва.
Жирдә берни булмагандай, Күктән
күбәләктәй ап-ак кар ява...

Жан күбәләк булып кайта, диләр.
Үтермәгез күбәләкләрне!
Күнелләрдән шәфәкъларга кадәр
югалтулардан соң, жан әрни...
Күпме бездә эзсез югалганнар!
Карт хәтергә булмый ышанып.
Таш торгызу кирәк. Байтак тиеш
һәйкәлләрнең урыны буш әле.
Безнең әле байтак бөекләргә
күнелләрдә генә музейлар.
Битарафлык, яман чир шикелле,
чыгар ул бер, узгач күп еллар...
Табигатьтә бушлык булмас, диләр.
Берәү килә, берәү югала...
Халкы эше өчен янган гына
мәңге яшәр булып кала ала.
Һәлакәткә эзер талантлыда –
үз халкының рухи жегәре!

Аның жаны аша күреп була
үткәнне һәм килер көннәрне.
Талантлар китсә, әй, ишәя
конъюнктура сандугачлары!
Аларның шәп эшли унисонга
ашказаны белән башлары!
Рухи дөньяга килеп торса
кайтышлар һәм сәләтсезрәкләр,
юклыкларын тоеп даһиларның,
илләре буйлап әрнәр йөрәкләр...

Һәрбер әрсез көчле булмаган күк,
һәр мескенлек түгел тыйнаклык.
Килер көннәр әйтер – кемнәрдә
фидакярлек, ныклык, йөз аклык!

Йомшаклык белән генә булмый.
Көчле һәм нык булыгыз, талантлар!
Тарихыбыз шундый, заманасы...
Иманыңны бүтән кем саклар?

...Ялгышларны – була, мәнсезлекне...
тууларны булмый кабатлап!
Жырчыларны булмый кабатлап!
Даһиларны булмый кабатлап!

Сәйдәш язмышы –
гыйбрәт тә,

горурлык та,
алыр сабак та!

Нечкә жаннар –
талантлар белән
сак булыгыз, дигән набат та!

Өзекне QR-код аша
авторның үзе укуында
тыңларга була.

Салих Сәйдәшевне бакыйлыкка озату мәрәсимиенән.
1954 ел, 16 декабрь.

Фотолар Равил Фәйзуллинның шәхси архивынан алынды.

РКАИЛ ЗЭЙДУЛЛА. «ИЛЬЯС АЛКИННЫҢ СОҢГЫ МӘХӘББӘТЕ»

Ильяс Алкин – 1917 ел инкыйлабыннан соң татар дәүләтчеләген торгызу хәрәкәтен житәкләгән сәясәтчеләрнең берсе буларак билгеле шәхес. Аның тормышы, карашлары, эш-гамәлләре постсовет чоры тарих фәнендә шактый өйрәнелде. Б.Ф.Солтанбәков, И.Р.Таһиров, Д.М.Госманова, К.Ф.Фасиев, әле совет заманында чит илләрдә – Тамурбәк Дәүләтшин һ.б. галимнәрнең әтрафлы гыйльми эзләнүләре дөнья күрде.

Тик фәнни мәгълүматның таралыш даирәсе киң түгел. Шуңа да Ркаил Зәйдулланың «Ильяс Алкинның соңгы мәхәббәте» романы татарның гомерен халкына багышлаган газиз улын, милләт киләчәге өчен көрәшнең асыл мәгънәсен кинчәк таныту максатын алга куеп ижат ителгән әсәр дип кабул ителә. Беренче бүлектә язучы үзе дә, романның халкыбыз тарихыннан совет идеологиясе сызып ташлаган вакыйгалар, кешеләр турында сөйләгән искәртеп, төп героеның уйларында каләмгә тотыну максатын ачыклап куя: «Татарның большевиклар язган тарихында аңа урын юк, булган хәлдә дә хурлык баганасына беркетәчәкләр...»

Совет идеологиясе басымы астында әдәбияттан суырып алынган милли-сәяси теманың 2020 елда гына кабат күренүе (бу очракта шәхес култын сурәтләүне читкә куеп торабыз) Г.Исхакийлар, Г.Ибраһимовларның сәяси романнары белән дәвамчанлык чылбырын ялгаса да, бездәге гомуми әдәби күзаллауның тематик тарлығын искәртә.

Тарихи хәтерне һәм хакыйкәтне торгызу, советчыл мифларны «жимерү» (демифологизация) белән янәшә, әсәрдә татар халкының үткәне генә түгел, бүгенгесе һәм киләчәге белән бәйле ваемнар да, ижади яңалык, житди сөйләшү үзегенә әйләнерлек мәсьәләләр дә бар. «Бергәләп укып» карыйк.

Тарихи роман бу, һәм классик тарихи романнар тәртибендә ижат ителгән. XX-XXI гасырлар чигендә тарихи романнар күпләп язылды, эдипләребез ерак гасырларны да әдәбият майданына чыгарды – шуның белән милли рухны, үзанны уятуга зур өлеш кертте. Әмма әдәби барыш үзгәрә: төрки халыкларда да тарихка мөрәжәгать иткән әсәрләрнең яңа төрләре күренә башлады. Бездәге әдәби тәнкыйтьтә дә татар тарихи романнарының XIX гасырлар дөнья әдәбияты калыпларына йөз тотуы, публицистика белән фәнни башлангычның әдәбилеккә күмеп китүе, еш булмаса да, әйтелеп килә.

Ләкин Р. Зәйдулланың бу әсәре классик тарихи роман структурасында да яңа әдәби тенденцияләргә юл ачып, үз милләтең белән аның язмышы турында гамьле сөйләшү оештырып була икәнлеккә күрсәтә. Аны укып чыккач, татар ижтимагый-мәдәни фикере үсеше өчен мондый әсәрләр кирәк икән дигән нәтижәгә киләсең.

Тарихи романнар, исемненән үк күренгәнчә, әдәби-документаль, әдәби-публицистик башлангычларга урын бирә – әзерлекле укучыга атап языла. Әмма татар әдәбиятында тарихи романның – тулы мәгънәсендә интеллектуаль проза таләпләренә җавап биргән үрнәге юк иде әле. Бу яктан Р.Зәйдулла әсәре – беренче.

Хәтта интеллектуаль проза юнәлешендә ижат ителгәндә дә, мондый әсәр язучыдан әдәби һәм тарихи материалларны житкерүдә «алтын урталык» табуны таләп итә. Тарихи романнарның еш кына әдәби-эстетик кыйммәте югары булмау яки укылышлы түгеллеге дә шуның белән бәйле. Р. Зәйдулланың күп кенә мәгълүматларны язучы белән аерып, «Тарихи белешмә» буларак җыйнап урнаштыруы тулысы белән тарихи-биографик нигезгә корылган, прототиплар үз исемнәре белән күрсәтелгән әсәрдә әдәбилеккә тиешле дәрәжәдә сакларга ярдәм иткән. Мондый өстәмәләрнең санын арттырып, алардан тагын бер – аерым төркем укучыга юнәлтелгән мөстәкыйль текст формалаштыру мөмкинлеге дә бар, ул исәпкә алынмаган. Бигрәк тә 1917-1920 елларда булып узган корылтайлар,

съездлар, шулай ук Учредительное собрание, Милләт мәҗлесе, Милли шура кебек иҗтимагый-сәясәи оешмалар хакында да белешмә рәвешендә мәғлүмат бирелсә, гаять масштаблы вакыйгалар хакында сүз барганы укучыга ныпрак аңлашылыр иде.

Романның төзелеше (композициясе) дә «алтын урталык»ны саклау таләбәннән чыгып сайланган: ике төп сюжет сызыгының берсе – сәясәи тарих, икенчесе – Ильяс белән Луизаның мәхәббәт тарихы итеп уйланылган. Шәхси мәхәббәт тарихы үзәк персонаж өчен хәзерге заманда – 1937 елны Ташкентта бөреләнә, уйдырма вакыйганы язучы әсәрне жыеп торучы кыса итеп файдалана. Сәясәи тарих – Ильясның хәтерендә, хатирәләрендә калка, ул 1917 елда, большевиклар түнтәрелешенә кадәр «Румыния фронтында Литва татары генерал Сулькевич житәкчелегендә өч дивизиядән торган мөселман корпусы» оешудан башлана. Бу сюжет – татарның үз дәүләтчелеген коруны кайгырту, милли азатлык өчен көрәш тарихы. Роман буенча әлеге ике тарих – икесе дә «Ильяс Алкинның соңгы мәхәббәте» кебек тоела. Әмма ахырда, «көчле позициядә», төп герой уйларының кульминациясендә, язучы роман исемендә милләткә мәхәббәтне калкыта, әсәренң идеясен шул юнәлештә формалаштыра: «Ул бөтен нәрсәдән ваз кичте – үткәннәреннән, дус-дошманнан, яшылек хыялларыннан, кылган гамәлләреннән. Кара комнар арасында бер генә чаткы, кайчандыр гөҗләп янган учакның бер чаткысы жемелдәп, еламсырап күренә иде ерактан. Соңгы һәм бердәнбер мәхәббәте. Үз халкына булган ахыргы ышанычы. Аны кайчагында ком бураннары томалый, жил-давыллар сүндерә, ләкин ул барыбер аның тернәкләнүенә ышана, сынык өметен баглый. Аңа кадәр килеп житкән ул чаткы, аның күчеленә сыенган, аның тынын көтә; нигә ул сүнәргә тиеш әле? Комнарны юып, кизләү бәрәп чыгар, тирәсендә чирәм шытар, һәм бер гөл, баш күтәрәп, коңгырт күзләрен балкытып, аңа карап, керфекләрен тибрәндерер». Әлеге фикерләр XX йөз башындагы татар дәүләтчелеген торгызу омтылышын киләчәккә юнәлтә, әсәр үзе дә шул чаткының жемелдәве булып аңлашыла. Романдагы сәясәи текст алга чыгып, гомерен халкына хезмәткә багышлаган кешенең милләтенә фажигале мәхәббәте тарихына әйләнә.

Романдагы татар халкының үз дәүләтчелеген торгызу омтылышы тарихы (сәясәи тарих) берничә юнәлештә күз алдына бастырыла. Беренчесе – 1917-1920 елларда милли-сәясәи атмосфераны тергезү булса, моннан тыш, аерым шәхесләр, аларның хольк-фигыле, тарихи вакыйгаларда уйнаган роле дә гаять калку. Зәки Вәлиди, адмирал Колчак кебек шәхесләрнең генә түгел, кулларларда сөйләшәп тә, моңа кадәр әдәби-мәдәни мәғлүмат кырында совет хакимиятен урнаштырган вакыттагы эш-гамәлләре үзләре лаек булган объектив бәяне алмаган М.Сәетгалиев, М.Солтангалиев, С.Атнагулов, Г.Ибраһимов, Ә.Мөхетдиния һ.б.ларның романда үзенчәлекле күренүе татар әдәбиятының советчыл шомартулардан арына баруы турында сөйли. Иң мөһиме: язучы XX йөз башында татар республикасы төзәргә алынган гаярь шәхесләрнең идеалын, аларны көрәшкә ташлаган хыялын, шәхси бәхетләрен корбан итәргә этәргән бөек өметне формалаштыра: «Хөррият! Туганлык! Тигезлек! Патшаны төшәргәннән соң бөтен халыкның башы әйләнгән көннәр, хәтта һава да үзгәргән кебек – суларга жинел! Ильяс вәжүде белән сизә – тарих татарларга тагын бер мөмкинлек бирә. Дүрт гасырдан соң беренче шундый мөмкинлек. Инде моны да кулдан ычкындырсаң, милләт булып яшәргә безнең бөтенләй хақыбыз булмаячак, килер буыннар безне мәңге кичермәс. Татар дәүләтчелеген торгызу – менә безнең өскә төшкән бурыч. Иң изге максат безем – хөр мәмләкәт!» Шуның белән үзенә героена карата хөрмәт, укучы мәхәббәтен уята.

Төп герой Ильяс Алкин шактый каршылыклы характер булып күзаллана. Мөһим вакыйгаларның Ильясның «искә төшерүе» кебек тәкъдим ителеше отышлы: ул геройның икеләнүләрен, узгандагы чуалчык вакыйгаларны бер жепкә тезәргә, аңларга һәм аңлатырга теләвен сыйдыра. Шуның белән татар зыялылары өчен XX йөз башында башланган милли үзәң күтәрелеше тарихын аның үзәгендә кайнаган кеше үз аңында вакытлар үткәч анализлап тудырган ачык бер сурәт итеп жыйрга ярдәм итә. Автор позициясенә ачык белдерелмәве, геройны идеаллаштырмау – төрлечә уку мөмкинлеге бирә, укучыны да герой үзәңализына тартып кертә. Ильясның «аң

агышында» киләчәккә юнәлтелгән өмет, әйдәп бару исә укучы рухын да шуңа көйли, советчыл үткәнне диктатура буларак сурәтләгән әсәрләргә хас үкенеч хисеннән аралый.

Сәяси тарихны «сөйләү» барышында төп герой белән бергә автор да, укучы да бик мөһим сорауларга җавап эзли. Алар арасында «Ни сәбәпле большевиклар хакимиятне үз кулларына алуга иреште?», «1917 елгы инкыйлаб чорында татар мөстәкыйль дөүләтчелеген торгызырга мөмкин идекме?» дигәннәр – иң мөһимнәредер. Язучы беренче сорауга җавапны геройлар тарафыннан большевикларга карата әйтелгән: «Мин фронтта аларның агитаторларын шактый күрдем. Икейөзле, алдакчы бәндәләр», «бер төрле уйлап, икенче төрле сөйли, өченче төрле эшли торган большевиклар тозагына килеп капты», яки «Патша гасырлар буге казганган нәрсәне большевиклар бер селтәндә хәл итеп тә куйды. Диктатура!», «Ул беркайчан да большевиклар кебек катгыян диктатура урнаштыра алмаячак», «Алар бит Бөтендөнья инкыйлабы ясыйбыз дип хыяллана, үз куллары астына барлык халыкларны алырга жыена. Диктатура урнаштырып!» – кебек күпсанлы бәяләргә урнаштыра. Хәтта большевикларның Мәскәүдән латыш укчыларын, матросларны чакыру вакыйгасын 1552 елны Казанны алгандагы вазгыять белән янәшә куеп чагыштыру бар.

Икенче сорауга җавап эсләү – герой өчен дә, укучы өчен дә фажиғалә, каршылыклы. Бер яктан, герой, урыс булмаган халыкларга милли мөстәкыйльлек вәгъдә итүгә ышанып, большевикларны яклавы, 1917 елның 27 октябрь вакыйгаларында, катгый карар кабул итеп, гаскәр ярдәмендә хакимиятне үз кулларына алмавы – шул чакта ук Идел-Урал штатын игълан итмәүләре өчен үкенеч кичерә. Корыттайларга, Учредительное собраниеләргә ышанып, көтеп тору позициясен язучы, беренче карашка, Ильясның тыныч табигатә белән бәйли кебек. Әмма Гайнелхәятны урлау вакыйгасы егетнең тәвәккәл булуын сөйли. Аннары инде Ильясның Мәскәүдә М.Солтангалиев белән сөйләшүе шушы мотивны дәвам итә, соңгысының позициясен ачыклап бетерә: «Милли мохтариятны бары тик Совет дөүләте житәкчеләре белән килешеп кенә тормышка ашырып була иде». Күрәсен, бу караш 1920 еллар шартларында мөстәкыйль татар дөүләтчелеген торгызу идеясенә тормышка аша алмаячагы закончалыклы булу хакында да искәртә.

Гомумән алганда, сәяси тарих постколониаль рухлы итеп сурәтләнә. Бу күп алым-чаралар ярдәмендә башкарыла. Совет хакимиятенә рус булмаган милләтләргә, үз халкына ихлас хезмәт иткән шәхесләргә канәчкәч мөнәсәбәтен, бу хакимлекнең кан коеп һәм алдау юлы белән урнашуын жентекләп, мисалларда күрсәтү дә, большевиклар сәясәтенә карата геройның һәм хикәяләүче-авторның тискәре позициясе дә шуңа хезмәт итә. Әмма интеллектуаль проза буларак язылуы төп бәя-фикерләргә эмоция-хисләргә түгел, сөйләмгә салырга мөмкинлек бирә. Күп кенә сүз-фразалар, кабатланып, символларга яки ачыкч-сүзләргә әйләнәләр. «Курку», «милли өметләр чәшпәрәмә килү», «кызыл кыргын», «корыч мысклы, тимер йодрыкы диктатор», «колониаль изелгән халык» һ.б. шундыйлардан.

Романда совет тоталитар режимының аерым сыйфат-билгеләре шактый ук төгәл барлап барыла. Төркестан атамасы мисалында – рус булмаган милләтләрнең тарихи хәтерен югалттыру идеологиясен, Ташкентка Русиядән килеп тулган ач балаларның – «колхозлар төзибез дип, авылларны пыран-заран» китерү нәтижәсе икәнлеген, «1921 елдан соң, яңа гына оешкан Татар республикасында, ярты миллионга якын татар» кимүен ачыклаган хатирәләр белән беррәттән, Исятиякның Луизаны ОГПУга шымчы ясау күренешен, алар арасындагы сөйләшүне тулысынча китерү диктатураның нигезенә салынган куркыту механизмын ачып сала. Романовлар сараена бару вакыйгасында – сыйнфый көрәш идеясенә теләсә нинди рухи башлангычны, хәтта матурлыкны да каплап китүе игътибарга алына һ.б.

Татар морзаларына карата XX йөз башы мәдәниятендә үк урнашкан тискәре карашны жимерү дә совет чоры көчлөп таккан стереотиплардан арыну төсен ала: язучы милли дөүләтчелекне тергезү омтылышында татар югары катламының әйдәп баручы ролен күрсәтүгә ирешкән. Зәйнәтдин Агафуров тарихы бу көрәштә татар байлары түгел, зыялылары, морзалары үзәктә булганлыкны тагын бер кат дәлилли.

Г.Исхакый белән 1915 елны башланган тупраклы яки милли-мәдәни мохтарият

хакында бэхэс, 1917 елдан соң шушы мәсьәләнең сәяси көрәш үзәгенә куелуын романнның буеннан-буена күзәтеп бару хуплауга ласк. Фәнни фикер тарафыннан тарихи материалда ачык аңлатылган булса да, язучының аны әдәбиятта шушы рәвешлә күтәрүе гомумилли проблемага әйләндерә: татарлар өчен дә, күп кенә башка халыклар өчен дә бүген дә, киләчәктә дә ачык калачак бэхэс объекты ясыл.

Гомумән, язучының, тарихи вакыйга-күренешләр, проблемалар турында сөйләгәндә, «жеп очын» бүгенгегә һәм киләчәккә юнәлтүе әһәмиятле. Бу хатын-кыз азатлыгы мотивында аеруча ачык күренә. Татар хатын-кызларының XX йөз башы инкыйлаби вакыйгаларында роле уйландырырлык итеп бәяләнәп үтелә. Луиза, яки Ләйлигөлбәдәр – Ташкенттагы Урта Азия университетының шәркыять бүлегә студенты, Төркестан туфрагындагы «килмешәк нугай кызы» мисалында мотив шактый кызыклы бер үстөрелеш таба. Бер яктан, язучы татар хатын-кызларының хөрлеккә омтылышын, көчлө характерга ия булуын күрсәтүгә ирешкән. Икенче яктан, гаиләсен, мохитен күрсәтеп, идеология басымы астында да татар кызының күп гасырлык традицияләрдән аерылып бетә алмавын ассызыклай. Кызыл косынкалы, «сыйнфый көрәш корбансыз булмый» дип фикер йөртә торган кызның инкыйлаб идеясе белән агуланган фикер сөрешен тергезгәндә, шулай ук гендерлык ягына игътибар ителә. «ОГПУда яшерен хезмәткәр» булуының бер сәбәбе дә хатын-кызларга хас гаиләсе, ата-анасы алдында җаваплылык хисе белән бәйләнә. Луизаның тиз-спонтан рәвештә Ильяс белән китәргә карар кылуы да хискә бәйлә булып, бу мотивта язучы бәхет төшенчәсенең гомумкешлек һәм инкыйлаби аңлатылышын бәрелештерә. Бу урында Луизаның – авторның табышы гына түгел, гомумән Татар әдәбияты өчен яңа һәм үзенчәлекле героиня икәнлеген дә искәртеп үтү дәрәҗә булып.

Тарихи жанрда фактик төгәлсезлекләр жетерәк күренүе – билгеле күренеш: бу очракта да аерым хаталар күзгә ташлана. Әйтик, М.Солтангалиевне һәм М.Вахитовны большевиклар «файдаланганнан соң, тарих чүпләгенә ыргыттылар» дию дәрәҗәләр туры килмәс: М.Вахитов совет чорының идеологик символларынан иде!

Барысына да кагылмастан, төгәлсезлекләрнең Г.Исхакыйга бәйлә булганнарына тукталырга мөмкин: 1905 елның августында мөселманнарның Түбән Новгородта узган беренче Бөтенрәсәй съезды көннәрендә көймә яллап, Ока елгасы буйлап йөзгән пароходны куып житкән Исхакый һәм аның тарафдарлары әле социалист-революционерлар түгел, татар эсерларлары сәяси көч буларак 1906 елны гына туплана; Беренче Бөтендөнья сугышы елларында Г.Исхакый һәм Ф.Туктаровны эсерларга якын тора дип әйтү дәрәҗәләр туры килми: бу вакытка алар социалист-революционерлар карашларынан ваз кичеп, милләт мәнфәгатьләрен кайгыртучы жәмәгать эшлеклеләренә әйләнә. Яки Г.Исхакый, С.Максуди, М.Вахитовларның сәяси кыйбласын «искә төшсәргәндә», язучы либерал партия булган кадетларны да революцион партияләр исәбендә бәяләп үтә. Мондый урыннар китап вариантында төзәтелсә иде!

Шулай итеп, Р.Зәйдуллань яңа романы – тарихи материалны интеллектуаль проза буларак тәкъдим иткән милли-сәяси эсәр булып чыккан. Ул татарның милли мөстәкыйльлеккә омтылышын тарихи хәтердә яңартып, бүгенге жәмгыятьне борчыган актуаль мәсьәләләр белән тоташтыра. Сүз-сөйләм катламы «тарих татарларга биргән мөмкинлек» сызыгына, 1917-1920 еллар вакыйгаларынан тыш, татар дөньясындагы XX гасыр ахыры милли-ижтимагый күтәрелешенә рухы тоташырлык, укучы карашы иртәгәгә юнәләрлек итеп сайланган. Милләтне ярату эзсез югалмый, халык мәнфәгатен кайгыртып башкарылган эшләр аның якты киләчәгә белән бәйлә өмет утын сүндермичә саклап тора дигән фикер – бүгенге жәмгыять өчен мөһим, ышанычны ныгыта ала торган шигарь кебек яңгырый. Тарихи материалны яхшы белүе, ижтимагый-сәяси вазгыятьне аңлавы ягыннан, роман авторның үзен фикерле-мәгълүматлы шәхес, киң карашлы сәясәтче итеп күрсәтә.

Дания ЗАБИДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы.

«БАРЫСЫ ДА АЧЫКЛАНМАГАН»...

З.ХӘКИМНЕҢ «АНА ЖЫРЫ» ӘСӘРЕНӘ РЕЦЕНЗИЯ

«Барысы да ачыкланыр» – әсәрнең иң башына, хыялыбызны дәртлөндереп, автор безгә шундый сүзләр язып куйган, ул, әйтерсез лә, безгә хәерле юл тели. Үз әсәрен З.Хәким «роман» дип билгеләсә дә, безнең каршыбызда – классик повесть. Сюжеты яңа түгел, «әхлакый романнар»да еш очраучан. З.Хәким әсәренең Сару Брайерлиның «Долгая дорога домой» (2016) автобиографик әсәре белән аваздаш булуына әдәбият галиме Д.Заһидуллина да игътибар иткән иде¹.

«Ана жыры» повестенің әйдәп баручы темасы булып, төп геройның тәңгәллеккә (идентичность) ирешү темасы тора. З.Хәкимнең игътибары Белоярск шәһәрәндәге балалар йортында тәрбияләнгән геройның социаль-мәдәни адаптациясе процессына юнәлгән. Әдип берничә цивилизация тоташкан урында тәңгәллек формалаштыру процессын тикшерә. Төп геройның тарихын ул кардәшлек, дуслык, мэхәббәт жепләренә таянып, шулай ук мәдәни-тарихи һәм этик контекстны исәпкә алып ача.

Әсәрнең төп герое – Рахман исемле яшь музыкант, 1990 еллар буынының – илебезнең глобальләштерү һәм төрлө дәрәжәләрдәге этник чикләргә бетерү юлына аяк басу чорының типик вәкиле.

З.Хәким повестыта дөньяга бер-берсеннән кискен аерылып торган ике карашны, кешеләр бәхәсләрен модельләштерә һәм форматлаштыра торган ике төп дөньяви-психологик регистрны бәрелештерергә омтыла. Беренче мелодраматик төркемгә безнең күбәбез тартылса, икенчесенә – фажиғалә төркемгә – иярүчеләр чагыштырмача аз.

Мелодраманың тарту көче шунда ки, ул укучыларга, корбанны жәлләп, рәхәтләнеп еларга һәм явыз геройга ясалган ритуаль-тантаналы жәзаны күзәтеп ләззәтләнәргә мөмкинлек бирә. Корбан ролендә – балалар йортында тәрбияләнгән Рахман. Явыз герой битлеген исә автор башта аның әнисенә кидертеп карый. З.Хәким сюжетны шулай кора ки, укучы да, поезд пассажирлары, әлегә тарихны белгән кешеләргә ияреп, бала белән булган вакыйга фажиғалә очраклылык түгел, ә явыз ният нәтижәсе дип уйлый башлай. Яшь хатын – артистлар даирәсендәге «күке», авыр хәлдә калып, баладан котылырга булган, имеш. Әмма улының әнисенә булган мэхәббәтә һәм тугрылыгы чып-чын мөгжиза тудырган. Рахман, үткәндәге хәлләргә тикшергәннән соң, әнисенә вакыйгалар корбаны, ә явызның үз этисе икәнлеген исбатлай. Тора-бара мелодраматик сюжет геройның шәхси язмышы дәрәжәсендә дә, татар халкы язмышы дәрәжәсендә дә фажиға рухы белән күбрәк сугарыла.

Әнисенә дус хатыны – балалар бакчасында эшли торган пианистка Кадрия – Рахманга фажиғалә вакыйга алдыннан булган хәлләргә сөйли. Иренәң жавапсызлыгы, жырчы карьерасында туган авырлыклар, эти-әниләре белән сүзгә килү, Павлодардагы апасы янына качу, баланы югалту, имгәнү – әни белән бала фажиғалә язмышы энә шундый баскычлардан тора. Улының әнисе белән очрашу мөгжизасы исә мелодраматик сюжетның чишелеше булып аңлашыла.

Повестыта явызлык бер урынга туплана. Хатынның тормышын жимергән алтын куллы сәгать остасы жәза ала. Авариягә очрау, эчкечелек капканына элөгү, гаиләдәге

¹ Заһидуллина Д. Зөлфәт Хәким. «Ана жыры» // Казан утлары. 2020. №7. Б.149-152.

низаглар... Аның тормышын бәхетле дип атап булмый... Шулай итеп, З.Хәким укучыларына мелодраматик катарсис кичерергә мөмкинлек бирә. Мелодраматизм әсәрдә «кечкенә кешенә» эхлаксызлыгын ачыклау юлы белән деконструкцияләп (Ф.Достоевский рухында, Макар Девушкин («Униженные и оскорбленные»), Мармеладов («Преступление и наказание»)) образлары белән чагыштырылган. Сәгать остасының эшендәге уңышсызлыклары һәм матди кыенлыклары аның эчкечелеге белән аңлатыла. Улының күз алдына тормыш төбәндәге баткаклыкта әвәләнүче атасы килеп баса, аны гаепсез корбаннар рәтенә кергү бик авыр.

Нәтижәдә, Рахман үзен аяусыз язмыш корбаны, чит жиргә ташланган ком бөртеге итеп кабул итә башлый. Шулай итеп, әсәр яшәешнең фажигалеләген һәм кешенең фаталь кимчеләген хикәяләүгә әверелә. «Ана жыры»нда дөньядагы кешеләрнең таркаулыгы символы булып, вокзал образы тора. Тимер юл рәхимсез язмыш, кешене кысаларга куып кертә торган цивилизация символына әверелә.

«Урыслашкан» татар башкаласының һәм анда яшәүчеләрнең портретлары укучыларның якты киләчәк турындагы өметләрен жимереп, татарлар өстенә килгән милли һәлакәтне күрергә мөмкинлек бирә.

«Ана жыры» – бик музыкаль әсәр. Моңа аның исеме үк ишарәли. Әсәрнең исеменә чыгарылган «Ана жыры» бөтен хикәяләүгә тон бирә һәм шул ук вакытта повестьның фәлсәфи проблематикасы үсеш векторын билгели. Мелодраматик тарих төбәнен акрынлап, милли тәңгәллекне эзләү, табу һәм саклауга кагылышлы фәлсәфи проблемаларның контурлары күренә башлый. З.Хәким милли тәңгәллекне формалаштыруда туган телнең ролен асызлыкый. Эдип бишек жырының тылсымлы көче турында уйлана: бала, сүзләрнең мәгънәсен белмичә, ана тавышына колак салып, үзәндә туган сөйләмнең авазлар төзелеше турында күзаллау тудыра. Кайчандыр Мәрзия улына бишек жыры урынына «Су буйлап» дигән татар халык жырын жырлаган. Бу борынгы көй Рахманны әнисе белән генә түгел, үз халкы белән бәйли торган жепкә әверелә. Әнисеннән музыкаль сәләт алган малай интуитив рәвештә туган сөйләмнең авазларын эзли. Фәйрүзә апа белән очрашуны ул язмыш бүлгәе итеп кабул итә. Хатын авызыннан әйтелгән «тәтием», «балам» дигән сүзләргә ишетеп, аларны кабатлап, ул аңлатып булмаслык рухи ләззәт ала.

Татарлык темасы гаилә проблематикасында да үзен сиздерә. З.Хәким әсәрәндә берничә хәзерге заман татар гаиләсе сурәтләнә. Фәйрүзә апа, эшкуар Фәнис абый гаиләләре патриархаль татар гаиләсе моделенә корылса, Рахманның әтисе төзөгән гаилә күбрәк «очраклы гаилә» полюсына якин тора, ул гаилә вәкилләре бер-берсеннән асырым, параллель тереклек итәләр. Вәсим гаиләсе замана жәмгыятенә таркалу барометры булып тора. Милли интеллигенция (Хисмәт абый) гаиләсенә килеп эләккәч, Рахманның аннан күнелә кайта. Хисмәт абый демагогия белән шөгыйльләнергә ярата: озын-озак итеп миллилек турында фикер йөртә, ләкин берни эшләми, сөйләгәннәре сүздә генә кала. Шулай итеп, З.Хәким тулы бер буынга хөкем чыгара.

Укучылар алдында яшә музыкантның шәхси тормыш йомгагын чишеп, З.Хәким социаль теманы үстерә. Аның игътибар үзәгенә балалар йорты һәм анда яшәүчеләр килеп баса. Бу материал автор тарафыннан берәз өстән-өстәнрәк кенә бирелгән. Мелодраматик сюжетны үстереп, язучы, бу социумны тасвирлаганда, «куркыныч» яклардан качарга тырыша. З.Хәким укучыларның игътибарын баланы уллыкка алу, балалар йортын тәмамлаучыларны жәмгыятьтә социаль адаптацияләү мәсьәләләренә юнәлтә. Игътибар үзәгенә автор чит жирләргә киткән, әмма үз халкының мәдәнияте белән элемтәсен югалтмаган нык татар гаиләсен куя. Фәйрүзә апа Рахманның күнелен жылыта, туган телдә сөйләшәргә өйрәтә. Малай рәхәтләнеп татар китапларын укый, пианинода татар көйләрен уйный. Фәйрүзә апа үз улын малайны уллыкка алырга күндәрә. Рахман махсус мәктәптә бик яхшы белем ала, әмма гаилә «идиллиясе» Рахман белән Гөлия арасындагы беренче мәхәббәт чаткылары сизелгәч бозыла. Фәйрүзә апа

килененең шик-шөбһәләренә («Кемнән туганын, нинди геннар салынганы билгеле булмаган егеткә, күрә торып, кызымны бирәмме соң!») чын күңеленнән үпкәләгән Рахман, үги гаиләсен ташлап, балалар йортына кайта.

Армиядә хезмәт иткәндә, Рахман Тимур белән таныша, Тимур аны Казанга чакыра. Герой исемен, әнисен һәм туган ягын табу өчен, татар дөньясының башкаласына юл тотта.

З.Хәким, геройларга характеристика бирү өчен, «сөйләүче исем» алымыннан файдалана. Мәсәлән, баш каһарман өчен автор «мәрхәмәтлелек» комплексы белән бәйлә исем сайлый: гарәп теленнән Рахман исеме «мәрхәмәтле», «кайгыртучан», «игелекле» дип тәржемә ителә². Чыннан да, ятимлек, балалар йорты һәм башка кыенлыктар геройны явызландырмый, киресенчә, характерын чыныктырып, язмыш жилләренә каршы торырга, үз-үзенә хыянәт итмәскә өйрәтә: «Детдом тәрбиясе рухың житәрлек ныгыткан, үзәктә какшамас багана булып шәхес утыра, өстәвенә гаярьлектән дә мәхрүм түгел иде ул». Рахманның рухи көче милли тәңгәллеккә омтылышында ачыла. Егет әтисе белән туган теле турында бәхәсләшә. Рахман нәкъ менә туган тел ярдәмендә аңа хәзерге дөньяда яшәү өчен кирәк булган этик системасы барлыкка килүенә тешана. Вәсим исә улы белән килешмәвен белдерә: «Менә минем татар булуым, үз теләмдә сөйләшә алуым бала чакта да, үсә төшкәч тә, хәзер дә ни хрена ярдәм итми...». Рахман акыллы булуы белән аерылып тора. Ул үзенә һөнәри осталыгын гына үстөрми, рухи офыгын да киңәйтә, туктаусыз үз өстендә эшли. Рахман үзлегеннән татар халкының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнә. Кешеләргә ихтирамлы мөнәсәбәттә тора, һәрвакыт үзен, әңгәмәдәшенең эчке мотивларын аңлау өчен, аның урынына куярга тырыша. Аның жаны ижади мохитнең «чирләренә» (көнчелек, интрига коручанлык һ.б.) бирешми.

Ятим малай тормышында Фәйрүзә апа яхшы күңелле феяга әверелә. Аның исеме фарсы теленнән «нур чәчүче» дип тәржемә ителә³. Бу хатынның тырышлыгы нәтижәсендә Идрис гаиләсе ассимиляциягә каршы тора һәм чит илдә дә татар рухын саклай. Фәйрүзә апа ятим баланың чын исемен торгызырга булыша, аның рухын формалаштыра. Автор Фәйрүзә апаның чит жирдә дә хезмәт сөючәнлеген һәм шәхси эшлекле сыйфатларын ярдәмендә зур уңышларга ирешкән улына автор «Идрис», ягъни «тырыш» мәгънәсендәге исемне сайлай⁴. Фәйрүзә апаның хакимлек итәргә яратучан киленен исә Дания («танылган», «якын») дип атый⁵.

Әнисе турында төп герой аның тирә-як даирәсе буенча фикер йөртә. Мәсәлән, Мәрзиянең дуслы өчен З.Хәким Кадрия, ягъни «кадерле», «кадер-хөрмәткә лаек» исемен сайлай⁶. Балалар бакчасында эшләүче пианистка турында чыннан да бары тик яхшы сүзләр йөри. Кадрия Рахманны үзенә тартып тора, әнисенең гаепсез икәнлегенә ышандыра.

Язучы Рахманның эти-әниләре өчен исемнәр сайлауга шулай ук игътибарлы кала бирә. Мәрзия – «күңелгә ятышлы, яхшы күрелгән»; «ягымлы, мөлаем, күркәм»; «һәркем тарафыннан кабул ителгән»⁷. Улы белән әнисен музыкаль сәләт кенә түгел, рухи табигатларга охшаш булу да берләштерә. Алар бер-берсенә лаек. Әтисенең исеме («сөйкемле»⁸) исә аның жисеменә туры килми. Тышкы матурлык астында эгоизм белән сугарылган рухи фәкыйрьлек яшеренә. Әтисенең улы белән элементсе символик дәрәжәдә билгеләнә. Егет Спас манарасындагы сөгәтләргә карап, шәхси язмышы дәрәжәсендә дә, тулы бер халык дәрәжәсендә дә вакытның агышы турында уйланырга ярата.

² Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 200 б.

³ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 424 б.

⁴ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 110 б.

⁵ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 362 б.

⁶ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 376 б.

⁷ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 391 б.

⁸ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: «Раннур» нәшр., 1998. – 75 б.

Егет язмышында исеме фарсы теленнән «маяк» һәм «яктырткыч»⁹ дип тәржемә ителгән күрешсе – Фәнис исемле эшкур зур роль уйный. Ул Рахманга әнисен эзләргә һәм аның белән элементта табарга булыша. Фәнис Рахманны аталарча кайгырта. Егетнең әнисен теләсә нинди юл белән эзләп табарга тырышуы аны да үз тормышына башкача карарга мәжбүр итә: ул балалары һәм әти-әниләре каршындагы бурычын искә төшерә. Дидактизм татар әдәбияты өчен традицион алым булып тора.

Ана жыры Рахманга юл күрсәтә: жырга ияреп, ул әнисен генә түгел, үзен дә таба.

«Ана жыры» язучы-музыкант тарафыннан тудырылган, моның шулай икәнлегә әсәренң эчтәлегендә дә, поэтикасында да ачык күренеп тора. Повесть музыка рухы белән сугарылган. «Су буйлап» халык жыры лейтмотивка әверелә һәм әсәр дәвамында берничә тапкыр яңгырый. Әсәр тукумасында музыкаль терминнар бик күп: «музыкаль ишетү», «глиссандо», «композитор», «жыр», «концерт-тамаша», «филармония», «сәнгать», «аранжировка» һ.б. Повесть геройлары жырлый, музыка уен коралларында уйный, музыка турында фикер йөртә, бер-берсенә музыкаль сәләтләре турында сөйләшә. Мәсәлән, Рахман музыка мәктәбен тәмамлаган: пианинода, гармунда, гитарада уйный белә, үзен композитор буларак сынап карый. З.Хәким прозасының аерым музыкаль ягы әдипнең дөньяга карашы үзенчәлегенә бәйле. Ул дөньядагы авазларның күптөрлелеген нечкә сизә: «Күкрәк эчендә поезд тәгәрмәчләренен шыкылдавы, вагоннарның шыгырдавы яңгырап тора», поезд авызының «глиссандо» белән бәгырьне урталай сузып», «көзнен тып-тын сулышында» һ.б. З.Хәкимгә тормышның табигый авазларын ишетү генә түгел, ә музыканы тирән кабул итү осталыгы да хас. Укучыларда татар эстрадасының табигате, заказга жырлар язучыларының бәхәсләр аеруча зур кызыксыну уятырга мөмкин. Күрәсен, автор музыканы ярата гына түгел, бик яхшы белә дә.

Музыка баш геройның тормыш прозасы өстеннән күтәрә, аңа әйләнә-тирә дөньяның фальшын тоярга ярдәм итә. З.Хәкимдә ул тулы тормышның иң югары чагылышына әверелә. Әсәрләрдә музыка геройларны, аларның хисләрен, кәефләрен, эстетик зәвыкларын тасвирлау чарасына әверелә һәм тормышның мәгънәсе турында фәлсәфи фикер йөртәргә этәрә. Әдип Рахманны сүз һәм музыканың үзара тыгыз бәйләнештә булуын нечкә тойган ижади шәхес буларак тасвирлый, эмма композиторның ижат процессын, рухи яңарыш мизгелләрен тасвирлаудан кача. Хәзерге дөньяда ижат шәхесенә язмышы темасы әсәрдә энә шулай яктыртыла. З.Хәкимне нәфис талантка ия булу проблемасы кызыксындыра. Бу чын музыканың һөнәрчелеккә (Рахман — Тимур антитезасы) капма-каршы куелуында ачык күренә. З.Хәким Рахманны эстетик сизгерлегә, тормыш тәҗрибәсә һәм эхлакый аңы булган чын ижатчы итеп тасвирлай, бу сыйфатлар музыкантка кеше күңеленә чисталыгын, яхшылыгын югары бәяләргә, рухи ярлылыкны, эхлаксызлыкны танырга мөмкинлек бирә.

З.Хәкимдә Рахман тарафыннан язылган музыкаль әсәрләргә әдәби әсәренң мәгънәви һәм структур йөкләнеше башкаручы элементна әйләндерү омтылышы бар. Мәсәлән, Рахманга ТАССРның 100 еллыгына жыр язгарга заказ килә, бу вакыйга геройларны әлегә датаның татар халкы язмышындагы роле турында уйланырга мәжбүр итә. Кызганычка каршы, язучы бу теманы тирәнтен эшләүдән баш тарта, үзен кинәйләр белән чикли, социаль-тарихи, фәлсәфи бәяләрдән кача.

З.Хәкимдә сөйләмә текстның төзелеше музыкаль текст структурасын хәтерләтә. Әкрән, ашыкмыйча гына барган хикәяләү әсәр уртасында киеренке төсмерләр ала, аннары — элегик тональлеккә финалда мәңгелеккә күчә.

Көйнең динамик булуын, эмоциональ тоннарның уйлану, дулкынлану һәм кайгыруны күрсәтүче образлар тудыру өчен кирәкле сүзләргә жентекләп сайлап, З.Хәким повестенда музыканың «вербаль имитация»сен тәкъдим итә. Хикәяләү

⁹ Г.Саттар-Муллиле. Татар исемнәре ни сөйли? — Казан: «Раннур» нәшр., 1998. — 259 б.

пульсация характерында, ул гитарада уйнауның төрле техникасын хәтерләтә. Язмыш Рахманны бала чагында һич тә аямый, ана мөхәббәте югарылыгыннан «салкын» жиргә бик иртә төшерә, шуннан бирле ул эйләнә-тирәдәге кешеләрдә, музыкада, табигатьте жылылык эзли... Рахманның музыкаль карьерасын «синкопирланган ритм» белән чагыштырырга мөмкин: адым арты адым, кайвакыт (мөхәббәт уңышсызлыгы) булса да, музыкант үз һөнәрен һәм тормыш серләрен үзләштерүдә көч тулмый. Өзер көйләрдән Рахман әкрәнләп «гармоника»га, үз ижади алымына ия булуга таба атлый, бу исә мөстәкыйль әсәрләр (Алсу белән ижади тандем) тудыруга китерә... Мәрзиянең улы еш кына гитара кылларын бер-бер артлы чиртүне хәтерләтә торган, күргән һәм ишеткән истәлекләрен барлап, әнисен хәтерендә яңартырга тырыша. Музыкальлек әсәрдә синтаксис дәрәжәсендә дә үзен сиздерә. Прозаны ритмлаштыру тенденциясе күзәтелә: «Бик нык тунганы хәтердә. Ул хәтта астына жибәрде... Салкын машинада каядыр алып киттеләр. Салкын куллы абый житәкләп йөртте. Салкын жыл ите. Салкын күз карашлары... Көне салкын иде, бөтен нәрсә салкын иде. Салкынлык, салкынлык, салкынлык...»

Кызганыч, З.Хәким үз әсәрендә тармакланган сюжетны (журнал версиясендә аның контурлары төсмерләнә) тулысынча үстөрөп бетерә алмаган, шуңа да бу әсәрдә романга хас эчтәлек үсеш күзәтелми (күп кенә темалар яралгыда тулы кыйммәтле үсештән башка бирелгән). Әсәргә үзгәртеп кору чоры вакыйгалары, суверенитет һәм аның нәтижеләрен баялаган сәнгати гумумиләштерүләр житми. Кызганыч, әлеге әйтелеп бетмәү, Д.Ф.Заһидуллина фикеренчә, әсәрнең модернистик табигате белән түгел¹⁰, ә бәлки, авторның суверенитет һәм аның нәтижеләрен, үз буынын һәм язучының ижади манерасын баяләүдәге кискен почмаклардан качу теләге белән аңлатыла. Драматургиядәге кебек, романда да З.Хәкимгә бер үзенчәлекле сыйфат хас: ул әсәрен, глобаль нәрсәгә юнәлеш тотып, жентекләп сурәтләүләр белән башлап жибәрә дә уртада, язуга кызыксынуын югалтыпмы, тиз генә тәмамлап куя.

Автор герой тавышын үз тавышыннан аерып куймый, бу исә геройның акланмаган «олыгаюына», «акыллылануына» китерә (Рахманның фикерләү культурасына игътибар итегез). Автор стильдә дә гармониягә ирешә алмый: фәлсәфи уйлар сәнгати яктан һич эшкәртелмәгән социологик уйланулар белән янәшә куела һ.б. «Ана жыры» повестеннан ижади шәхес, милли интеллигенция язмышы турындагы матур роман, житлеккән авторның вакыт һәм үзе, татар халкының суверенитет һәм глобальләшү чорындагы язмышы хакындагы уйлануы үсеп чыгарга мөмкин, ул республикабызның 100 еллыгына менә дигән бүләк булачак. Әсәрнең журнал вариантында сурәтләнгән чынбарлык хаосы исә, кызганычка каршы, укучыга дөньяның үзгәрүенә өметләнәргә урын калдырмый.

Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА,
филология фәннәре кандидаты

¹⁰ Заһидуллина Д. . Зөлфәт Хәким. «Ана жыры» // Казан утлары. 2020. №7. Б.149-152.

ТАТАРЛЫКТАН ТАТАР КАЧАРМЫ?

Халык язучысы Зөлфәт Хаким – киеренке хәл-вакыйгалар һәм көтелмәгән геройлар тасвирлау остасы. Татарлар иккән «Кишер басуы»на ракета белән мишәр-космонавтларының килеп төшүенә битараф калырга мөмкинме соң? Быел укучылар кулына килеп ирешкән «Ана жыры» романында да мавыктыргыч сюжет коручы каләм иясен бик тиз танып алабыз. Себер тарафларына жилүче поездда анасын жуйган сабий, балигъ булгач, дөнья бетереп, анасын эзли... Ана белән баланы Сак белән Сок язмышына дучар итмәс өчен бик гади генә юл да булган лабаса! Тукталышта торып калган ана, космос заманы кешесе, станцага керәсе дә поезд башлыгына шундый-шундый хәл, дип, хәбәр генә салдырасы да бит... Эмма ана ис-акылын жуеп, поезд артыннан чаба, шпалларга абынып егыла да һушын жуя... Менә шулай бер-берсенә бергеп яшәргә тиешле ике жан аймылыш була да куя... Төпкелдәге Себер каласы Белоярскидагы ятимнәр йортында тәрбияләнгән Роман Найденов иртә-кич өзек-төтек хәтерен яңартып, әнисенң жылы кочагын, назлы сүзләрен, жанга ятышлы жырын сагына. Ул әнисен табу, очрашу турында туктаусыз хыяллана. Ана сиңа жан өрүче, тудыручы гына түгел, олы дөнья юлына алып чыгучы иң зирәк узаман да бит ул. Ничек аны юксынмыйсың? Үсә төшкәч исә, аның күнелен башка уйлар тезмәсе борчый башлый: «Кем син, каян син?» Нәсел-нәсәбең нинди? Аның да бит туган жире бардыр? Тагын да тирәнрәк казына төшсәң, кайсы милләт баласы ул, табылдык жан?» «Ана жыры» – хәят дулкыннарында жуелган сабий канындагы геннарның сыктавы түгелме соң? Шулай әсәр башында ук яшүсмер күңелендә әнисен һәм үзен табу уе бөреләнә. Тик аларның һәркайсы салам кибәнәнә төшөп жуелган инәгә тартым бит.

Борынгы татар прозасын өйрәнгән чакта гашыйклар турында язылган кыйссаларның күплегенә таң калган идем. Сюжетлары да охшаш, бертөрле. Егет төшкәндә күрәп яисә сурәтенә тап булып, сокланып туймаслык гүзәлгә гашыйк була да аны эзләп, сәфәргә чыга... Бәхеткә, сабийның куртка кесәсендә бер фото калган икән. Анда ике яшь тирәсендәге малайның сурәте, ә аның артына «Рахман» дип язылган. Себергә солдат хезмәтен үтәргә килгән Казан егете Тимур, карточкада филармония бинасын да танып ала. Әлегә сурәт аша геройның үзен тануга юнәлгән беренче адымнары ясала: аның чын исеме Рахман, ә туган жире – Казан икән... Әйтергә кирәк, гаип булган ананы табуга караганда, Рахманның үз-үзен татар буларак тануы күпкә катлаулырак, хәтта газаплырак та. Сюжеттагы бу канва язучының үзен дә ныграк били һәм геройның жанында барган катлаулы эверелешне ачып салыр өчен романга дистәлэгән герой, персонажлар китереп кертә ул. Монда ихлас сөюе, назы белән яшә Рахманны үзенә караткан һәм егетнең татарлыгына берәз шик белдергән бурят кызы Антана бар. Ерак Татарстанның Актаныш дигән жиреннән Белоярскида эшләүче Идрис-Дания гаиләсенә яшәргә килеп, детдом китапханәсенә эшкә урнашкан «тәтя Фая»-Фәйрүзә болыт астыннан килеп чыккан кояш сыман, яшүсмер күңелен жылыта. Татарның башкаласында талантлы жырчы булып танылган Айгөлнең ата-анасы Хисмәт белән Шәмсия, кәттә зыялылар буларак, егет күңеленә аеруча тирән уелалар. Әсәрдәге татар даирәсе олпат ир Фәнис, эчеп, тормыш төбенә төшкән Вәсим, төксе чырайлы, зәһәр холыклы һәм урыслаган татар хатыны Ася-Асия, һавалы мөтәшагыйрь Сәмит Гани образлары белән дә үсә, тулылана. Боларның һәркайсы «татар» дигән затка кагылышлы берәр сыйфаты белән күңелгә сеңә, яраттыра яисә

нәфрәтләнәргә мәжбүр итә. Милли холык, үзәң, туган тел язмышы, киләчәк хақында кузгалган бәхәсләрдән чыгып та Зөлфәт Хәкимнең романы бүгенге татар мохитенә тирән уйлану белән карап язылганлыгын танырга туры килә. Хәтта минем үземә «Ана жыры» читтән – бик жайлы позициядән торып, мәшһүр Казанны, андагы татарны жентекләп күзәтү һәм аның кемлеген, ниндиген аңларга тырышу ниятеннән чыгып язылган әсәр булып та тоела. Шуңа уңай булса, бәлки, аерым укучыларда романга карата кискен сүз дә чыгар... Яисә икенче сюжет линиясен күрмәмешкә салышу да булыр. Янәсе, татар – әлмисактан бирле оешып, зилзиләләр аша ныгып килгән халык. Ул күптән инде үзен милләт буларак таныткан, бар булмышын раслаган зур кавем. Кырыс мишәр агай әйткәнчә, кычытмаганны кашу түгелме бу? Бер файдасызга бәхәс, чит-ят фәлсәфәләр корып ятканчы, Рахманның үз әнисен эзләве һәм укучыны бәхәтле кавышу белән сөендерү кызыктырак түгелме, янәсе? Әмма Дәрдемәнднең сорауы искәргәнмени:

*Татарлыктан татар һич гарь итәрме,
Кеше үз исменә инкяр итәрме?*

«Ана жыры» романындагы Рахманның үз этник асылын, татарлыгын эзләве һич тә буш, кысыр сюжет канвасы түгел, минемчә, әсәргә аеруча бизи торган катлам. Ул Менделеев таблицасындагы элемент сыман әдәбиятыбызда күптән инде үз урынын алырга тиеш иде. Романның 1993 елның көзеннән – октябрьдән, СССР дип аталган империянең жимерелеп, Россия Федерациясә формалашу көннәрен күрсәтүдән башлап китүенә һич тә гажәпләнәргә кирәкми. «Яңа көнне каршыларга укталгандай, көнчыгышка таба томырылган» поезд, Рәсәйнең яңа тарихка керүенә символик ишарә ул. 1917 елгы Октябрь революциясә тоталитар режим корып, йөзләргә кавемнәргә бер бинадагы детдом балалары төсле уртақ закон-канунга, тәртипләргә буйсындырып яшәтсә, 1993 елгы октябрь «инкыйлабы» поездда барган һәрбер инсанның үз уйлары, үз кайгысы, үз торышы һәм үз язмышы барлыгын искәртеп, аерым өйләргә, фатирларга таратты. Ләкин мөстәкыйль мәгыйшәт кору сүздә, лозунгларда матур балкышлы гамәл булып тоелса да, чынлыкта бик тә катлаулы социаль, этник һәм рухи проблемалар тудырды, төрле сәяси көчләр бәрелешә, кискен көрәш белән барды. Төпкелдән килгән хәтер, милли үзәң, йөрәкләрдәге иҗәт дәрте, кан һәм рухи кардәшләрәңне ихтирам итү, оешканлык, суверенлык юлына аяк басуның алшартына әверелүен барыбыз да яхшы тоя микән? Рәсәй торышындагы әнә шуңа катлаулы социаль-рухи әверелешләрне аллегория белән чагылдыра алуы аркасында «Ана жыры» безгә кадерле дә инде! Мөстәкыйль Рәсәй хәятының тәүге балалары булган «яңа урыс», «яңа татар» яисә «яңа башкорт» сыман детдом сабые Рахманның да исән-имин калып, аякка басуы жинелдән түгел: «Балалар йортында хислелек, эмоцияләр булмый диярлек... Хисләрне тыю мәслихәт». Рахман исә төннәрен тәрәзә янына барып, айга карап елый, әнисен күрергә хыяллана, кавышуга өметән өзми. Ятимлектән туган жан газасы иҗәт халәтенә әверелә, гитара чиртергә, җырларга өйрәнә ул. Углан үзенә татар баласы икәннән сизенгәч, туган телен изгә итеп тоя, аны өйрәнә, үз кардәшләрәң дә газиз тел-ләгәткә карата мэхәббәт уяттырга омтыла. Рахман әдәбиятны, сәнгатьне халыкны яңа рухи үсеш баскычына күтәрерлек көчләр дип таний һәм үзәң дә сәнгәт кешесә-композитор буларак, җырлары белән замандашлары күңелен сафландыруга өметләнә. Күрәнә ки, Зөлфәт Хәкимнең «яңа татар» төркемәң керерлек герое укучылар каршына үз йөзә, гамәле белән килеп баса. Бу эшкүар да, фермер да яисә банкир-финансист та түгел, ә сәнгәт, рух, нечкә тойгылы иҗәт кешесә. Бәлки, нәкъ шуңадыр Рахманның үз йөзә һәм холык-фигыләндә татарлыкны эзләве катлаулы төс ала, романның ин җитди психологик конфликтка әверелә.

Әнисә яшәгән, үзәң туган дип фараз иткән татарлар каласы шанлы Казанга атлыгып

килсә дә, төпләнеп яши, ижат итә башлагач, героебыз үзе аралашкан зыялылар, галим-голәмә төркемендә сокланырлык затны таба алмый. «Мине күбрәк татарларның үзара мөнәсәбәтендәге гариплек борчый... Хөсетлек, көнләшү... Милләтне саклау турында күп сөйлиләр монда... Әмма сөйлиләр генә. Кая карама, кемне тыңлама, ясалмалык, пафос, фальшь, ялган, эшнә-кодалык...» Милли мохитнең анык, ижтимагый мәнфәгатьләренә алга куймавын, якты идеал, өметләр белән рухланмавын күрәп-тоеп та егетнең күңеленә кара күлгәләр, шикләр йөгәрә: «Чыгышымны татарлар арасында эзләп, бәлки, ялгышамдыр?» Әлегә төшенкә хисләр әсәрнең 13 нче бүлегендә үстөрелгән яфрак фәлсәфәсендә иң югары ноктасына җитә: «Яфрак үзе үскән агачның ботакларын, тамырларын белми, тоймый. Аңа кирәк тә түгел ул...» Үзен яфракка тиңләгән Рахман берара маңкортлашып яшәү көненә дә кала. Хәмер эчеп, дус-иш, кызлар белән типтереп, кәеф-сафа кору эмәлен дә татый егет. Шунысы гажәп: ул бу хәленә үзе әрнесә дә, «Син бәхетле!» дип, мактау яудыручы кешеләр аның тирәсендә күп була... Чын бәхет рәхәткә тиенү, жан тынычлыгына тап булу микәнни соң ул?

Әмма кайбер яклары белән испан язучысы Мигель де Сервантесның Дон Кихотын хәтерләткән Рахман алдагы уйланулары белән бөтенләй башка уй-гөманга килеп ирешә: кешедә бик еш «дөрес юнәлешне табу өмете белән мәгънә эзләү алгы сафка чыга. Бернинди дару, һичнинди хәмер баса алмый торган жан газабы калка... Газап – кеше күңеленә югары чагылышы. Газап сине ныграк бастырырга тырышкан саен, синең жаның югарырак күтәрелә». Жил тегермәне белән сугышу кебек тоелса да, дөрес карар икән шул бу!

Мин кем?.. Мин нинди күркәм, изге эшләргә сәләтлемен дип, чын асылын эзләгән һәм үзәндә Ходай юллаган сәләтләрне ачык тойган олан, ир булгач, алга куйган максатларына ирешми калмый. Рахман әнкәсе Мәрзияне таба, замандашлары каршында үзен тәүфыйклы олан итеп раслый. Тормышта бер нәрсә дә суга баткан кебек эзсез югалмый, мохит күңеленә сеңә. Яхшысы үрнәк, начары гыйбрәт аларның... Әдип өндәгәнчә, милли жырлар тыңлыйк, кыйсса, романнарны ешрак укып, гамьле уйлар, фәлсәфәләр корыйк. Шул чагында татар бер-берсенә тагын да ныграк бергегер, киләчәген ышанычлы, матур итеп сизәр! Без бит хәзер үзәллы тормыш юлыннан атлыйбыз.

Сәгыйдулла ХАФИЗОВ,
*филология фәннәре кандидаты,
 Башкортстан.*

КАМИЛЛЕКНЕҢ ЧИГЕ ЮК

СОҢГЫ ЕЛЛАР ТАТАР ПОЭМАСЫ НИ ХЭЛДЭ?

Яшьлегемдә яшьнәдем

Яшьлекләренә, ул чорда күнелләрен биләгән хис кичерешләренә, биргән антларына тугрылыклы өлкән буын комсомол оешмасы тууының 100 еллыгын зурлап билгеләп үтте: жылышлар, кичәләр, очрашулар уздырылды, бүләкләр таратылды, күкрәкләргә шул уңай белән чыгарылган медальләр тагылды.

Кыскасы, бүген бишкетә оныкларын тирбәтеп утыручылар «яшьнәп үткән яшьлекләрен» сагынып та, саргаеп та искә алдылар.

Минем фаразлавымча, гомеренең иң күнелле, истәлекле чорын комсомолда үткәргән (үзем дә искәrmә түгел) Р.Харис шул чорны сурәтләгән яңа әсәрен сәер исем белән «Унөчкә унөч» дип атый. Гадәттә комсомол сүзе янына өстәләр торган, илне шаулаткан БАМ, КамАЗ, Түбән Кама кебек бөек төзелешләр белән масаймыйча, яңа әсәренең нигез өлгесе итеп, шагыйрь гадәти бер вакыйганы үзәккә куя.

Сугыш тудырган авырлыктар, аның халык җилкәсенә ишелеп төшкән тагын да кыенрак нәтижәләре белән «өркетеп» алганнан соң, Р.Харис җиңел укыла торган, шаян юмورى белән күнелләренә иркәләрдәй әсәрләргә ихтыяҗны искә төшерә кебек. Ул катмарлы өслүб, акыл «өләшү» юлына кермичә, әхлакый сентенциягә бирелмичә, яшьләр оешмасы өчен гадәти бер хәл-әхвәлне сюжет канвасы итеп ала.

Тракторга тагылган чанада авыл кызлары-егетләре район үзегеннән комсомол билеты алып кайтып киләләр. Тантаналы котлаулар, купшы сүзләр артта калса да, барысының да кәефләре яхшы, шаярталар, көлешәләр, җырлыйлар. Шырпы тартмаларыдай тыгызланып, арканга ябышып утыру да, суык та кәефкә хилафлык китерә алмый.

Шагыйрь табигатьтә күнелле хозурлыктар таба: «гыйнвар ае фәрештәсе буран көтүен тудырган», трактор тартып барган «чана йөзмә утрау кебек» күренә.

Без поэмадан шактый мәгълүмат алсак та, әле оештыручы үзәк аталмаган. Бер-берсенә ылышып утырган яшьләр арасындагы лирик каһарманыбыз «онытылып» китеп, янындагы кызның куенына ук керә һәм «бишмәт аша иңе» ике җып-жылы төргәкне тоя башлагач кына «аңына килә». Чибәр комсомолка аны аңлый, тавыш чыгармый, киресенчә, үзе дә дулкынлана һәм егетне үзенә тартыбрак китерә.

– Туңасың бит... Калтырыйсың.

Шулай гына утыр, – диде...

Аның да йөрәге дулый,

Ул да калтырана иде.

Поэмага фабула жебен тәкъдир иткән вакыйга ике яшь кеше арасындагы тән жылылыгын сурәтләүгә генә кайтып калса, әсәр гадәти сентименталь лирик парча гына булыр иде. Бер-берсенә якынлашып, онытылып кына утырган мәлдә, кызның күкрәгеннән значогы төшеп югала. Иң кадерле әйберен югалткандай, тәҗрибәсез

Ахыры. Башы узган санда.

комсомолка куркып, югалып кала. Барысы да чанадан төшөп, кар ерып, шагыйрь әйтмешли, «ун тиенлек» тәтинә эзлиләр. Әлбәттә, аны кызның күкрәк жылысын тоеп кайткан «каһарман» таба һәм рәхмәтлә кыз аны укытучылары каршында суырып үбеп ала. Чынлыкта егет кызга үз значогын биргән булып чыга. Егетнең ялганы турында берәү дә белми кала. Менә шулай шагыйрь бер яшьлек вакыйгасын кадерлә истәлек итеп, жылы матурлык белән сурәтли. Жыйнак кына лирик әсәрдә якты сагыш, үткәннең матур сәхифәләрен юксынган моңсулык киләчәк турында уйлану белән үрелә.

*Шул үткәнне сагынам!
Юк, сагынам киләчәкне.*

Үткәннәргә әйләнеп кайтып булмавына инану моңлы сызлану чыганагы булып тәгаснләнә.

*Яшьләр беләләр дип уйлыым
Үткәннән көлү макталмый.*

Хәзер кечтеки генә күренгән вакыйга шагыйрьгә житди нәтижәләр ясарга мөмкинлек бирә. «Комсомол күк капусы булмаса да, аңа торырлык берәр нәрсә бармы бүген», – дигән фикерен калкытып куеп, жанын истәлекләр дулкынында ял иттерә.

Поэманың һәр юлыннан оста, тәҗрибәлә каләм иясе кулы сизелсә дә, әсәрен поэма-бәян (бәян повестьның синонимы буларак йөри) дип атавын аңлап, хуплап бетермәдем.

Чыпчык кына, димә

Шигъриятнең әйдәп баручы жанры поэма иҗатчыларны тар әдәби кысалар белән цикләми, хыялларына, ижади мөмкинлекләренә тулы ирек бирә. Реалистик, романтик, хәтта утопик поэмалар янәшәсәндә кинәялә, яшерен эчтәлекләр, «жемелдәүләр» образлы әсәрләр дә туа тора. Галим, шагыйрь, публицист Хәнәфи Бәдигый «Авылдан килгән чыпчык» әсәрен «аллегорик поэма» дип атый.

Африкада туып, жиһанның барлык кыйтгаларында үз булып киткән чыпчыклар, үзләренең кадерләрен белеп, язмышлары белән «шаярганны» яратмыйлар. Бер тарихи факт күңелдә, хәтердә. Кытайның «акыллы житәкчеләре» соңгы елларда бөртеклә ашлыкларның, бигрәк тә дөгенәң уңышны аз бирә башлауларын чыпчыклар чүпләп бетерүдә күрәләр һәм ил буенча аларны юк итү кампаниясен башлап жиберәләр. Беренче елны баерак уңыш алып, мактанып йөреләр, бүләкләр өләшәләр. Ә икенче елны ашлыкны элек «бәләкәй сунарчылар» чүпләп барган кортлар, бөҗәкләр, күбәләкләр ашап бетерә. Кытайлылар аңарына килеп, долларлар түлөп, дөнья буйлап, чыпчыклар жыя, кайтара башлыйлар, табигый балансны урнаштыралар.

Авылда гомер сөргән поэманың «каһарманы» Качкын кушаматлы чыпчыкны кардәшләре шәһәр белән танышып кайтырга жиберәләр.

*– Күрәп-белеп кайт! – диделәр.
– Анда ничек яшиләр?
Нәрсә ашыйлар кешеләр?
Кошлар... безнең ишеләр?*

Поэма иҗатчысы да чыпчыкның сәфәрен хуплый һәм үз чиратында аңа житди сәяси «бурычлар йөкли». Шулай рәвешлә, чыпчык кала тормышы белән таныша башлый. Анда «*Карап торсаң тамаша, Утлы язучыларны күрәп, хәтта күзләре камаша*», ди «сәяхәтче» шәһәргә очып килеп төшүгә.

Чокыр-чакырлы, күптән кеше кулы тимәгән йортлар арасындагы юлларны

хупламыйча, үлэн үсеп утырган авыл урамнарын сагынып куйса да, кибетлэрнең күп һәм төрлө булуы беренче мөлнө күңеленә хуш килә. Тик нәзберек кунак күпчелегенең исемнәре чит-ят телдә язылуын ошатмый. Күзенә маңгаена зур итеп татарча язылган «Бәхетле» сүзә чалынганч кына, жаны берәз тынычлангандай була. «Татарлашкан» чыпчык берәз милләтче дә икән эле. Барчабызны борчыган, тәшвишкә салган, татар рухына кагылышлы мәсьәләләрне калкытып куйганчы, «чик-чирик, зиф-тиф»тән башканы белмәгән чыпчык азык-төлек дөнъясына чумып, авторның «эрудициясен» калкытып куярга тиеш була.

*Бәрәңге, кабак, помидор,
Кукуруз, арыш, бодайлар
Килгән Америкадан.
Кәбестә, чөгөндөр, шалкан
Тары, арпа, кишер, суган,
Дөгә, чия, карабодай
Таралган Азиядән.*

Һиндстаннан, Кытайдан иңгән ризыкларны да санап киткәннән соң, чыпчык «авыр хәлдә» кала, «Ашап карарга һәммәсен житмәс чыпчык гомере», дигән нәтижәгә килә. Шул ук вакытта ризыклар уртаклыгы халыкларны якынлаштыруга хезмәт итә ала икән.

*Менә кайлардан башлана
Чын дуслык бу дөнъяда.*

Ижатының төп максаты Качкынны ризыклар белән хозурландыру, шәһәрнең тышкы көязлеген тасвирлау гына булса, аллегориянең кирәге дә калмас иде. Тиздән шөбһәле, кыю, шактый «үтә күренмәле» фикер әйтелә: «Тел кыскартырга боерган Карга короле Каргин». Ошбу эмер беренче чиратта милли мәктәпләрнең киләчәгенә китереп суга. Әсәрнең язылу максаты алгы нәүбәткә чыга. Серлелек пәрдәсе алып ташлана.

*Татар мәктәпләре беткән,
Татар теле киселгән.
Татар баласы илендә
Димәк ки – кимсетелгән!*

Туган ил дип, утка-суга кергән, күпме батырлар үстөрөп биргән халыкны жәберләүне гафу итә, аңлый алмый «чыпчык».

Хәер, коронавирус дигән зәхмәт килеп туганнан соң, шәһәр урамнарының бушап калуын, ара-тирә күренгән кешеләрнең хастаханәдән качкан чирлеләрдәй, авыз-борыннарын ак, кара, яшел чүпрәкләр белән каплап, кулларына бияләйләр киеп селкенеп йөргән адәми затларның хәлләрен белеп китәргә туры килмәсен эле кошчыкка?

Шәһәр ризыклар төрлелеге, мавыктыргыч урыннары күп булуы белән ошаса да, чыпчык авылын сагына. Кайда яшәү, авылдамы, шәһәрдәме яхшырак дигән сорауга ул өздөрөп җавап бирә алмый, барысы да «үзеңнән тора», дип кенә котыласы урынга, бар җаваплылыкны Ходай белән Дәүләткә «сылап» калдыра. Янәсе, һәр жан иясе турында алар кайгыртырга тиеш. Кала базарында тамак туйдырып кайткан чыпчык үз мөстәкыйль иле, дәүләте булмаган, хокуклары киселгән халыкларга нишләргә, ничегрәк яшәргә дигән сөальгә «җавап» бирми, бу очракта автор да каһарманына «ярдәм кулын» сузмый.

Нәтижә ясап әйткәндә, Х.Бәдигый чыпчыгына күктән йолдыз чүпләргә «кушмаса» да, күңелен кымтырыклап, зиһенен борчып торган фикерләрен жыйнак сын-сурәткә

сыйдыра алган. Поэмасы күп мәгънәле һәм тигез эшләнгән. Инчә моһиме: эчкә әрнүен тышка чыгаруның сәнгатьчә отышлы алымын тапкан. Киләчәктә аллегорик, ас төшөрмәле ысул төп юнәлешсезгә әйләнеп китмәсен?!

Соңгы чор поэмаларының бер өлешендә матурлык, яктылык, игелеклелек, нәсел, бала кебек төшенчәләрнең эчтәлеген ачуга омтылган кыйммәтләр алга чыга. Башкортстанда яшәүче милләттәшсез Зөлфия Ханнанованың шагыйрә Э.Шәрифуллина фатыйхасын алган «Кот» поэмасы («М.Ж.», 2020, №13, 14) – шул рухтагы әсәр. Соңгы еллар татар поэмалары арасында сагышка «манчылган» лирик затның кылган ялгыш гамәлләре, кире кайтарып булмаслык югалтулары өчен үкенү сюжет сызыгын билгеләүче мотивка корылган әсәрне хәтерләيم. Фикерләвенә тиң шигъри бизәкләр, бай, күркәм теле, нечкә психологик күзәтүләре, ихласлылыгы – ижатчы файдасына эшли торган гонсырлар (элементлар). Шулай да, инчә әүвәл амага чыгарылган «Кот» сүзенә аңлатманы кабул итә алмадым: «Өбезнең коты – затлы жиһаз».

Үзәккә алынырга тиешле төп мәзгүгкә якынлашканчы, автор йөгәрә-йөгәрә өй жыештыруы (хатын-кыз вазифасы дип беләм) турында хәбәр бирә. Үзенә таяныч ноктасы эзләп, биш бала тәгәрәп үсәләр дә, әниләрнең һәммәсен тигез күрүен искә ала.

Кичереш үзәгендә туасы баласын югалткан ана монологы – эчкә сөйләм. Ул кайгы-хәсрәт даирәсендә яши, жан тирәнлегенә үтү юлларын эзләп, читлектәге кош кебек бәргәләнә, кеше аңының инчә тирән катламнарында яткан борчуларны ачу юлларын эзли. Авторның төп таянычы – психологик анализ, аның мөмкинлекләре.

Сүз дә юк, һәркайсыбызның сыкрандыра, сызландыра, төн йокыларыннан мәхрүм итә торган борчуларыбыз житәрлек, элеккечә әйтсәк, буа буарлык. Тик шәхси борчуларны ижтимагый күренешнең бер төре булган әдәбиятта, бу очракта мең еллык тарихлы поэма жанрында яңгырату мәжбүри түгел иде кебек. Аның өчен истәлекләр дәфтәре барын яисә мәчеткә барып тәүбә итү, сәдака бирү мөмкинлеген дә онытырга ярамый.

Әлбәттә, «тураклап алган сабыемның жаны рәнжеп, очып йөридер» кебек мөгтәбәр юллар күңелне тетрәндерәләр. Тик монда мотивация юллар арасында калган: бала ни өчен туракланган, кем гаепле? Лирик зат бар гаепне үз өстенә ала.

*Мин гәһәңлы хәзер, өем котсыз,
Күңелемнән хәтта жыр кача.*

Автор үзенә шәхси кайгысын дөньяви югалту дәрәжәсенә күтәрә.

*Бу өнемме, бу төшемме минем?
Тирә-ягым тоташ кара кан.
Арынырга теләп артык йөктән
Жирме әллә аборт ясаткан?*

Автор бу юлларының мәгънәсен аңлы халәттә яздымы икән дигән сорау туа?

Чөнки жир шары шул тупас гамәлен кылса, беребез дә исән-имин кала алмыйбыз дигән сүз түгелме соң? Бу очракта коронавирусың да бала-чага уены гына булып күренер.

Ничсүзсез, табигый сәләткә ия шагыйрә шәхси хәсрәтләре дәрәжәсеннән «чыгып», телебезнең, милләтебезнең язмышы кыл өстендә торган көннәрдә һәр сүз остасы көрәшчә булырга тиешлеген онытмасын иде. З.Ханнанова да бай телен, тойгы-хисләрен халык язмышы белән бәйләсә, сүз-кинжалын тиешле жиргә кадаса, шунда «Кот»ы да табылып, яңа баласы да туар иде.

Тәнкыйди рух белән психологик юнәлешне табигый рәвештә кушып алып киткән әсәрләренң берсе булып саналырга лаеклы «Качу» («К.У.» 2020, №6) олы жанрга үз мәүзугы, үз өслүбе белән килгән Рәниф Шәрипов каләменнән төшкән әсәр. Ул бер мәлне модага кереп алган, робагыйлар, газәлләр, кыска шигырьләр белән артык мавыкмыйча, шигъри жегәрен, тормыш-яшәеш агышын аңлавын, рухи дөньясын поэмаларында ачып, яңгыратып бирергә тырыша.

Вакыт ягыннан иң соңгы әсәрен ул олуг юбилейларга багышлагый, әхлакый-этик, ижтимагый-фәлсәфи уйлануларын үзенң 70 еллык тормыш бәйрәме уңаеннан шигъри юлларга сала.

«Качу»да төгәлләнгән эпик сюжет эзләү яисә аның эчтәлеген сөйләргә алыну – заяга вакыт уздыру гына булып иде. Шагыйрьнең сирәк очрый торган гыйбрәтле тормыш юлы аның өчен ишек тоткасындай таяныч та, сагынычлы истәлекләр, моғтәбәр, берсен-берсе кысрыклап килгән күчерешләр чыганагы да: яшьли ятим калу, «жылы кулы белән бәйләп», «елап сорамакка» өйрәткән детдом, югары уку йортынан гаскәри хезмәткә алыну, салкын якта корабта сигналчы матрос, кече командир хезмәте, Төньякның кырыс, давыллы табигате аның исәнлеген какшата, ел ярымнан инвалид егетне Казанга китергә куялар.

Поэмасының беренче бабында балалар йортының исемен, урынын тәгаенләмичә генә, йөзләгән баланың хезмәт белән тигезлектә узган елларны сагынып искә ала: «кемдә пычкы, көрәк, балта... Кызлар савыт-саба, идән юалар...» Яшьлегенә мәгънә, жан жылылыгы биргән вакыйга-апасы янына Казанга барып кайту. Татарның башкаласы аңа сагышлы илһам белән беррәттән (әлегә анда калып булмый) күтәрәнке жылы рух та бирә.

*Ә без тагын качтык йортыбыздан,
Ике көнгә, тагын Казанга.
Тарта иде безне ерак кала,
Өйтерсең, ул балдан ясалган.*

Берничә елдан соң янәдән апасы кырына килүдә Казанны ихластан яратып, ул чорда күчеленә сөңгән хисләрен гомере буена уылдык бөртегедәй саклай. Кыскасы, поэма үзәгендәге вакыйгалар агышында, өслүбәндә шаклар катарлык, «кара әле син аны, ничекләр биетә шигырьне», дип, телне шартлатып куярлык яңалык та юк шикелле. Эчке сиземләвенә таянган лирик-фәлсәфи юнәлеш, үтә реалистик өслүб, якты сагыш, моңсулык белән сугарылган аң агышы... Замана чалымнарына ирәп, мод-постмодернистик «изм»нарға иярмәгән, айның арьягына чыгып, хыялый дөньяви сәрхушлегенә дә чуммаган шагыйрь үзен олы шигърияткә алып кергән, бәет-мөнәжәтләрдә, озын лирик жырларда калыплашкан 10-9лы ижеккә, классик силлабик шигырьгә тугрылыклы калып, фикер-ниятләрен мәкаль-әйтәм, хикмәтле гыйбарәләр агышына сыйдыру юлын сайлаган. Үзәк каһарман – шатлана, кайгыра белгән, үзен «камчылы-камчылы» яшәүнең мәгънәсен эзләгән, халык, туган телебез язмышы турында әрнүле уйлануларын йөрәге аша уздырган лирик ижатчы үзе. Бер яктан, ул сызлану фәлсәфәсен алга сөргән суфыйчылар шикелле тәңрегә табынып хисләнгән эгоцентрик шәхесне хәтерләтеп куйса да, акрынлап аның башка сыйфатлары өскә калка: «була кайчак, юллар дәрәс кебек, / Ерагая ләкин арабыз». Язмышыңнан качып булмый икән, / Балачактан китеп булса да», дип, туктаусыз уйлана, эзләнә. Аның уенча, адәм баласы гомере буена тормыш, язмыш сынавын уза. Ул үзен алда ни-нәрсә көткәнән белми, аны кире кайтып булмаслык «газап тулы тоташ күенеч» көтә.

Шагыйрьнең иң яратмаган, жене сөймәгән халәте – ялгызлык. Үз тормыш тәҗрибәсеннән чыгып, ул бу мотивны кайта-кайта үстерә. Балалар йортында үткәргән

чорны чагылдырган «Ялгыз булсак, бәлки, елар идек, / Күмәк күчтә күңел түземле», дигән әхлакий сөземтә туа. Дөнъяның ачысын-төчесен татып, шәхес буларак житлеккән кеше уе: «Киләчәктән түгел, чорлар бус / Ялгызлыктан адәм курыккан». Кеше нинди генә гаярь, гыйльми, һөнәри эзерлекле булып, югары дәрәжәләргә ирешмәсен, халкы мескенлектә яшәсә, тулы бәхеткә тара алмый. Әгәр «Өммәтең булса сүтелгән», «Чыккан чакта соңгы күпердән» жаның өшеп, югалып калырсың!

Татар халкының олы вә ахыр үкенечле язмышын күз алдыннан уздырып, аның хәзергә халәтен тышаулы атка тиңли. Күңелгә тия торган чагыштыру, әмма аның белән килешергә туры килә.

*Тышаулы ат һаман бер урында,
Казыгына бавы уралган.
Чынбарлыктан кача белгән саен
Яугир рухы көн дә сүрелә.*

Буйсындырылган кавемнең матди, димәк, ижади мөмкинлекләре кысылган. Тук яшәү өчен аңа ике генә юл калдырылган.

*Йә буласың син указлы мулла,
Йә буласың татар-йомышлы.*

«Жиләк мәйданы»нда өрөп тутырылган күркәдәй тәкәбберләргә тәлинкә тотып, томан туйдыручыларны шагыйрь гафу итә алмый. Ялагайлар турында язганда, аның тавышы кырыслана, усаллана.

*Ялганчылар, оятсызлар ашый
Хәрәм ризык алтын савыттан.*

Тел язмышы шагыйрьне иң борчыган мәүзугъларның берсе, аны танымаучыларны ул «хурлык тактасы»на кадаклай.

*Үз нәселен сөйми. Мокыт, мөртәт –
«Нинди файда миңа бу телдән?»
Исемсез бу йолкыш килмешәкнең
Күперләре сүнгән. Сүтелгән.*

Шәхси мәнфәгатен миллилектән өстен куйган кешеләргә аның бәясе гаять житди.

*Килер ул көн. Аннан качып булмый.
Сиңа, миңа. әллә кемгә, –*

ди, ул кашын жыерып, маңгаен сырлап.

Әдәби барышка, аның үсешенә булсын дип, хезмәт иткән сүз осталарын олылап яза шагыйрь.

*Милләтнең чын әдип-батырлары
Рәнҗетелә көн дә кадерсез.
Сез идегез безгә иман-кыйбла,
Чын шагыйрьләр, Тукай кебекләр.*

Исем-фамилияләрен әйтмәсә дә, кемнәр турында борчылганы көн кебек ачык. Ләеклы булып та премияләргә алмаганнарны «тынычландырып» та куя. «Дәүләт

бүлөкләрөң бармы диеп, Сорамаслар теге дөньяда». Төньяк салкыннарында, кар бураннарында ныгыган «нордик характерлы» Р.Шәрипов берәү генә. Бу холкы аның «Тәрәзәдә утлар», «Ян, учагым», «Күк һәм күңел йолдызлары» кебек китапларында чагыла, тәнкыйт мәкаләләре дә аның «йогынтысында» язылганнар, диярсөң. Г.Морат «Чиксезлектә манып каләмне», Г.Садә «Изүен ачкан жилләр», М.Шаһимәрданов «Шигърият иясе» һ.б.

«Качу» әсәрөндә жемелдәүле сурәтләрдән, серлелектән баш тартып, ачыктан-ачык, син «мөртәт» дип маңгайга бәрөп сөйләшүгә өстенлек бирсә дә, ул тормыш ләззәтләрөннән, сөю-сөөлү кебек интим хисләрдән, дөнья бизәкләрөннән – хатын-кыздан йөз чөөрөп яшәүчө дәрвиш түгел. Юкка гына шагыйрә Н.Сафина мәкаләсен «Жиргә төшә сөю йолдызлары» («К.У.» 1998, №1.) дип исемләмәгәндөр.

Үзө искәртүенчә, беренчө саф мэхәббәтенә ул «Меңнән бер өлөш» (2006) исемле лирик рухлы, садә кичерешле поэмасын багышлый. Эротикага да өлөш чыгарып, мэхәббәт хисенә тирәнлекләрөнә үтөп керү жәһәтөннән ул Р.Харисның «Өч үбөшү» поэмасына көндөшлек тудыру дәрәжәсенә якынлашкан әсәр, минемчә. Бәяне укучылар үзләре бирсен дип, поэмадан икө өзөк кенә китерәм.

*Бас чиратка, күр, еракта әнә
Фәрештәләр сөю өлөшә.*

Яисә

*Очып килдөң кебек, кочып алдың,
Үбөп алдың, уйлап тормадың.*

«Качу» әсәрөндә дә ул мэхәббәткә карашын чыш-пыш кебек символларга төрөп интекмичә, турыдан «сылый».

*Яратканда чынлап яраттым мин.
Яратмасам алдый алмадым.*

Шунда ук кәпрөөп китеп, башкаларны кимсетөп алуны да оятка санамый.

*Мин яулаган чиксөз мэхәббәтне
Теләп калам барыгызга да.*

Татарның бүгөнгө халәте, киләчөк язмышы турында уйлаганда, «бөз бөөк халык», «бөз олы милләт» дип, үткән бөөклекләр белән үз-үзөбөзне үсөндөрөп күкрөккә кагып кына телне, димәк ки, милләтне саклап калып булмый, ди «Качу» авторы. Яшәөшөбөздә гөл чигенү: заманында ханнар аралашкан лөгәтебөзне мәктәпләрдән куып чыгару, уку йортларында татар бүлөкләрөн кыскарту белән килештек, карар кабул итсәк тә, милли дәрөлфөнүнне ача алмадык, ди кебек шагыйрь.

Татар язмышы турында уйлаганда, аның каләме – корыч, сүзө – ук. Ул башкаларны төшсөзлектә гаеплөп, үзө читтә калу ягын каермый. Бәла уртак, жаваплылык уртак. Поэмага бирөлгән исемнөң асыл мәгънәсөндә түбөндөгө сүзләр тулы көчкә ачыла.

*Кача белдек. Яраклаша белдек.
Ләкин кайчан кирө кайтабыз?
Дөнья тулы качкан татар белән
Кемнәр сөң бөз? Кайда, кайда бөз?*

Туган-үскән жирдән качып була, «Керөп ятып кына кабергә», дип раславы белән

килешмәскә дә мөмкин. Әгәр үз илендә иркенләп әби-бабаң, ата-анаң телендә белем алу мөмкинлегә булмагач, һәр жирдә «говорите на нормальном, понятном языке» дип, кычкырып торсалар, жирсү хисләреңне дә тоярга мәжбүр буласың. Яңа Конституция буенча дәүләт төзүче милләт вәкилләре байлыкка таруга, читкә чыгып китү, балаларын шунда урнаштыру ягын карыйлар. Татарның ул яктан да мөмкинлекләре чикле шул. Бер эсәрдә генә, ул нинди генә күләмле булмасын, бар уй-хисләрен, теләк-ниятләрен сыйдыра, жанын ачып сала алмый әдип. Р.Шәрипов та укучыны котыртып, өметләндереп калдыру эмәлен таба.

*Аяусыз мин ялган, яман сүзгә,
Усаллыгым золым-жәдбергә.
Куәтем бар, сүзләрем күп әле.
Әйтми торам әле хәзергә.*

Көтәбез, ашыкмыйбыз, үзе әйтмешли. «Алда әле безнең Мәңгелек бар». Шагыйрь «Бүгенгедән качып буладыр ул, /Котылгысыз ләкин киләчәк... Аннан качып булмый» кебек килешсез бәяләре белән сискәндереп, каз тәннәре чыгарып, хәтта диннәрнең явызларны «көткән» кыямәт турындагы тәгълиматларын искә төшереп куя кебек. Шуңа күрә, М.Садриның «Сандугачлар сайрый чут-чут дип, /Безнең илдән матур ил юк дип», кебек тезмәләргә мәкиббән китеп, һаман да аны мактап, панегерик сырлаган затларга Р.Шәрипов поэмасын укымаска тәкъдим итәм!

«Качу» жиңел, кәеф күтәрү өчен укый торган эсәр түгел. Тышкы шигъри тигезлек, бертөслелек өстенә артык тирәнгә керүләргә яратмаган укучыны ялыктырырга мөмкин. Ижәтчы шигъри дулкынын, дөресрәгә классик калыпны диалог-үзара сөйләшү, эндәш, мөрәжәгать һ.б. алымнар исәбенә үзгәртеп, баетып жиберсә, бер тынлылыктан арыныр иде кебек. Болары киңәш бирүем түгел, уйлануым гына. Р.Шәрипов бүгенге халәтебезне үз язмышына бәйләп, тирән кичерешле, аңа гына хас шигъри өслүбтә уйландыра, тәрбияли торган эсәр ижәт иткән.

Йомгак урынына

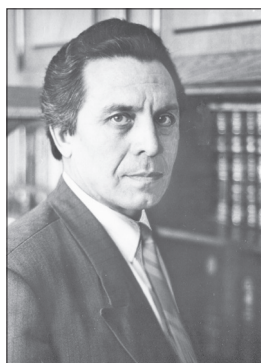
Татар халкының безгә мәгълүм тарихын поэма жанрының үсеше буенча да танып була, дисәк тә зур ялгыш булмастыр. Язма-басма әдәбиятыбызның юл башында торган Кол Галинең «Кыйссаи-Йосыф» поэмасыннан дәрт, ышаныч, иман нуры алган шигъриятнең олы төре башка жанрлар белән аралаша, үз кыйммәтләре белән дә бүлешә-бүлешә ныгыган, сүнмәгән, сүрелмәгән килеш эстафетаны безнең көннәргә китереп житкәргән. Татарның үзедәй һаман ижади гамәл вә халәттә, халык язмышы үзәгендә үз юлы белән бара поэма жанры. 2019, 2020 елларда ижәт ителгән, югарыда карап үтелгән, төрле юнәлешле поэмаларда милли яшәешебезне, телебезне саклауга омтылыш үзәк юнәлеш булып күтәрелә. Ирешелгән уңышларыбызны, милли хәятыбызны саклау, яңарту, милләтебезне теленнән, дененнән, диненнән яздырмас, яшәү-көнитешен кабатланмас сурәтләрдә чагылдырып калдыручы тормыш мәктәбе ул – поэма жанры.

Иң соңгы елларда ижәт ителгән поэмаларның ижәтчылары, тулаем алганда, татар әдәбиятының төп үсеш юлына – реализм белән романтизм бердәмлегендә ирешкән казанышларына хилафлык итмәгәннәр.

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН,
филология фәннәре докторы, профессор

*Язучыларның Политик-мәгариф йортында уздырылган зур бер жыенынан күренеш.
Алдагы рәттә: Ә.Еники, Н.Арслан, Н.Дәули, М.Садри, Б.Урманче, С.Хәким.
Үткән гасырның 60 нчы еллар ахыры.*

*Шагыйрь Харрас Әюп
(Харрас Гыйльметдин
улы Әюпов, 1946-
2008) – Татарстанның
атказанган сәнгать
эшлеклесе, Гаяз Исхакый
премиясе лауреаты.*

*Замандаш язучылар: Барлас Камалов (сулда) һәм
Мөсәгыйт Хәбибуллин Язучылар берлегенең
Тукай клубында. 2000 ел.*

Сәхифәне Равил ФӘЙЗУЛЛИН әзерләде.

2020 елда «Казан утлары» журналында басылган әсәрләр исемлеге

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТЫ УКАЗЛАРЫ

2020 елда Татарстан Республикасының
Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт
бүләкләрен би­рү ту­рында. №5

«Татарстан Республикасының халык
язучысы» дигән мактаулы исем би­рү
ту­рында. №8

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Галиуллин Р. Сынмабыз, сынатмабыз!
№1

ГАМЬЛЕ ӘНГӘМӘ

Минтимер Шәймиев: «Безгә маяклар кирәк!»
(*Татарстан Республикасының Беренче
Президенты, Татарстан Республикасының
Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев
белән Рөстәм Галиуллин әңгәмәсе*). №4

ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Ахир. Ышанма... күз яшьләремә. *Бәян*. №3
Әхмәтгалиева А. Кичке таң. *Повесть*.
№4

Баймөхәммәтов А. Урын. *Хикәя*. №8

Батулла Р. Вөждан чакырды. *Хикәя*. №5

Бәйрәмова Ф. Ана. *Роман-хроника*. №12

Вәлиева Р. Хикәяләр. №6

Галиуллин Т. Ана корт. *Повесть*. №7

Гыймәтдинова Н. Уйламаган көнем
юк... *Повесть*. №3

Жамалетдинова Ф. Кошлар оя корган
жирдә... *Роман*. №№7,8

Зарипов Ә. «Әфганыч». *Повесть*. №2

Зәйдулла Р. Соңару. *Хикәя*. №3

Зәйдулла Р. Ильяс Алкинның соңгы
мәхәббәте. *Роман*. №№10-11

Ибраһимова Л. Кәккүк баласы. *Хикәя*.
№11

Исмәгыйлев Х. Мин – Абрек. *Повесть*.
№4

Исмәгыйлев Х. Мөһер. *Хикәя*. №9

Кәбиров М. Шамил. *Романнан өзек*. №5

Корбан Р. Әхмәров. *Роман-хроника*.
№№1,2

Лашманчы С. Биектәге козгын. *Эссе*. №1

Садриев Ф. Сайрар чак. *Роман*. №№8-10

Сафин Ф. Кисмәгез каеннарны! *Хикәя*. №4

Сәхибзадә А. Хикәяләр. (*В.Нуриев
тәрҗемәсе*). №5

Ханнанов Р. Хикәяләр. №7

Хәким З. Ана жыры. *Роман*. №6

Хәлим А. Өч аяклы кеше. *Хикәяләр*. №5

Хөснияр З. Новеллалар. №9

Шәйдуллина - Мурат Р. Карт шомырт
хатирәсе. *Роман*. №№1,2,3,11,12

ШИГЪРИЯТ

Аймәт Р. Һәр ыруның булган үз билгесе.
Шигырьләр. №9

Әхмәдиев Н. Әкиятнең дә кирәк өр-
яңасы. *Шигырьләр*. №4

Әхмәтгалиева А. Учларымда учак
яккан мәлем. *Шигырьләр*. №12

Әхмәтжанова С. Ватан ха­кын хаклап.
Шигырьләр. №10

Батталова Г. Төгәрмәчләр һаман
әйләнәләр... *Шигырьләр*. №11

Булатова К. Бергәлек кадерен
югалтмыйк. *Шигырьләр*. №9

Биектаулы И. Яралтылыш. *Поэма*. №1

Вәлиулла И. Шигъри фикерләр. №9

Гыйбадуллина Л. Өзәңгеләр өзгәләнә
канда. *Шигырьләр*. №7

Гыйззәтуллина Ф. Ул сугышта без дә...
без дә катнаштык. *Шигырьләр*. №11

Жәлилова Э. Минем белән тутыр бар
дөньяңны... *Шигырьләр*. №9

Жиһангирова Ш. Яшәү дәрте, шөкер,
сүнмәгән. *Шигырьләр*. №3

Идел – эчкән су булыр... (*С.Хәким, Х.Туфан,
Г.Такташ, Ә.Фәйзи шигырьләре*). №5

Иле белән кеше канатлы (*Роб.Әхмәтҗан,
М.Әгъләмов, Зөлфәт, Р.Фәйзуллин,
Л.Шагыйрьҗан, Р.Вәлиев, Г.Морат,
Р.Зәйдулла шигырьләре*). №5

Имәтдинов Ш. Йөрәк – да­выл...
Шигырьләр. №3

Иксанова И. Татарстан. *Шигырьләр. №6*
 Касыйм Н. Мин арбаның күптөрлесен тарттым... *Шигырьләр. №7*
 Кәбиров М. Базарда үз хақың булмаганда... *Шигырьләр. №8*
 Мансуров З. Мөкатдәс гамьнәрне барладым... *Шигырьләр. №6*
 Мирза М. Мохтар. *Драматик поэма. №5*
 Мөдәррисова Х. Жаны арык – Алып бумас. *Шигырьләр. №11*
 Мөхәмәтшин Р. Мохтарият. *Шигырьләр циклы. №8*
 Мөхияр Р. Кабатлана тарих... *Шигырьләр. №8*
 Низами Р. Сөрлекмәде тугры бүз атым. *Шигырьләр. №2*
 Рахман Р. Кояш үзе гашыйк булсын әле! *Шигырьләр. №1*
 Рәхим Г. Замандашларга багышламалар. *Шигырьләр. №7*
 Рәхмәтулла С. Жырлар туса, һаваларга ашам. *Шигъри эссе. №1*
 Сафина Н. Мин бүген дә көрәш кырында... *Шигырьләр. №4*
 Сафин Ф. Арыш өстендә жилләр... *Шигырьләр. №7*
 Сәлах Р. Асылын дөнъяның кем белә?.. *Шигырьләр. №11*
 Суфиянов А. Хаталансам – кичерерләр мине... *Шигырьләр. №2*
 Суфияров Ф. Офыкларда таңнар балкышы. *Шигырьләр. №3*
 Сөләйманов Р. Казан урамында адаштым мин... *Шигырьләр. №2*
 Сөләйман Д. Дингез жилләрен иярлим... *Шигырьләр. №3*
 Татарстан дигән Ватаным бар. (*Г.Афзал, Н.Арсланов, И.Юзеев, С.Сөләйманова шигырьләре*). *№5*
 Фәттахова Л. Мәсәлләр бәйләме. *№2*
 Харис Р. Татар атлары. *Поэма. №5*
 Хәйруллин Д. Фикеремнең филтәләре тоташ күмер... *Шигырьләр. №10*
 Хәсәнов Ә. Без – исән! *Шигырьләр. №6*
 Һәрбер заман үзе тарих яза (*Л.Янсуар, Л.Шәех, Г.Батталова, Й.Миңнуллина, Л.Гыйбадуллина, Ф.Гыйләзжев, Р.Сәлах, Р.Мөхәмәтшин, Б.Ибраһим шигырьләре.*). *№5*

Шәмсуаров Т. Хәтер тынлык игълан итә... *Шигырьләр. №12*
 Шәрипов Р. Качу. *Поэма. №6*
 Шәрипов Ә. Тәпи баскан жирем чирәм иде... *Шигырьләр. №8*
 Шәрифуллина Э. Оран. *Поэма. №4*
 Юнысова Л. Күпме дөнъя гиздек хыялда... *Шигырьләр. №10*
 Якупова С. Алтыннан да ялыгылган заман... *Шигырьләр. №10*
 Янсуар Л. Әбәхетне бүләшәсе килә... *Шигырьләр. №12*

ДРАМА ӘСӘРЛӘРЕ

Бакиров М. Хан кызы. *Мелодрама. №6*
 Зәйниев И. Мәдинә. *Трагедия. №12*
 Хәким З. Бозлавык. *Драма. №4*

ЯҢА ИСЕМНӘР

Абдрахманова А. Ялгыш атылган йолдыз. *Хикәя. №2*
 Әхмәтова Р. Мин көтәм дә... гомер ашыга... *Шигырьләр. №8*
 Баһауов И. Фәрештә бәхете. *Хикәя. №1*
 Галләмова Г. Зәңгәр кыңгыраулар. *Роман. №№9, 10*
 Камалова З. Язмаган. *Юмореска. №4*
 Низамова Л. Бу дөнъя – искиткеч! *Шигырьләр. №11*
 Хәйретдинова С. Бер сәйләнгә тезәм үткәнне. *Шигырьләр. №4*
 Хөсәенова Ә. Чәчөгәннең һәр тажында – сөю исе. *Шигырьләр. №3*

«ИЛЕЦТУРЫНДА УЙЛА» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Абдуллин Ф. Герман жирендә мәтрүшкәләр үсми. *Хикәя. №8*
 Әмирханов М. Алман мордары. *Бәян. №2*
 Булатова Д. Ана догасы. *Хикәя. №6*
 Габделхакова Р. Хәтер юлында чикләрик. *Повесть. №9*
 Гайнанова Р. Акчәчкә. *Хикәя. №3*
 Гарипов А. Үкенеч. *Хикәя. №4*
 Гәрәева-Акчура А. Гажизлек. *Хикәя. №8*
 Гыйльманов Г. Нихәл, яшты! *Хикәя. №6*
 Гыймаев З. «Самавыр». *Хикәя. №10*

Гыйматдинова Н. Шәрифилла. *Хикәя*.

№7

Латыйпов Р. «Салдат» мәхәббәте. *Хикәя*.

№7

Рахман Р. Вәриснең әтисе кайта. *Хикәя*.

№5

Хәбибуллина А. Күңел нуры. *Хикәя*.

№12

Хужин Ф. Штурман язмалары. *Повесть*.

№11

Яхин Ф. Әткәй сугышны сөйли. *Хикәя*. №3

ЕРАКТАГЫ УТЛАР

Заһидуллина Д. Чишмәләр – диңгезгә...

№10

Булатова Д. Туй. *Хикәя*. №10

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Аппаев Б. Чаларса да, чүгеп калмас тау жаны. *Шигырьләр (С.Әхмәтҗанова тәрҗемәләре)*. №7

Шихлы А. Читлек кошы оя кормас...

Шигырьләр (Ф.Гыйләҗев тәрҗемәләре).

№4

ТУКАЙ БӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

Рахман Р. «Менә шуны гына аңлау кирәк – югалтулар дәверенә юлыктык». №1

Рахман Р. «Тарта жаны, тарта каны, тартып тора милли моңнар...». №4

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТ

Галиуллин Т. Камиллекнең чиге юк (*Соңгы еллар татар поэмасы ни хәлдә?*). №№11,12

Заһидуллина Д. Чал татар әдәбиятының 100 елы. №5

Хафизов С. Татарлыктан татар качармы? №12

Хәбетдинова М. «Үз өлешем...» (*Марсель Бакировның «Хан кызы» пьесасына рецензия*). №6

Хәбетдинова М. Сарсаз Күл фажигәсе (*М. Гыйләҗевнең «Микулай» пьесасына рецензия*). №9

Хәбетдинова М. Татар әдәбиятында Мохтар Мутин образы (*М.Мирзаның «Мохтар» драматик поэмасына рецензия*). №11

Хәбетдинова М. «Барысы да ачыкланмаган»... (*З.Хәкимнең «Ана жыры» әсәренә рецензия*). №12

БЕРГӘЛӘП УКЫЙБЫЗ

Заһидуллина Д. Айгөл Әхмәтҗалиева. «Кичке таң». №6

Заһидуллина Д. Зөлфәт Хәким. «Ана жыры». №7

Заһидуллина Д. Фирүзә Жамалетдинова. «Кошлар оя корган жирдә». №9

Хафизов С. Якты таңнан кем туйган? №6

Заһидуллина Д. Ркаил Зәйдулла. «Ильяс Алкинның соңгы мәхәббәте». №12

ЖӘНӘТ ТӘНКЫЙТ

Айзилә Абдрахманова. «Ялгыш атылган йолдыз». №2

Зөләйха Камалова. «Язмаган». №4

Ильяс Баһауов. «Фәрештә бәхете». №1

Лилия Низамова шигырьләре. №11

Энже Хөсәенова. «Чәчәгеннен һәр тажында – сөю исе». №3

(*Сәхифәне Дания Заһидуллина алып бара*.)

ТАРИХ

Хәмидуллин Л., Хәмидуллин Б. Татарстаннан – сугышка. №5

ФӘН

Мөхәммәтжанова Л. Татарлыкны саклап яши Мөслим. №6

СӘНГАТЬ

Гайнетдинова Д. Рәссам җаме – күңел көзгесендә. №4

Гыйләҗева Н. «Өч аршын жир» – Аязның жан авазы... №1

Мәңгелеккә китеп барам... (*Татарстанның халык шагыйре Разил Вәлиев белән Нәсим Акмал әңгәмәсе*). №2

Нурмөхәммәтова Л. Жырга багышланган гомер. №9

Шәмсутова А. Яшәш һәм чорлар сагында. №7

БӨЕК ЖИҢҮГӘ – 75 ЕЛ

Без көрәшләр кичтек жир тетрәтеп... (*М.Жәлил, Ф.Кәрим, Н.Баян, Г.Кутуй шигырьләре*). №5

Гыйләҗев Ф. «Исән калсак – жирдә жәннәт көтә!» №5

Гыйләҗев Ф. Әти нәсыйхәтен үтәп яшәдем. №6

Хат язар идем сезгә... *Хатларны Камилә Гыйльметдинова эзерләде.* №8

ЮБИЛЕЙЛАР

КАЗАКЪ ӘДӨБИЯТЫ АКСАКАЛЫ АБАЙНЫҢ
ТУУЫНА 175 ЕЛ

Хәмидуллин Л. Акын Абай ижаты безгә
бик якын. №8

ШӘЕХЗАДӘ БАБИЧНЫҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ

Гаташ Р. Күңелләрдә Бабиç һәйкәле. №1

Бабиç Ш. Хөррият бүләге. *Шигырь.* №1

НӘКЫЙ ИСӘНБӨТНЕНҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

Хәбетдинова М. «Чорлар рухания». №1

Фотоархив: Нәкый Исәнбөтнәнҗ
тормышыннан мизгелләр. №1

ХӘСӘН ТУФАННЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

Акмал Н. Агыла да болыт, агыла... (*Газиз тавышлар*). №12

САЛИХ СӘЙДӘШЕВНЕНҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

Фәйзуллин Р. Сискәнү («Сәйдәш»
поэмасыннан өзек). №12

МӨХӘММӨТ МӘҤДИЕВНЕНҢ ТУУЫНА 90 ЕЛ

Акмал Н. Радионың якын дуствы иде.
(*Газиз тавышлар*). №12

ХӘСӘН САРЬЯННЫҢ ТУУЫНА 90 ЕЛ

Ганиева-Гыйниятуллина А. Зыялы
һәм затлы мирас. №3

ТУФАН МИҢНУЛЛИННЫҢ ТУУЫНА 85 ЕЛ

Өхмәтов М. Ил агасы иде ул. №8

Закиржанов Ә. Жан иреге
(*Т. Миңнуллинның иҗат портретына
итрихлар*). №8

Зәйниев И. Театрыбызның Әлмәндәре.
№8

Минтимер Шәймиев: «Без – авыл
балалары...» (*Әңгәмәдәш – Н. Шәйдуллина*).
№8

Миңнуллин Т. Әти. Әни.
(*Көндәлекләрдән*). №8

Фотоархив: Туфан Миңнуллинның
тормышыннан мизгелләр. №8

РИМ ИДИЯТУЛЛИННЫҢ ТУУЫНА 80 ЕЛ

Гаташ Р. «Хәерле булсын жиһан!»
№2

Идиятуллин Р. Барысы да кешеләргә
кала... *Шигырьләр.* №2

ЖӘҮДӨТ ДӨРЗАМАННЫҢ ТУУЫНА 75 ЕЛ
Рахман Р. «Илне уятырга вакыт». №10

ШАМИЛ ЗАКИРОВНЫҢ ТУУЫНА 75 ЕЛ

Фотоархив: Шамил Закировның
тормышыннан мизгелләр. №3

КОТЛЫЙБЫЗ!

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИ
КИТАПХАНӘСЕНӘ – 155 ЕЛ

Вәлиев Р. Илаһи утрав. №1

ФӘРИТ ХАТИПОВКА 90 ЯШЬ

Ханнанов Р. «Хатилов жөмләсе кебек
ул!». №1

РОЗА ТУФИТУЛЛОВАГА 75 ЯШЬ

Гайнуллина Г., Әбүдәрова Л.
Гөлсем-Джоконданың кайтуы. №10

КАМИЛ КӘРИМОВКА 70 ЯШЬ

Тарханова Г. «Хатларда – минем
язмышым» (*Камил Кәримов иҗатына бер
караш*). №7

Фотоархив: Камил Кәримовның
тормышыннан мизгелләр. №7

ФИРҮЗӘ ЖАМАЛЕТДИНОВАГА 60 ЯШЬ

Фотоархив: Фирүзә Жамалетдинованың
тормышыннан мизгелләр. №6

«ШӘҤРИ КАЗАН» ГАЗЕТАСЫНА – 30 ЕЛ.

Фотоархив: Редакция тормышыннан
мизгелләр. №10

КИТАП КҮЗӘТҮ

Гыйләжев Т. Яңарыш юлында. №4

Сабиров И. Рәхмәт сиңа, жырым-
канатым... №3

Хәкимова Ф. Жыр шахтасы – йөрәктә.
№7

Шәрифуллина Ә. Бубыйлар иленнән...
№3

Янсуар Л. Дөнъя сүрүе (*Гаташка һәм
үзбөзгә нәни ретроспектива*). №10

ХӘТЕР

Гаташ Р. Ижади-рухи аралашулар. №5

Гыйләжев Н. Бер премия бирү тарихы.
№4

Кырайда – Тукай бәйрәмендә туган уйлар
(*Сынчы Әхсән Фәтхетдиновтан шагыйрь
Равил Фәйзуллинга хат*). №6

Рахман Р. Югалту ачысы. №11

Тябина Л. «Хәтердә мәңге исән». №7

Янсүар Л., Әхмәдиев А. «Бәхетле мизгелләреннән килүен тизләтербез...» №5

ИСТӘЛЕКЛӘР

Шакиров Ә. Шакир карт. №2

Юсупов Р. Күрган мажаралары. №7

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

Гаташ Р. Тынгысыз ижатчы, милләт хадиме. №4

МИЛЛӘТТӘШЛӘР

Гыйләжев Ф. Урал-тауның алтын бөртеге. №7

ЗАМАНДАШЫБЫЗ

Заһидуллина Л. Гадилекнең даһилыгы бар аның... №3

Гыйләжев Ф. Мәңгелек комсомоллар... *(Наил Яһудинның тормыш мәктәпләре)*. №11
«Дуга кәргән йортка дога кәрә». *(Фәнир Галимов белән Ландыш Әбүдәрова әңгәмәсе)*. №3

Жамалетдинова Ф. Яхшылыкка омтылып яшәгәндә. №3

Жамалетдинова Ф. Үзен яратканны ярата жир... №6

Имадиева А. Гаделлек белән сәүдә ит, житезлек белән файда ит! №1

КЫЗЫЛ КАРА БЕЛӘН

«Ижатта вак нәрсә юк!». №6

Караулы тирәккә тимиләр. №9

Колагың җиңел түгелме?.. №11

Табигый бизмәннең тигез тибрәнеше. №3

«Чи утын муртая...» №1

«Шәүлә күлгә булалмый...». №8

«...гәр туган сүз ятмаса үз ибенә». №2

«...синең бар – язганыңның нашире». №4
(Сәхифәне Рамил Ханнанов алып бара.)

БӘЛӘКӘЙЛӘР

Гарифуллин С. Бәләкәй Сәйдәш. №2

ГАЗИЗ ТАВЫШЛАР

Акмал Н. Граммофон тэлинкәсендә – әдипләр. №11

УКУЧЫЛАРЫБЫЗ ИЖАТЫ

Алиуллаев Ф., Гатина Ф.,

Ибраһим А. шигырьләре. №9

Шакирова Ф., Әхмәдиев Р. шигырьләре. №11

БАЛАЛАР КИТАПХАНАСЫ

Бәшәр Р. Болытка күнган тургай...

Шигырьләр. №9

Захарова З. Галәм серләрен ачам...

Шигырьләр. №2

КАЙТАВАЗ

Газизова Ә. Әсәр үз урынын тапты! №10

Даутов Г. Нәрсә язабыз? Ничек язабыз? №3

Ибраһимова С. «Ватан» онытылмый. №3

Ханнанова Ф. Зөлфәт Хәкимнең «Ана жыры» романы турында. №9

Хәлилова И. Сөз языгыз, без укыйбыз! №4

ШАЯН СӘХИФӘ

Гәрәев М. Уены-чыны бергә. №2

Гаделшин А. Уены-чыны бергә. №9

Кәримов К. Уены-чыны бергә. №7

Мансуров З. Уены-чыны бергә. №3

Уены-чыны бергә. *Сәхифәне Рамил Ханнанов әзерләде*. №4

Уены-чыны бергә. *Сәхифәне Марсель Галиев әзерләде*. №№1,5,8

Фәсхи Ф. Үртәмешләр. №10

Дубин А. 2021 елда дини бәйрәмнәр һәм истәлекле көннәр. №12

«Казан утлары» архивыннан. *Сәхифәне Р.Фәйзуллин алып бара*. №№1-12

ТАССРга – 100 ел: чорлар, вакыйгалар, шәхесләр. №5

Ижтимагый-мәдәни тормышыбыздан. *Сәхифәне В.Нуриев алып бара*. №№1-12

Яңа китаплар. *Сәхифәне Г.Морат алып бара*. №№2,3,5,6,7,8,9,10,11, 12

Хушлашу сүзе. Роберт Миңнуллин. №4

БОЛГАРДА ЗУР БӘЙРӘМ БУЛАЧАК

Россия Президенты Владимир Путин Идел бие Болгар дәүләте тарафыннан Ислам динен кабул итүнең 1100 еллыгын билгеләп үтү лаеклы рәвештә, дәүләт дәрәжәсендә узачак, дип белдерде Халыклар бердәмлеге көне унаеннан Россия дини берләшмәләре лидерлары белән онлайн-очрашу барышында.

Россия Мөфтиләр шурасы рәисе, мөфти шәех Равил Гайнетдин дәүләт башлыгына илебез мөселманнары Диния нәзарәте һәм Россия Мөфтиләр шурасының 2022 елда Идел бие Болгар дәүләте тарафыннан Ислам динен кабул итүнең 1100 еллыгын киң қолач белән билгеләп үтү инициативасын хуплау үтенече белән мөрәжәгать итте. Равил Гайнетдин сүзләренчә, юбилей бик әһәмиятле, чөнки Ислам дине Идел буенда халыкларның ирекле сайлавы нигезендә ныгып урнашкан һәм шуннан тыныч юл белән таралган, бу Россия жирендә Ислам традицияләренә характерын билгели.

«БӘЛЛҮР КАЛӘМ»

Массмедиа өлкәсендә үткәрелә торган «Бәллүр каләм» бәйгесендә жиңгән журналистларны һәм редакцияләргә бүләкләделәр. Аларны дәрәжәле кунаклар, шул исәптән Татарстан Республикасы Президенты Аппараты Җитәкчесе Әсгать Сәфәров, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Марат Әхмәтов котлады. Ел дәвамында массмедиа чаралары белән актив хезмәттәшлек иткән җитәкчеләр дә билгеле булды. Алар – ТР сәламәтлек саклау министры Марат Садыйков белән Роспотребнадзорның Татарстан идарәсе җитәкчесе Марина Патяшина. «Бәллүр каләм» бәйгесенә иң зур бүләге – Гран-прига һәм автомобильгә Юрий Балашов ия булды. Бу хакта тантанаяда ТР Премьер-министры Алексей Песошин игълан итте.

КҮЧМӘ УТЫРЫШ

«Идел» яшьләр үзәге базасында Татарстан мөселманнары Диния нәзарәте Пленумының күчмә утырышы узды. Анда Диния нәзарәте тарафыннан игълан ителгән Туган тел елына беренче нәтижеләр чыгарылды.

Утырыш Татарстан мөфтие Камил хәзрәт Сәмигуллин рәислегендә һәм ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, Татарстан Рес-

публикасы Президенты каршындагы Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясе рәисе Марат Әхмәтов, Болгар Ислам академиясе ректоры Данияр Абдрахманов катнашында узды.

КАЗАНГА МӨХӘРРИРЛӘР ЖЫЕЛДЫ

Казанда Россия төбәкләренә татар телендәге матбугат чаралары җитәкчеләре белән очрашу булды. Баш мөхәррирләрне «ТАТМЕДИА» Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы җитәкчесе Айдар Сәлимгәрәев, «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте генераль директоры Шамил Садыйков сәламләде. Чарада Россиядә халык санын алу алдыннан эшчәнлеккә көчәйтү, социаль челтәрләрдә эшнә активлаштыру, инстаграмда аккаунтларны үстерү, жирле геройларга өстенлек бирү, сыйфатлы аудитория жыю һ.б. мәсьәләләр күтәрелде, «Бергә-бергә» проекты шартнамәсенә имзалар куелды. Бер төркем мөхәррирләргә ТАССРның 100 еллыгына багышланган истәлек билгеләре, «ТАТМЕДИА» республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгының Рәхмәт хатлары тапшырылды.

«ГЛАГОЛИЦА»

Казандагы «Әкият» курчак театрында балалар ижатына игътибарны арттыру, әдәбиятның киләчәген кайгыртуны максат иткән «Глаголица» әдәби премиясенә конкурста җиңүчеләренә бүләкләү тантанасы булды. Бәйгедә катнашкан татар телендә ижат итүче балаларның шигырьләренә, проза әсәрләренә язучылар Ркаил Зәйдулла, Галимжан Гыйльманов, Рөстәм Галиуллин бәя бирде. Татар телендәге әсәрләр (проза номинациясе) арасында Гран-прига Кайбыч районы Борындык авылыннан Ләйсән Абдрахманова лаек булды.

«ИДЕЛЕМ АКЧАРЛАГЫ»

Бу бәйгедә проза, шигырь, пьеса язучы 14 яшьтән 30 яшькә кадәр булган яшь ижатчылар катнаша. Әсәрләргә танылган язучылар, әдәбият галимнәре бәя бирә. Быел ул егерменче тапкыр үткәрелде. Бәйгедә 94 кеше катнашты, жәмгысе 438 әсәр кабул ителде. Финалга 43 яшь ижатчы узды. «Идедем акчарлагы»ның иң

зур бүлөгә – Гран-прига Актаныш районыннан Алиһә Хәбибуллина ләк булды. Жиңүчеләрне бүләкләү тантанасында шагыйрьләр Марат Закир, Илсәяр Иксанова, әдәбият галиме Әлфәт Закиржанов катнашты.

Бәйгедә уңай бәяләнгән әсәрләрне аерым китап итеп бастырып чыгару күздә тотыла.

ЖӘЛИЛ КИТАБЫ МӘСКӘҮДӘ ЖИҢДЕ

Татарстан китап нәшрияты тарафыннан нәшер ителгән «Моабит дәфтәрләре» китабы «Кече Ватан-2020» XVI Бөтенроссия төбәк һәм туган якны өйрәнү әдәбияты конкурсында «Бу көнне без мөмкин кадәр якынайтык...» номинациясендә жиңүче булды. Бүләкләү Мәскәү халыкара китап ярминкәсе кысаларында узды. Жиңүче дипломын Татарстан китап нәшрияты генераль директоры Илдар Сәгъдәтшинга тапшырдылар.

Китап 2019 елда татар һәм рус телләрендә дөнья күрдә. Муса Жәлил шигырьләре 60 тан артык телгә тәржемә ителгән. Ләкин конкурста катнашканы – үзенчәлекле басма: укучылар игътибарына ике «Моабит дәфтәре»нең тулы факсимилесе тәкдим ителә. Төсле фотослайдлар Милли музейда саклана торган төп нөсхә дәфтәрләрдән алынган.

Конкурста Россиянең 52 нәшриятыннан һәм төбәк, һәм туган якны өйрәнү тематикасы әдәбиятын чыгаручы оешмалардан йөздән артык китап килгән.

ӘДИП АРХИВЫН – АРХИВКА

Татарстанның халык язучысы Аяз Гыйләжевнең шәхси әйберләре – эш документлары (хатлар, килешүләр, беркетмәләр, командировка таныклыклары), блокноты, язучыларның, туганнарының язган хатлары, әдипкә юлланган котлаулар, ижатына бәйле фәнни хезмәтләр һәм әсәрләренә кулъязмалары) республика архивына тапшырылды. Бу уңайдан «Адымнар» күптелле белем бирү комплексы китапханәсендә тантаналы чара булып узды.

САЖИДӘ СӨЛӘЙМАНОВА ИСЕМЕНДӘГЕ ӘДӘБИ ПРЕМИЯ ЛАУРЕАТЛАРЫ

«Татнефть» акционерлык жәмгыяте һәм Татарстан Язучылар берлегенә Сажидә Сөләйманова исемендәге әдәби премиясе унбишенче тапкыр тапшырылды. Быел бу олы бүләккә Сания Әхмәтжанова («Язымышлар такыясы» китабы өчен), Фәрит Имамов («Эт тырнагы»), Ольга Кузмичева («Там, где цветёт шиповник») ләк булды.

Кызыксындыру премиясе Рифат Сәлаховка («Ак фәрештә»), Роберт Сәлахиевкә («Йөрәгемдә яшисен»), Шәфик Имәтдиновка («Газәпкә мөхәббәт») бирелде.

Шулай ук КФУда, Әлмәт, Түбән Кама,

Алабуга уку йортларында белем алучы бер төркем студентлар С.Сөләйманова исемендәге стипендия алачак.

МЕМОРИАЛЬ ТАКТА АЧЫЛДЫ

Удмуртия Республикасы башкаласы Ижау шәһәрәндә Татарстан Язучылар берлегә эгзасы, шагыйрь Ринат Баттал истәлегенә мемориаль такта ачылды. Ул язучы 1994 елдан 2018 елга кадәр яшәгән йорт (Гагарин урамы, 37) диварына куелды. Мемориаль тактаны ачу чарасында Татарстан Язучылар берлегә рәисе Данил Салихов, шагыйрь Рифат Жамал, шәһәрнең татар жәмәгәтчеләге вәкилләре, Ринат Батталның туганнары катнашты.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Татарстан Республикасы Президенты Указы белән татар әдәбиятын үстерүгә зур өлеш кертүе һәм күпеллек нәтижәле хезмәте өчен язучы, «Татарстан Республикасы Язучылар берлегә» жәмәгәт оешмасы (Ижат берлегә) эгзасы, «ТАТМЕДИА» акционерлык жәмгыятенә «Казан утлары» журналы редакциясе» филиалы мөхәррире **Фәтхетдинова Фирүзә Ислам кызына** (Фирүзә Жамалетдинова) «Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

2020 елның 5 ноябрәндә 83 нче яшендә каһарман-шагыйрь Фатих Кәримнең кызы, әтисенә тормыш юлын, ижатын өйрәнүгә, пропагандалауга, мирасын туплауга зур өлеш керткән **Ләйлә Фатих кызы Кәримова** вафат булды.

Мәрхүмә Казандагы Курган зиратында жирләнде.

2020 елның 8 ноябрәндә 83 нче яшендә Татарстан Язучылар берлегә эгзасы, язучы-прозаик, журналист, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Г.Исхакый, Ф.Хөсни, С.Сөләйманова исемендәге әдәби премияләр лауреаты **Альберт Бари улы Хәсанов** вафат булды.

Мәрхүм Әлмәт шәһәрәндә жирләнде.

2020 елның 27 ноябрәндә 80 нче яшендә Татарстан Язучылар берлегә эгзасы, шагыйрь, прозаик, әдәби тәнкыйтьче, галим, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, М.Жәлил исемендәге Республика премиясе лауреаты **Канәфи Габделбәр улы Бадыйков** (Хәнәфи Бәдигый) вафат булды.

Мәрхүм Арча районы Мөрәле авылы зиратында жирләнде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: роман-хроника Ф.БАЙРАМОВОЙ «Мать», роман Р.ШАЙДУЛЛИНОЙ-МУРАТ «Воспоминания старой черёмухи»; стихи Л.ЯНСУАР, Т.ШАМСУАРОВА, А.АХМЕТТАЛИЕВОЙ.
«Драматургия»: трагедия И.ЗАЙНИЕВА «Мадина». Литературный конкурс «Помни о Родине»: рассказ А.ХАБИБУЛЛИНОЙ «Свет души». «Бесценные голоса»: посвящается 120 летию Х.Туфана и 90 летию М.Магдеева. Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.
«120 лет со дня рождения Салиха Сайдашева»: Р.ФАЙЗУЛЛИН. Отрывок из поэмы «Сайдаш».
«Читаем вместе»: статья Д.ЗАГИДУЛЛИНОЙ.
«Литературная критика»: рецензия на роман З.Хакима «Песня матери» М.ХАБУТДИНОВОЙ, статьи С.ХАФИЗОВА и Т.ГАЛИУЛЛИНА.
А.ДУБИН. Религиозные праздники и памятные даты в 2021 году. Из фотоархива журнала.
Библиографический список произведений, материалов, опубликованных в 2020 году. Дневник общественно-культурной жизни.
На нашей обложке: Татарстан встречает Новый год. Фото А.Арахамия.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: chronicle novel by F.BAYRAMOVA «Mother», novel by R.SHAYDULLINA-MURAT «Memories of an old bird cherry tree»; poems by L.YANSUAR, T.SHAMSUAROV, A.AKHMETGALIEVA.
«Dramaturgy»: tragedy by I.ZAYNIEV «Madina». Literary contest «Remember the Motherland»: story by A.KHABIBULLINA «Light of the Soul». «Priceless voices»: dedicated to the 120th anniversary of H.Tufan and the 90th anniversary of M.Magdeev. The heading is conducted by N.AKMAL.
«120th anniversary of Salikh Saydashev»: R.FAYZULLIN. Passage of the poem «Saydash». «Reading together»: article by D.ZAGIDULLINA.
«Literary criticism»: review on the novel by Z.Khakim «Mother's Song» by M.KHABUTDINOVA, articles by S.KHAFIZOVA and T.GALIULLINA.
A. DUBIN. Religious holidays and observances in 2021. From the photo archive of the magazine.
Bibliographic list of works, materials published in 2020. Diary of social and cultural life.
On our cover: Tatarstan is celebrating the New Year. Photo by A. Arakhamia.

Тышылыктагы сурәтләр

Тышылыкның беренче битендә: Татарстан Яңа елны каршылый.
А.Арахамия фотосы.